

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Гудима Юрій Володимирович

УДК[94:911.3](477.82/.86)''10/13''

ДИСЕРТАЦІЯ

**ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО В XI–XIV ст.:
ТЕРИТОРІЯ, ПРИРОДНІ ТА ЛЮДСЬКІ РЕСУРСИ**

07.00.01 – історія України

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

(Ю. В. Гудима)

Науковий керівник: Шуст Роман Мар'янович, кандидат історичних наук, професор, професор кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

Львів – 2020

АНОТАЦІЯ

Гудима Ю. В. Галицько-Волинське князівство в XI–XIV ст.: територія, природні та людські ресурси. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2020.

Дисертаційне дослідження присвячене вивченню генези, функціонування та трансформації Галицько-Волинського князівства впродовж XI – XIV ст. Головна суть цих історичних явищ полягає в державотворенні – формуванні території та системи владної ієрархії. Процеси розглянуто з позицій оцінки природних і людських ресурсів, які становлять собою базові умови державності. Робота побудована за принципами порівняльної характеристики писемних джерел, археологічних матеріалів, даних історичної географії, етнології та лінгвістики.

Аналіз перших розвідок з історії Галицько-Волинського князівства, праць істориків міжвоєнного періоду, історіографії другої половини XX ст. та сучасних досліджень показав головні тенденції у поглядах представників різних наукових шкіл на роль і значення галицьких і волинських земель в українському державотворенні за княжої доби. З'ясовано, що на теперішньому етапі розвитку науки ці погляди підлягають процесам екологізації. Спостерігається узгоджений природничо-науковий і соціально-економічний підходи до розгляду взаємовпливу природи, людини та суспільства.

У дисертації комплексно досліджено збережені в Київськогму (XII ст.) та Галицько-Волинському (XIII ст.) літописах відомості про природні та людські ресурси на території феодальних князівств XI–XII ст., які, об'єднавшись, утворили королівство Русі XIII – середини XIV ст. Встановлено на конкретних прикладах, що літописні згадки про рельєф, клімат, води, рослинний і тваринний світ демонструють тісний взаємовплив природніх умов і людської діяльності.

Розглянуто повідомлення літописців про форми земної поверхні – гори горбогір'я, пагорби, рівнини, поля, долини й ущелини, яри, печери, ґрунти та корисні копалини. Досліджено рівень обізнаності вітчизняних та іноземних авторів середньовічних хронік з фізичною географією краю. За літописними повідомленнями простежено історію освоєння та змін географічного середовища і ландшафтів населенням Галичини та Волині в XI–XIV ст.

Застосування міждисциплінарного підходу природничих і гуманітарних наук до традиційної бази історичних джерел дало можливість здобути ще один яскравий штрих для пояснення першої писемної згадки про Львів. Розрахунки переконливо засвідчили що, за певних метеорологічних умов, пожежу Холма дійсно можна було спостерігати у Львові. Результати цього дослідження дають підстави історикам робити нові висновки.

Проаналізовано згадки літописів про річки, болота й озера на території Прикарпаття, Поділля та Малого Полісся. Розглянуто їхню роль у воєнних кампаніях, а також значення в економічному житті Галицько-Волинської держави (судноплавство, мости, греблі, броди). Показано, що гідрогеографія Головного Європейського вододілу та функціонування прикарпатської ділянки трансєвропейського торговельного шляху суходолом за маршрутом Булгар-Київ-Краків-Регенсбург впливали на формування геополітичних векторів розвитку племінних князівств і Галицько-Волинської держави.

Визначено наскільки екстремальні кліматичні явища (дощ, сніг, вітер, мороз, туман) були причинами соціальних катастроф (голод, епідемії), якими були їх наслідки для демографії Галичини та Волині княжої доби. На кліматотворчі фактори, характерні для досліджуваних територій в особливий спосіб впливали також “знаменія” (комети, затемнення сонця, місяця), які спостерігалися на Прикарпатті та Волині в епоху Середньовіччя та зафіксовані у давньоруських літописах. Від цих факторів, у свою чергу, залежали терміни посівів, їх урожайність, час проведення військових кампаній. Характерно, що літописці

пов'язували між собою астрономічні явища та суспільні події, засвідчуючи тим самим свої суспільно-природничі знання та погляди.

З'ясовано, що у Галицько-Волинському літописі згадки про ліси, як природні ресурси, часто стосуються не руських князівств, а сусідніх з ними земель, передовсім Польщі та Литви. Приклади свідчать, що великі лісові масиви за княжої доби простягалися не лише у Карпатах і на Поліссі, а займали набагато більшу площу, ніж тепер, уздовж Дністра, Сяну та Західного Бугу. Те саме можна сказати про фауну. Масштаби полювання на звірів залежали не лише від господарських, але й від військових потреб. На підставі поодиноких згадок у літописах про княжі лови, можна твердити, що окремі види тварин існували там, де на них велося полювання. Літописної інформації про птахів, які з них і де водилися в межах лісостепу на території Галицько-Волинського князівства, є ще менше, ніж відомостей про географію тваринного світу. Характерно, що птахи (орел, ворон) літописцем пов'язуються зі “знаменіями” різних подій.

Зібрано, систематизовано й інтерпретовано писемні відомості про такі характеристики людських ресурсів, як стан здоров'я представників правлячих верств Галицько-Волинської держави, народжуваність, поширення хвороб серед простого населення, причини смертності. Виявлено, що люди на території галицьких і волинських земель за княжої доби, серед численних недуг, поширених у Європі, помирали також від стенокардії або ж інфаркту міокарда (Володимир Володаревич), хвороби Пертеса (Ярослав Володимирович Осмомисл), психічних розладів, (Святополк Окаянний), мали проблеми зору у формі епідемічного кератокон'юктивіту або центрального серозного хоріоретиніту (Данило Романович), вражались остеомієлітом, карієсом і парадонтозом зубів (Володимир Василькович). Характерно, що причини та наслідки хвороб, епідемій і суспільство, і літописці пояснювали з позицій давніх вірувань і християнського вчення. Так, постать Данила Романовича літописець описував біблійними фразами, хворобу Володимира Васильковича потрактовано як християнський символ страждання-

преображення. Це мало засвідчити, що Волинь із її володарями розглядалась у княжі часи як один із центрів формування державності згідно з теологічною теорією, суть якої полягає в ідеї божественного створення держави з метою реалізації загального блага, обґрунтовує перевагу духовної влади над світською, церкви над державою.

Про вплив монгольської навали на демографічну ситуацію у Прикарпатті, Волині та Поділлі літописи не дають достатньої кількості інформації. З цього приводу дискусії тривають. У кожному разі, на початку XIV ст. Волинь і Галичина залишалися багатими на природні ресурси краями з відносно високим рівнем добробуту населення. Місцеві князі, на перших порах монгольського вторгнення стримували дипломатичний натиск і пряму військову агресію. Тоді монголів ще не запрошували для вирішення внутрішніх конфліктів, але згодом – так. Як результат, Орда на галицьких і волинських землях застосовувала тактику, мета якої полягала в ослабленні княжої влади та політичного підкорення князівства. Монгольські володарі провадили щодо Галицько-Волинської держави метод насильницького союзництва. Прямим об'єктом нападів, притому, були володіння Литви, Польщі й Угорщини. Так відбувалося: по-перше, ослаблення руського воєнного потенціалу у битвах зі сусідами; по-друге, підтримування напружених стосунків між Руссю, Польщею, Литвою та Угорщиною, що гарантувало від об'єднання їх в антиординську коаліцію; по-третє, проходження золотоординських військ через руську територію підривало місцеву економіку, людські ресурси. Так монгольська присутність сприяла міжусобицям князів і нападам європейських сусідів на територію Галицько-Волинської держави. Переважно, окремі збройні конфлікти завершувалися не масовими вбивствами переможених військ і підкореного населення, а лише взяттям здобичі у вигляді матеріальних цінностей, земель, з яких стягувалася данина, самих людей в якості полонених і робочої сили. Битв з великими людськими втратами було не багато.

У процесі осмислення етнічних і політичних чинників формування державної організації у верхніх течіях Західного Бугу та Стиру скориговано уявлення про етнокультурну структуру регіону та висунуто гіпотезу про значно вагомішу, ніж досі вважалося, роль торгівельних шляхів і пов'язаних із торгівлею соціальних верств місцевого слов'янського населення в утворенні князівств VIII–XI ст. і Галицько-Волинської держави XII–XIV ст. Проведені дослідження вказують на існування впродовж указаних періодів низки укріплених і неукріплених поселень, які розташовувалися на узвишсях Буго-Стирської рівнини і тягнулися лінією паралельно до середньої частини Гологоро-Кременецького кряжу (Вороняків). Дослідження історії низки сучасних населених пунктів галицько-волинського пограниччя (Олесько, Йосипівка, Лугове, Підгірці, Ясенів) підтвердило наявність виразних місцевих особливостей в їхній топографії.

Зроблено ретроспективну реконструкцію територіально-адміністративної організації галицько-волинського пограниччя в історичному районі Пліснеська-Олеська. Підкреслено, що саме там відбувались особливо важливі державотворчі процеси як за княжої доби, так і в наступні кілька століть. Показано як галицько-волинське пограниччя на ділянці, умовним центром якої вибрано літописне місто Пліснеськ, упродовж, принаймні, останніх двох століть періодично потрапляло у поле зору вчених етнографів, археологів, географів і політиків. Огляд історичних джерел, наукового та іншого жанрового характеру публікацій свідчить про те, що межа Галичини та Волині – це край з багатою культурною спадщиною, яка досі впливає не тільки на розвиток малих локальних спільнот, але і на суспільні процеси, що відбуваються у Східній Європі, та на геополітику світового масштабу.

Введено в науковий обіг інформацію про Йосипівський скарб арабських дирхемів, як артефакт, а також дромоніми Попідгирдень і Гирдень, як топографічні назви частини трансконтинентального шляху, що мав особливе економічне, політичне та культурне значення для формування території Руської землі та

Галицько-Волинської держави. Висунуто припущення, що Підліська гора є прикладом архаїчного сакрального ландшафту, який потребує глибшого вивчення.

Комплексний історико-географічний аналіз природних і людських ресурсів Галицько-Волинського князівства та дослідження внутрішнього галицько-волинського пограниччя на прикладі відрізка Пліснесько-Одесько демонструє як формувалися Руська земля і територія Галицько-Волинської держави, спадкоємність цієї традиції, підтверджує важливість і перспективність міждисциплінарного підходу до вивчення подібних тем із позицій природничих і гуманітарних наук одночасно. Все це дає змогу заповнити чимало прогалин у знаннях про роль локальних, регіональних і глобальних чинників розвитку суспільства.

Ключові слова: княжа доба, королівство Русі, галицько-волинське пограниччя, природні умови, людські ресурси.

Hudyma Yu. V. The Principality of Halych-Volhynia in the 11th-14th cc.: Territory, Natural and Human Resources. A scholarly qualification research submitted as a manuscript. A thesis for the scholarly degree of Candidate of Historical Sciences in speciality 07.00.01 – History of Ukraine. Ivan Franko National University of Lviv. Lviv, 2020.

The present study is concerned with the research into the genesis, functioning and transformation of the principality of Halych-Volhynia during the 11th - 14th cc. The main essence of these historical phenomena lies in the creation of the state: the formation of its territory and a system of power hierarchy. These processes are considered from the standpoint of the assessment of natural and human resources, which constitute the basic conditions of statehood. The work is based on the principles of a comparative characterization of written sources, archeological materials, data of historical geography, ethnology and scrutiny of language.

The analysis of the first studies on the history of the principality of Halych-Volhynia as well as historical works authored during the interwar period, the historiography of the second half of the 20th century and present-day research has revealed the main trends in the views of the representatives of various scientific schools on the role and significance of the lands of Halych-Volhynia in the forging of the Ruthenian polity during the age of princely rule. At the present stage of the development of historical scholarship, these views prove susceptible to the processes of ecologization. A concerted natural-scientific and socio-economic approach addressing the mutual influence of nature, man and society is observable here.

The thesis provides a comprehensive study of the information preserved in the Kyiv (12th c.) and Halych-Volhynia (13th c.) Chronicles on the natural and human resources in the realm of the feudal principalities of the 11th and 12th cc., which united to form the Kingdom of Rus' of the 13th and mid-14th cc. The mentions in the Chronicles of terrain, climate, soils, waters, flora and fauna prove to testify to a close mutual influence of natural conditions and human activity.

The records of the chroniclers about the territory, namely mountains, hummocks, hills, plains, fields, valleys and gorges, ravines, caves, soils and minerals, have been collected and analyzed. The level of awareness of local and more distant medieval chroniclers with the physical geography of the region has been disclosed. Falling back on the chronicle entries traced in the present study is the development and changes of the geographical environment and landscapes brought about by the population of Halych-Volhynia in the 11th-14th centuries.

The suggested multidisciplinary approach that is aimed at combining the natural sciences and the humanities in studying the traditional base of historical sources made it possible to ascertain one more bright stroke in the first written mention of Lviv. Estimates seem to suggest that under certain meteorological conditions the fire in Kholm (Chełm) could indeed have been seen from Lviv. The results of this study give sufficient grounds to historians to draw new conclusions.

The mentions of rivers, swamps and lakes in Subcarpathia, Podolia and Small Polissya in the chronicles have been analyzed. Their role in military campaigns, as well as significance in the economic life of Halych-Volhynia (shipping, bridges, dams, fords) have been examined. It is shown that the hydrogeography of the main European watershed and the functioning of the Carpathian section of the trans-European trade route by land along the Bulgar-Kyiv-Krakov-Regensburg track influenced the geopolitical vectors of the development of local tribal principalities and the Halych-Volhynian polity.

The extent to which extreme climatic events (rain, snow, wind, frost, fog) were responsible for social calamities (famine, pandemics) and their consequences for the demography of Halych-Volhynia in the time of princely rule have been determined. The climatic factors characteristic of the territories studied were also influenced in a special way by the "signs" (comets, eclipses of the sun and moon) which were observed in the area adjacent to the Carpathians and in Volhynia in the Middle Ages and recorded in the chronicles. These factors, in their turn, would determine the timing of crops, their yield and also the timing of military campaigns. It is noteworthy that the chroniclers linked astronomical phenomena and social events, revealing in this way to us their perceptions of nature and society.

In the Halych-Volhynia Chronicle, the mentions of forests as natural resources often refer not to the forests located within the realm of the Ruthenian principalities but to those of neighboring lands, primarily Poland and Lithuania. The examples show that large forests in the time of princely rule extended not only in the Carpathians and Polissia, but occupied a much larger area than they do now, along the Dniester, the San and the Western Bug. The same can be said about the fauna. The extent of hunting for animals depended on economic just as on military needs. From the single references made in the chronicles about princely hunting it can be argued that certain species of animals were spread on the territories where they were hunted. The information carried by the chronicles about the habitat of birds in the forest-steppe area of Halych-Volhynia is even scarcer than the data on the geography of the animal world. It is characteristic that some

birds (the eagle and the crow) were regarded by the chronicler as signs or "omens" of different events.

The records of such characteristics of human resources as health status of the representatives of the ruling strata of Halych-Volhynia as well as the birth rate, the spread of diseases and causes of death among the rank and file population as reflected in the chronicles has been amassed. It is revealed that in the principality of Halych-Volhynia people passed away due to numerous illnesses that were widely spread in Europe: heart problems (Volodymyrko Volodarovych), Perthes disease (Yaroslav Volodymyrovych Osmomysl), mental disorders (Sviatopolk the Accursed), even eye sight conditions (Daniel of Halych) as well as tooth decay and periodontal disease (Volodymyr Vasylykovich). It is conspicuous that the society at large and the chroniclers tried to explain the causes and consequences of diseases and epidemics proceeding from ancient beliefs and Christian teaching. For example, the chronicler described the figure of Danylo Romanovych in biblical parlance, Volodymyr Vasylykovich's illness was interpreted as a Christian symbol of suffering-transfiguration. This was to indicate that Volhynia and its rulers were regarded at the time as one of the centers of state formation in accordance with the theological theory whose essence lay in the idea of a divine creation of the state as the realization of the common good, thus substantiating the supremacy of spiritual power over secular authority as well as the dominance of the church over the state.

The chronicles do not provide sufficient information about the impact of the Mongol invasion on the demographic situation in the area around the Carpathians, as well as in Volhynia and Podolia. This is a lesser studied problem and the discussions are still ongoing. In any case, at the beginning of the 14th century Halych-Volhynia remained rich in natural resources and enjoyed relatively high life standards. The local princes at the start of the Mongol invasion were able to restrain diplomatic pressure and rebuff direct military aggression. At that time, the Mongols were still not being invited to resolve internal conflicts, as would be the case later on. As a result, the Horde in the lands of

Halych-Volhynia resorted to tactics the purpose of which was to weaken princely rule and to politically subjugate the principality. The Mongol rulers implemented a method of forcing alliances on the principality of Halych-Volhynia. The joint attacks were spearheaded at Lithuania, Poland and Hungary. This constant strife among neighbors resulted in a weakening of the Ruthenian military potential. The tense relations between Rus', Poland, Lithuania and Hungary kept them from forming an anti-Horde coalition, while the passage of the Horde troops through Ruthenian lands undermined the local economy and human resources. In this way, the Mongol presence contributed to feuds between princes and incursions into the lands of Halych-Volhynia on the part of the principality's European neighbors. Typically, armed conflicts did not end with massacres of the conquered troops and the subjugated population, but rather with the seizure of booty in the form of tangible assets or with tribute levied on some lands or the seizure of people as prisoners or labor force. The battles with a heavy life toll were not numerous.

The ethnic and political factors of the forging of a polity in the upper reaches of the Western Bug and Styr contribute to our understanding of the ethno-cultural structure of the region. It is also suggested that the role of trade routes and trade-related social strata within the local Slavic population in the formation of the principalities of the 8th-11th cc. and the rise of Halych-Volhynia in the 12th-14th cc. was more significant than previously thought. The conducted research points to the existence of a number of fortified and unfortified settlements during these periods, which were located on the elevations of the Bug-Styr plain and stretched along a line parallel to the middle part of the Holohory-Kremenets ridge (Voronyaky). The study of the history of a number of settlements located on the borderland between Galicia and Volhynia (Olesko, Yosypivka, Luhove, Pidhirtsi, Yaseniv) confirmed the presence of distinct local features in their topography.

A reconstruction of the territorial-administrative organization of the borderland between Galicia and Volhynia in the historic area of Plisnesko-Olesko has been carried out. It has been emphasized that this is where especially important processes of state formation took place both in the time of princely rule and in the next few centuries. We

have shown how the borderland between Galicia and Volhynia centered around the town of Plisnesko, which was mentioned in the chronicles, has in the course of the last two centuries earned the occasional attention of ethnographers, archeologists, geographers and politicians. A review of the historical sources as well as scientific and other publications indicates that the borderland between Galicia and Volhynia is an area with a rich cultural heritage, which still influences not only the development of small local communities but also the social processes taking place in Eastern Europe and in the broader geopolitical context.

The study introduces into the scholarly literature the information about a trove of Arab dirham coins unearthed in Yosypivka, as well as the toponyms Popidhriden and Hriden as names for one part of a transcontinental path which had a special economic, political and cultural significance for the formation of the territory of the Rus' and the principality of Halych-Volhynia. It has been suggested that the Pidlyssia Mountain is an example of an archaic sacral landscape that calls for a deeper study.

A comprehensive historical and geographical analysis of natural and human resources of the principality of Halych-Volhynia and the study of the internal borderland between Galicia and Volhynia on the example of the Plisnensko-Olesko area is demonstrative of the formation of Rus' and the territory of the Halych-Volhynian polity. The continuity of this tradition testifies to the conduciveness of the interdisciplinary approach to the study of similar topics from the viewpoint of the natural sciences and humanities at the same time. All this makes it possible to fill many gaps in the knowledge about the role of local, regional and global factors in the development of society.

Key words: age of princely rule, the kingdom of Rus', the borderland between Galicia and Volhynia, natural conditions, human resources.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в українських та закордонних наукових фахових виданнях:

1. Гудима Ю. Підлиська гора у народних традиціях і віруваннях волинсько-подільського пограниччя рубежу I–II тис. н. е. і тепер. *Народозначі зошити*. 1999. № 4. С. 528–530.
2. Гудима Ю. Стародавня дорога Попідгридень. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 1999. Вип. 2. С. 35–39.
3. Гудима Ю. З історії археологічних досліджень північних схилів Вороняків у районі Олеська. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2000. Вип. 3. С. 278–282.
4. Гудима Ю. Напрямки досліджень історичної географії Галицько-Волинського князівства. *Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”*. Київ: НаУКМА, 2002. Спецвип. Т. 20. Ч. I. С. 222–227.
5. Гудима Ю. Про нову групу монет з Йосипівського скарбу. *Вісник Інституту археології*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2007. Вип. 2. С. 164–175.
6. Гудима Ю. В. Уроборос, або вибрана бібліографія до історії розвитку історичної науки у Львівському університеті. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. Вип. 50. С. 623–643.
7. Гудима Ю. В. Галицько-Волинське пограниччя у матеріалах і публікаціях про село Йосипівку Буського району Львівської області. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. Спецвип. С. 198–209.
8. Гудима Ю. В. Історична геоморфологія і територія Галицько-Волинської держави за свідченнями Галицько-Волинського літопису. *Княжа доба: історія і культура* / [відп. ред. Володимир Александрович]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019. Вип. 12. С. 65–73.

9. Гудима Ю. Природне середовище у викладі холмського літопису короля Данила Романовича та його володимирського продовження: ліси й озера, *Княжа доба: історія і культура* / [відп. ред. Володимир Александрович]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019. Вип. 13. С. 120–127.
10. Hudyma J. Rola rzek w historii Księstwa Halicko-Wołyńskiego (na podstawie informacji z kronik XII–XIII w.). *Przegląd Geopolityczny*. Kraków: Polskie Towarzystwo Geopolityczne, 2019. T. 27. S. 93–113.

**Публікації, які додатково відображають результати дослідження
та засвідчують його апробацію:**

11. Гудима Ю. В., Пелешишин М. А. Земля літописних бужан. *Літопис Червоної калини*. Львів, 1992. Ч. 10–12. С. 50–52.
12. Гудима Ю. Чи існувала підкарпатська дорога транзитної торгівлі між Сходом і Заходом у IX–X ст. *Брідщина*. Броди, 1993. Ч. 2. С. 12–13.
13. Гудима Ю. Переїзд святого Яцка Одровонжа через Галицьку Русь і найдавніші сакральні пам'ятки Львова. *Українське сакральне мистецтво: традиції, сучасність, перспективи (Українське сакральне мистецтво XIII–XIV століть)*: Матеріали III наукової конференції (Львів, 4–5 травня 1995 р.). Львів, 2001. С. 77–83.
14. Мацкевий Л., Гудима Ю., Матвіїв В. До питання найдавнішого заселення території сучасного Львова. *Науковий вісник Українського університету*. – Москва, 2001. Т. I. С. 146–148.
15. Гудима Ю. Село Йосипівка: штрихи до історії. *Історичні пам'ятки Галичини*: Матеріали II наукової краєзнавчої конференції (Львів, 21 листопада 2002 р.). Львів, 2003. С. 183–192.
16. Гудима Ю. Прикраси та народний одяг мешканців Олеська з околицями (від найдавніших часів до XIX ст.). *Історичні пам'ятки Галичини*: Матеріали

- III наукової краєзнавчої конференції (Львів, 19 листопада 2004 р.). Львів, 2005. С. 278–289.
17. Гудима Ю. Скарб арабських дирхемів зі села Йосипівки. “*Ольжині читання*”: Матеріали конференції (Пліснеськ, 10 жовтня 2005 р.). Львів, 2005. С. 2–4.
18. Гудима Ю. Географія карбування арабських дирхемів VIII–IX ст. з Йосипівського скарбу. *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність*: Матеріали конференції (Львів 14–15 травня 2004 р.). Львів, 2005. С. 22–31.
19. Гудима Ю., Опайнич І. Корона в архітектурі Львова. *Вісник НТШ. Інформаційне видання Світової Ради Наукових товариств ім. Шевченка*. 2006. Ч. 37. Весна-літо. С. 15–17.
20. Гудима Ю.В. До питання про Олеську волость у XIV–XVI ст. II “*Ольжині читання*”: Матеріали конференції (Пліснеськ, Львів, 14–15 червня 2007 р.). Львів, 2007. С. 79–83.
21. Гудима Ю., Банах І. Здоров’я володарів Галицького престолу: Володимир Володаревич, Ярослав Осмомисл, Данило Романович (Спроба історико-медичного аналізу за літописними свідченнями). *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2007 р.). Львів, 2007. С. 166–175.
22. Гудима Ю. В. Йосипівський скарб: стан і перспективи досліджень. *Бродівщина – край на межі Галичини і Волині*. Броди, 2008. Вип. 1: Матеріали II краєзнавчої конференції, 18 квітня 2008 р. С. 12–16.
23. Гудима Ю., Павлишин О. Кордуба Мирон. *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка:у 2-х т.* Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. Т. I: А–К. С. 647.

ЗМІСТ

ВСТУП	18
РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА В НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	
1.1. Перші зацікавлення кінця XVIII – початку XX ст.....	27
1.2. Публікації 20-х – 30-х років XX ст.....	31
1.3. Наукові праці другої половини XX ст.....	34
1.4. Історіографія кінця XX – початку XXI ст.....	47
РОЗДІЛ II. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
2.1. Джерельна база.....	56
2.2. Теоретико-методологічні засади.....	66
РОЗДІЛ III. ЛІТОПИСНІ ВІДОМОСТІ ПРО ПРИРОДНІ РЕСУРСИ ГАЛИЦЬКОГО ТА ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВ	
3.1. Історична геоморфологія, географія ґрунтів і корисних копалин....	74
3.2. Історичні гідрогеографія, кліматологія й астрономічні явища.....	91
3.3. Історична біогеографія (рослинний і тваринний світ).....	114
РОЗДІЛ IV. ЛЮДСЬКІ РЕСУРСИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА ЗА ЛІТОПИСНИМИ СВІДЧЕННЯМИ	
4.1. Здоров'я історичних постатей.....	127
4.2. Історична географія епідемій.....	144
4.3. Демографічні наслідки воєн і міжособних конфліктів.....	147

**РОЗДІЛ V РЕТРОСПЕКТИВНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ТЕРИТОРІАЛЬНО-
АДМІНІСТРАТИВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ГАЛИЦЬКО-
ВОЛИНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ В РАЙОНІ ПЛІСНЕСЬКА-
ОЛЕСЬКА**

5.1. Історична етнографія околиць Олеська.....	164
5.2. Історична топоніміка й історична топографія галицько-волинського пограниччя.....	174
5.3. Територіально-адміністративні особливості галицько-волинського пограниччя за княжої доби й у XIV–XVI ст.....	188
ВИСНОВКИ.....	204
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	211
ДОДАТКИ.....	275

ВСТУП

Історія державотворчих процесів у середньовічній Європі завжди була та залишається пріоритетним напрямом медієвістичних досліджень, які на сучасному етапі розвитку послуговуються досягненнями як гуманітарного, так і природничого комплексів науки.

Впливовою монархічною державою XII–XIV ст. було королівство Русі, відоме як Галицько-Волинське князівство на чолі з династією Романовичів. Його генеза, функціонування, трансформація у часі та просторі – складний процес, цікавий з позицій оцінювання людських і природних ресурсів – базових умов державності.

Актуальність теми. Спеціальних досліджень взаємовпливу природного ландшафту (грунти, води, клімат, біота) і населення Прикарпаття та Волині у період існування на цій території феодальних князівств XI–XII ст. і Галицько-Волинського князівства кінця XII – середини XIV ст. є надзвичайно мало як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Це пояснюється кількома причинами. По-перше – браком достатньої кількості самих історичних джерел. По-друге, зафіксована в них інформація багатьма вважалася настільки мізерною, що на її підставі робити переконливі наукові висновки не можна. По-третє, окремої оцінки вимагає рівень географічних знань та уявлень літописців. Ще у середині 1920-х років Мирон Кордуба писав: “Впрочім річ загальновідома, що географічне знанє середньовічних літописців було дуже обмежене, подані ними відомости часто баламутні, назви перекручені та зіпсовані, особливо коли ходило про області положені подальше від місця їхнього постійного перебування”¹. Одночасно слід визнати, що застосування географічних знань у Середньовіччі відіграло принципово важливу роль. Воно тісно змикалося з космогонією і впливало на повсякденне життя суспільства. Так, наприклад, астрономічні явища літописцями

¹ Кордуба М. Західне пограничє Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном. Львів, 1925. С. 3.

фіксувались особливо ретельно². По-четверте, тривалий час побутувала думка, принаймні, серед істориків, що оскільки рельєф, клімат, ґрунти, води та інші компоненти географічного середовища за останні п'ять-десять століть суттєво не змінились, а залежність людини від природніх умов існування у період Середньовіччя була очевидною, то предмет дослідження не заслуговує на особливу увагу. Вплив антропогенних факторів відчутно почав проявлятися лиш у минулому столітті, тому, аналізуючи клімат останнього тисячоліття цей вплив можна не враховувати³.

Не високий ступінь вивчення теми пояснюється також і різними причинами світоглядно-політичного характеру (наприклад, щодо ролі географічного фактора в історичному процесі і суперечки з цього приводу між радянською та західною школами історичної географії), а також іншими аспектами (проблеми історико-географічного й етнографічного районування і т. п.).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах науково-дослідницьких тем на кафедрі давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка: “Західно-українські землі в період середньовіччя і ранньомодерного часу” (номер державної реєстрації 0112U004039) і “Політичний та соціокультурний розвиток України: людина, суспільство, влада” (номер державної реєстрації 0118U000603).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає у з'ясуванні міри взаємовпливу природніх і суспільних процесів на територіях, які з відповідними передумовами у кінці XII – в середині XIV ст. політично були об'єднані в Галицько-Волинське князівство.

Для досягнення вказаної мети необхідно було дослідити:

- історіографію історії Галицько-Волинської держави;
- стан джерельного забезпечення для висвітлення теми;

² Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв. Ленинград, 1983. С. 56.

³ Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв. С. 34.

- природні ресурси земель у політичних кордонах Галицько-Волинської держави;
- здоров'я і демографію населення як людський ресурс держави;
- адміністративно-територіальний устрій у районі Пліснеська-Олеська за літописними відомостями та документами XIV–XV ст.;
- топографію та топоніміку галицько-волинського пограниччя в околицях літописного міста Пліснеська;
- локальні особливості сакральних ландшафтів Гологоро-Кременецького кряжу;
- коло проблем, які потребують подальшого вивчення та наукової інтерпретації.

Об'єктом дисертаційного дослідження є природні та людські ресурси Галицько-Волинського князівства XI–XIV ст., як суттєвий чинник історичного розвитку української державності, що проявилась у просторовій організації суспільства (волості, землі, князівства).

Предметом роботи є історико-географічна реконструкція взаємовпливу природних умов (гори, рівнини, річки, клімат, рослинний і тваринний світ) і суспільних процесів (господарство, війни, голод, епідемії, народжуваність і смертність, етнополітичні та державотворчі процеси) на території Галицько-Волинського князівства.

Хронологічні межі роботи охоплюють, в основному, XI–XIV ст. Загалом, це був період прогресу в усіх ділянках суспільного життя, час, коли формувалась єдина та, водночас, різноманітна християнська Європа. Саме тоді спостерігався внутрішній і зовнішній підйом економічного, демографічного, релігійного, інтелектуального та культурного життя. Це було чи не важливішим, ніж перипетії життя політичного, це був час великих змін – становлення сучасних держав, які вийшли з феодальної системи і співіснували з нею, ще довго не руйнуючи її кардинально. З XIV ст. до XV включно починається криза, яка була швидше мутацією, ніж занепадом⁴.

⁴ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада. Москва, 1992. С. 5.

У своєму розвитку Галицько-Волинське князівство охоплює кілька етапів. Перший охоплює час становлення й розвитку Галича та Волині як окремих князівств зі самостійною політикою, з хоча й подібними, але власними органами влади та управління. Цей етап закінчився в 1199 р. з утворенням об'єднаного князівства. Другий етап – період функціонування Галицько-Волинського князівства як єдиного державного утворення з власною системою органів влади, чіткою структурою територіальної організації. Цей період тривав до 1264 р. Третій етап (1264–1349) – це період поступового ослаблення та занепаду Галицько-Волинського князівства, коли держава втрачала території та суверенітет⁵.

Нижню хронологічну межу, виходячи з таких позицій, досить умовно, нами визначено XI ст. Саме тоді в Галицькому та Волинському князівствах при владі утвердився рід Ростиславичів з династії Рюриковичів. За одну з вжливіших дат-орієнтирів обрано 1084 р., коли князь Рюрик Ростиславич заволодів Перемишлем, його брат Володар – Звенигородом, а Василько – Теревовлею. У 1141 р син Володаря Володимирко. об'єднав ці окремі князівства в одне – Галицьке, яке в 1199 р. волинський князь Роман Мстиславич долучив до своїх володінь. Так постало, власне, Галицько-Волинське князівство, або ж, королівство Русі, – монархічна держава XII–XIV ст. Одночасно зазначмо, що об'єднане Галицько-Волинське князівство, як спадкоємець політичних і культурно-етнічних традицій Русі зі столицею в Києві було продовжувачем раннього періоду української державності⁶. Саме тому, вважаємо, абсолютно виправданими і, навіть, необхідними ретроспективні екскурси, наприклад, аж у IX ст., коли, як свідчить археологічний матеріал (райковецька культура), та писемні джерела (“Географ Баварський”), відбулись якісні та кількісні зміни в географії населення України-Руси. Так, укріплені центри, племінна організація суспільства X–XI ст переросли в

⁵ Грицак В. Адміністративно-територіальний устрій на теренах українських земель: Галицько-Волинське князівство. *Вісник Академії управління МВС*. 2010. № 3. С. 94–102.

⁶ Чугуй Т.О. Роль і значення діяльності останніх Ростиславичів у розвитку державотворчих процесів у Галицькому князівстві. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, 2012, № 1006. С. 7-15.

систему князівств, з яких у кінці XII ст. сформувалася Галицько-Волинська держава.

Верхня хронологічна межа дисертаційної роботи припадає на кінець XIV ст. – період занепаду Галицько-Волинської держави й опанування її територій Литвою, Польщею, Угорщиною. Оскільки територіальна організація деяких земель Галицько-Волинського князівства навіть після підпорядкування сусіднім державам ще тривалий час зберігала традиції адміністративного устрою княжої доби, нами також зроблено спробу розширити часові рамки розгляду проблеми аж до середини XV ст. Наприклад, можна стверджувати, що останнім галицьким князем у 1387–1393 рр. був угорський барон польського походження Сцібор зі Сцібожиць, який, перебуваючи на службі в угорського та німецького короля Жигимонта Люксембурга, боровся за відновлення князівства до самої смерті у 1414 р.⁷ Цей і низка подібних фактів дає можливість реконструювати характерні для княжої доби явища ретроспективним способом.

Територіальні межі дослідження охоплюють землі які наприкінці XII ст. ввійшли до складу Галицько-Волинське князівства. Вони розташовувались у басейнах річок Сяну, Верхнього Дністра та Західного Бугу.

На південному заході ця територія мала природну межу – Карпати, які відділяли північне Прикарпаття від південного Закарпаття – стародавньої східнослов'янської землі, захопленої Угорським королівством. Наприкінці XIII ст. та в 1320-х роках галицькі князі поширювали свою владу на деякі закарпатські території.

Західний кордон між Галицько-Волинським князівством і Польщею у початковий період проходив через великі лісові масиви і не був точно визначений. Не відомо також як далеко на захід сягали державні кордони Русі за часів князя Володимира Святославовича. Стабільності кордон між Галицько-Волинським князівством і Польщею набув у XIII–XIV ст. Він пролягав на теренах Карпат по

⁷ Лешкович Н.М. Останній галицький князь. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2018. Вип. 12. С. 161–168.

р. Яселці (Ясьолці), далі простягався у північно-східному напрямку через річки Віслок і Сян на 15 – 30 км західніше Вепру і, перетнувши його, скеровувався на північний захід.

Північна межа Галицько-Волинського князівства змінювалася відносно належності Берестейської землі, яка до середини XII ст. входила до складу Турово-Пинського князівства. Далі північна границя Волині проходила, приблизно, притокою Бугу Володавкою та Верхньою Прип'яттю. Згодом Берестейщина відійшла до Волині, внаслідок чого північна межа змістилася на північ, на річки Наров і Ясельду.

На сході Галицько-Волинське князівство межувало з Турово-Пинською землею та Київським князівством. Кордон проходив через Прип'ять, Стир, правим берегом річки Горині. Територію над Горинню, т. зв. Погоринську волость, часом, захоплювали різні володарі, але з кінця XII ст. ця волость уже постійно належала до Волині. Далі межа проходила до верхів'їв Случі та Південного Бугу, спрямовуючись на Ушицю та Прут.

Проблема південних кордонів Галицько-Волинського князівства досі залишається об'єктом тривалої дискусії в історіографії. Частина дослідників схиляються до того, що рубіж постійних володінь Ростиславовичів і Романовичів пролягав по межі Василів – Онут – Бакота – Ушиця – Кучелмин. Дехто з істориків аргументовано вважає, що влада Галицько-Волинська держава простягалась аж до Нижнього Подунав'я, Подністер'я і Попруття з такими містами, як Дичин, Кілія, Білгород, Яський торг, Романів торг, Немеч, Сучава, Сирет та інші⁸.

Методи дослідження. Для досягнення мети та вирішення визначених у дисертаційному дослідженні завдань застосовувалися загальнонаукові принципи системності, об'єктивності й історизму, використовувалися методи аналізу, синтезу, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, порівняльно-типологічний,

⁸ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 13–15; Войтович Л. В. Повертаючись до проблеми південних кордонів володінь галицьких і галицько-волинських князів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич,

статистичний, картографування, залучався метод кореляції писемних історичних відомостей з археологічними матеріалами та особливостями географічного середовища. Цікавих результатів вдалося досягнути також завдяки методу історичної ретроспективи.

Наукова новизна отриманих результатів.

- систематизовано літописні відомості про природні та людські ресурси Галицько-Волинської держави згідно зі сучасними методами історичних досліджень;

- вивчено як окремий об'єкт природні та суспільні явища, які тривалий час і донедавна залишалися на маргінесі досліджень істориків і географів;

- здійснено комплексний історико-географічний опис природних і людських ресурсів Галицько-Волинського князівства за найновішими результатами досліджень природничого та гуманітарного циклів науки;

- залучено для дослідження низку невідомих досі археологічних джерел і неопублікованих архівних матеріалів;

- введено в науковий обіг інформацію про Йосипівський скарб арабських дирхемів як артефакт, а також дромоніми Попідгридень і Гридень як топографічні назви частини трансконтинентального шляху, що мав особливе економічне, політичне та культурне значення для формування території Руської землі та Галицько-Волинської держави;

- зроблено ретроспективну реконструкцію територіально-адміністративної організації земель навколо літописного Пліснеська й Олеська за княжої доби й у XIV – XVI ст.

Подальший розвиток отримали:

- трактування предмету, структури та методології досліджень з історії Галицько-Волинського князівства;

- історіографічна характеристика досліджень Галицько-Волинського князівства від XVIII ст. до сьогодення в Україні та закордоном;

- уявлення про Галицько-Волинське князівство як суверенну державу, природні та людські ресурси якої забезпечували можливість незалежної внутрішньої та зовнішньої політики.

Доповнено й уточнено:

- масштаби демографічних змін внаслідок військових конфліктів на території Галицько-Волинського князівства;

- принципи територіально-адміністративної організації земель навколо літописного Пліснеська й Олеська за княжої доби й у XIV – XVI ст.;

- значення галицько-волинського пограниччя у формуванні території Галицько-Волинської держави.

Практичне значення роботи. Узагальнений у роботі фактологічний матеріал і здійснені на його підставі висновки можуть бути використані для наукової оцінки взаємовпливу географічного середовища й історичних процесів на територіях, обмежених політичними кордонами Галицько-Волинського князівства. Проведені історико-географічні дослідження підтверджують актуальність і перспективність застосування міждисциплінарних методів для з'ясування механізмів утворення територіально-адміністративного устрою та функціонування Галицько-Волинського князівства як європейської середньовічної держави. Матеріали дисертації можуть бути використані при подальшому дослідженні теми та написанні наукових праць з історичної географії, укладенні навчальних і навчально-методичних посібників, спеціальних та нормативних курсів у вищих навчальних закладах.

Апробація результатів дослідження здійснена шляхом обговорення окремих розділів дисертації на засіданнях кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка. Головні тези дисертації викладені у доповідях на конференціях “Українське сакральне

мистецтво XIII–XIV століть” (III наукова конференція, Львів, 4–5 травня 1995 р.), “Історичні пам’ятки Галичини” (II наукова краєзнавча конференція, Львів, 21 листопада 2002 р.), “Історичні пам’ятки Галичини” (III наукова краєзнавча конференція, Львів, 19 листопада 2004 р.), “Ольжині читання” (Пліснеськ-Підгірці, 10 жовтня 2005 р.), “Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність” (міжнародна наукова конференція, Львів, 14–15 травня 2004 р.), “Ольжині читання” (Пліснеськ-Підгірці, Львів, 14–15 червня 2007 р.), “Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі” (міжнародна наукова конференція, Львів, 29–30 листопада 2007 р.), “Бродівщина – край на межі Галичини і Волині” (Броди, 18 квітня 2008 р.), “Маєтки України XVIII–XIX ст.” (міжнародна науково-практична конференція, Самчики, 24–26 вересня 2015 р.), “Любартівські читання” (наукова конференція, Луцьк, 26 травня 2017 р.), “Культурна спадщина західноукраїнського регіону” (наукова конференція, присвячена пам’яті Володимира Вуйцика, Львів, 18 грудня 2018 р.), “Кременецькі читання з історії Волині” (Кременець, 26–27 вересня 2019 р.), “Культурна спадщина західноукраїнських земель”. Наукова конференція, присвячена пам’яті Володимира Вуйцика” (Львів, 18 грудня 2019 р.).

Публікації. Головні результати дисертаційного дослідження опубліковані у 9 статтях на сторінках фахових українських видань, у закордонному – 1 стаття. Ще 13 публікацій, які додатково відображають результати наукових студій, оприлюднено в матеріалах науково-практичних конференцій, круглих столів, а також в енциклопедіях, у співавторстві, в Україні та закордоном.

Структура й обсяг дисертації зумовлені метою, завданням та характером дослідження, в основу якого покладено проблемно-хронологічний принцип. Дисертація складається зі вступу, п’яти розділів (15 параграфів), висновків, списку використаних джерел і літератури (672 позиції) та додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 295 сторінок, з них 192 – основного тексту (з посторінковими посиланнями).

РОЗДІЛ І

ІСТОРІЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА В НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

1.1. Перші зацікавлення кінця XVIII – початку XX ст.

Історична географія галицьких і волинських земель XI – середини XIV ст. вивчена не достатньо, навіть, за даними літописів, незважаючи на те, що перші узагальнюючі праці з цієї теми вийшли з-під пера австрійських істориків ще наприкінці XVIII ст.⁹ Вони хоч і були досить об'ємними (кілька сотень сторінок), але подають багато неточностей і спірних поглядів на історію Галичини та Волині княжої доби, яку, наприклад, Йоган Крістіан фон Енгель датує та розділяв на дві частини: 980–1130 рр. і 1130–1230 рр. Згідно з його періодизацією, наступними віхами в історії цих країв були 1230–1572 рр. та часи до 1772 р.¹⁰

Не вичерпали теми ґрунтовні на той час, студії з історії Галицько-Волинського князівства, написані та видані у Львові вченими з енциклопедичними знаннями Денисом Зубрицьким¹¹, та його учнем Антонієм Петрушевичем¹², Ізидором Шараневичем¹³, Яковом Головацьким¹⁴ та іншими вченими¹⁵. На початку XX ст. у підавстрійській Україні, у Львівському університеті історію та географію контактів Русі з Польщею, візантійськими й арабськими краями досліджував Адам

⁹ Gebhard L. A. Geschichte der Königreiche Galizien, Lodomerien und Rotreussen. Pest, 1778; Hoppe Y. A. Geschichte des Königreiches Galizien und Lodomerien. Wien, 1792; Engeln J. Ch. Geschichte von Galizien und Vlodimir. Wien, 1792.

¹⁰ Engeln J. Ch. Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosaken wie auch von Galizien und Lodomerien. Halle, 1796. S. 407.

¹¹ Ісаєвич Я. Д. Д. І. Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін. *Архіви України*. Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. 1963. № 1. С. 48–57.

¹² Королько А. З. Громадсько-політична та наукова діяльність Антона Петрушевича. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2002. 20 с.

¹³ Козловский С. История Галицко-Волынской Руси в исследованиях И. И. Шараневича. *Древность и Средневековье: вопросы истории и историографии*: материалы I Всероссийской конференция студентов, аспирантов и молодых учёных (Омск, 28–30 октября 2010 г.). Омск, 2010. С. 151–154.

¹⁴ Байцар А. Мапа Якова Головацького “Етнографічна карта руського народонаселення в Галичині, північно-східній Угорщині і Буковині”, 1875 р. Режим доступу: <http://baitsar.blogspot.com/2016/12/1875.html> (04.01.2020).

¹⁵ Огляд старої літератури див.: Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1992. Т. II. С. 564–565 (Волинь і Побужжя); С. 569–573 (Галичина XI–XIII ст.); Т. III (1993), С. 504–505 (Галицько-Волинське князівство XIII–XIV ст.), а також коротку історіографію питання див.: Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 8–12; Войтович Л. В. Кордони та територія Галицько-Волинської держави: продовження дискусії. Археологічні дослідження Львівського університету. Львів, 2015. Вип. 19. С. 43–104.

Шельонговський¹⁶, а з Римським апостольським престолом – Владислав Абрагам¹⁷, економічні зв'язки польських та західно-українських земель княжої доби – Францішек Буюк¹⁸. Тою чи іншою мірою проблем історичної географії у своїх працях торкалися й інші представники медієвістичної школи Львівського університету¹⁹.

Слід визнати, що на сучасному етапі досліджень з поля зору вчених випадає чимало цікавих, але не заслужено забутих спостережень у публікаціях менших розмірів, ніж монографії вище згаданих знаних істориків. Як брошури, вони видавалися, не тільки у Москві²⁰, чи Петербурзі²¹, але й у Ковелі²², Житомирі²³, Почаєві²⁴, Лубнах²⁵ та інших містах тоді Російської імперії.

Для вивчення взаємовпливу суспільства і природи на території Русі в епоху середньовіччя, поряд з іншими методами дослідження важливе значення має наукове опрацювання історичних джерел, зокрема літописів, у яких усе ж таки зосереджено порівняно достатньо даних для висновків про, скажімо, коливання клімату на підставі описів екстремальних метеорологічних явищ, які, у свою чергу, стали причиною збитків для економіки окремих територій, призвели до загибелі тисяч людей унаслідок засух, пошестей шкідників, надзвичайних дощів, граду, морозів, епідемій, епізоотій і т.д. Це питання має свою історіографію²⁶.

¹⁶ Szelaḡowski A. Najstarsze drogi z Polski na Wschód: w okresie bizantyńsko-arabskim. Kraków, 1909; Szelaḡowski A. Historyczne podstawy kwestii ruskiej na ziemiach polskich. Warszawa, 1910; Про нього: Czapliński W., Wereszycki H. Dorobek Naukowy Adama Szelaḡowskiego. *Kwartalnik Historyczny*. 1962. T. 69. Nr 3. S. 615–636; Maternicki J. Adam Szelaḡowski. *Polski Słownik Biograficzny*. Warszawa, Kraków, 2011. T. 47. S. 616–619, та ін.

¹⁷ Abraham W. Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi. Lwów, 1904. T. 1. 418 s.

¹⁸ Bujak F. *Studia geograficzno-historyczne*. Warszawa, 1925.

¹⁹ Козловський С. Медієвістика у Львівському університеті (1784–1914): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2012. 296 с.; Козловський С. Історична медієвістика на засіданнях історико-філософської секції Наукового Товариства імені Т. Шевченка (1893–1914 рр.). *Україна і світ: проблеми історії*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (Маріуполь, 29 листопада 2013 р.). Маріуполь, 2013. С. 90–95.

²⁰ Сум П. Ф. Историческое рассуждение о Галиции и Лодомерии / пер. с датского С. Сабинина. Москва, 1847. 30 с.

²¹ Рапапорт М. В. Червоная Русь (Галиция). Санкт-Петербург, 1912. 76 с.

²² Каретников С. М. Волынская губерния. Географическо-исторический очерк. Ковель, 1905. 91 с. + карта.

²³ Червоная Русь. Краткое описание Галицкой и Буковинской Руси в физическом, палеонтологическом и этнографическом отношениях. Житомир, 1886. 38 с.

²⁴ Волынский историко-археологический сборник. Почаев, Житомир, 1896. Вып. 1.

²⁵ Каретников С. М. Холмская губерния. Географическо-исторический очерк. Лубны, 1913. 220 с.

²⁶ Гудима Ю. В. Напрямки досліджень історичної географії Галицько-Волинського князівства. С. 222–227.

Серед російських істориків, які у контексті ширших тем почали приділяти увагу географічним аспектам, були Василь Татищев²⁷ і Микола Карамзін²⁸. Одним із перших в імперії Романових дослідником політичної історії Галичини та Волині за княжої доби був професор Новоросійського університету в Одесі Михайло Смирнов²⁹. Незвичайні природні явища, згадані у літописах, цікавили також Василя Ключевського та Сергія Соловйова³⁰. З початку ХХ ст. Михайло Боголепов³¹ на основі літописів і західноєвропейських історичних джерел проаналізував коливання клімату в Європі та європейській частині Росії. Слід згадати також і працю А. Лонгинова³² про червенські міста, де автор для пояснення історичних подій використав значний топографічний матеріал. Особливо ж цінними є монографії О. Андріяшева³³ та П. Іванова³⁴, де розглянуто географічне положення, внутрішнє становище Волині, викладено основні історичні події періоду. Треба відмітити також роботу І. Линниченка “Черты из истории сословий Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV–XV ст.” (Москва, 1894)³⁵, в якій уперше проаналізовано соціальні відносини у Галицько-Волинському князівстві. Порівняно детально на основі літописних свідчень розглядалася тільки географія голодних років у стародавній Русі³⁶.

²⁷ Татищев В. Н. История российская. Ленинград, 1964. Т. 1–7.

²⁸ Карамзин Н. М. История государства Российского. Санкт-Петербург, 1816–1829. Т. 1.

²⁹ Смирнов М. П. Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею. Санкт-Петербург, 1860;; Его же. Ягайло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшей. Одесса, 1868. Ч. I; Про нього: Ковальов Є. А. До характеристики викладацької та наукової діяльності М. П. Смирнова в Рішельєвському лицейі. *Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*. Одеса, 2002. Вип. 12. С. 446–450; Музичко О. Є. Професор М. П. Смирнов – перший дослідник середньовічної історії Східної Європи в Новоросійському університеті. *Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*. Одеса, 2003. Вип. 12. С. 450–461; Ясь О. В. Смирнов Михайло Павлович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Київ, 2012. Т. 9. С. 670.

³⁰ Соловйов С. Сочинения. Кн. 1. История России с древнейших времен. Москва, 1988. Т. 1–2.

³¹ Див.: Боголепов М. А. О колебаниях климата Европейской России в историческую эпоху. Москва, 1908. 112 с.; Боголепов М. А. О колебаниях климата в Западной Европе с 1000 по 1500 гг. *Землеведение*. Москва, 1908. Кн. 3–4. С. 58–77.

³² Лонгинов А. В. Червенские города, исторический очерк, в связи с этнографией и топографией Червоной Руси. Варшава, 1885.

³³ Анрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. Киев, 1887.

³⁴ Иванов П. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в. Одесса, 1895.

³⁵ Линниченко И. Черты из истории сословий Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV–XV ст. Москва, 1894.

³⁶ Щепкин В. Н. Голода в России. *Исторический вестник*. 1886. Т. 24; Романович-Славатинский Л. В. Голод в России. Киев, 1892; Гадзятский К. Борьба с голодом в период XI–XIII вв. Санкт-Петербург, 1907.

Важливими джерелами для історико-географічних досліджень галицьких і волинських земель княжого періоду стали археологічні матеріали, які від кінця XIX до першої третини XX ст. нагромаджувались українськими істориками на підросійській і півавстрійській території України. Здобутки того часу пов'язані, передовсім, з іменем Михайла Грушевського³⁷ та його наукового оточення (В. Антонович³⁸, Є. Сіцинський³⁹), з іменами активних дописувачів у Записках Наукового товариства імені Тараса Шевченка та інших виданнях⁴⁰, а це – Й. Пеленський⁴¹, І. Крип'якевич⁴², В. Щурат⁴³, О. Цинкаловський⁴⁴, Б. Януш⁴⁵. Особливо варто відзначити праці Я. Пастернака, адже, загалом, дослідник здійснив різного масштабу розкопки в 60 місцевостях Галичини, Волині, Закарпаття і Чехо-Словаччини⁴⁶. Це – Галич, Тереховля, Львів, Звенигород, Белз, Пліснеськ та ін.⁴⁷. Археолог виступав на засіданнях Комісії Старої України з доповідями “Мапа галицьких городищ і замчищ”, “Мапа городищ і замчищ ширшої околиці Львова”, “План альбому старовини княжих часів” та ін.⁴⁸ У діяльності Я. Пастернака вдало поєдналися широкомасштабні розкопки та розвідки з теоретичними узагальненнями, які можуть наштовхнути його послідовників на цікаві висновки історико-географічного плану. Під час Другої світової війни Я. Пастернак

³⁷ Грушевський М. Звенигород галицький. *Записки НТШ*. Львів, 1899. Т. 31–32. С. 1–28; Його ж. Печатки з околиць Галича. *Записки НТШ*. Львів, 1900. Т. 38. С. 1–4; Його ж. Рожне поле. *Записки НТШ*. Львів, 1907. Т. 77. С. 171–173; Його ж. Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи. Твори у 50 т. Львів. Світ. 2002. Т. 1. С. 100–108.

³⁸ Антонович В. Археологическая карта Волинской губернии. Москва, 1900.

³⁹ Сецинский Е. Й. Археологическая карта Подольской губернии. *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. Москва, 1901. Т. 1. С. 197–354.

⁴⁰ Див.: Петегрич В., Павлів Д. Археологія у дослідженнях членів НТШ. *Записки НТШ*. Львів, 1991. Т. 222. С. 412–426.

⁴¹ Пеленський Й. З руїн Галича. *Записки НТШ*. Львів, 1909. Т. 91. С. 159–160; Його ж. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. Kraków, 1914.

⁴² Крип'якевич І. З історії м. Підгороддя. *Записки НТШ*. Львів, 1911. Т. 103. С. 191–200; Його ж. Львів. Його минушина і теперішність. Львів, 1910.

⁴³ Щурат В. Вид Пліснеська в “Слові о полку Ігоревім”. *Записки НТШ*. Львів, 1919. Т. 128. С. 21–38.

⁴⁴ Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту. *Записки НТШ*. Львів, 1937. Т. 154. С. 183–240.

⁴⁵ Карпович В. (Януш Б.). Старий Львів. Княжа доба (XIII–XIV ст.). *Стара Україна*. 1924. Ч. 1. С. 6–8; Ч. 7–8. С. 101–104, та ін.

⁴⁶ Верига В. Дослідник підземного архіву України. *Український історик*. 1970. № 4. С. 36.

⁴⁷ Пастернак Я. Старий Галич. Краків, Львів, 1944.

⁴⁸ Хроніка НТШ. 1935. Ч. 72.

змушений був емігрувати за кордон. Але й там він спромігся написати ряд статей з історії та археології окремих пам'яток Галицько-Волинського князівства⁴⁹. Вінцем наукової діяльності вченого стала велика підсумовуюча праця з археології України, видана 1961 р. в Торонто⁵⁰, яка, між іншим, завершується розділом про міста.

Офіційна історія Галицько-Волинського князівства з кінця XVIII ст., в основному, писалася представниками академічних середовища Відня та Петербурга. В інших наукових центрах (Москва, Київ, Одеса) дослідження у цьому напрямку були мало помітними. Виняток, природньо, становив Львів. Тут упродовж XVIII–XIX ст. сформувалися потужні, самодостатні кола австрійських, польських і українських істориків, географів, етнологів, археологів, які прямо, або ж опосередковано засвідчили що Галицько-Волинське князівство мало всі ознаки середньовічної монархії. Держава Романовичів відіграла важливу роль у європейській політиці.

1.2. Публікації 20-х – 30-х років XX ст.

В академічному середовищі окремим проблемам історичної географії давніх земель України та Польщі певної уваги надавали представники Львівської антропологічної школи, яка склалась у міжвоєнний період і характеризується підвищеним інтересом до синтетичних узагальнень, схильністю до співпраці з історичними науками, зокрема (археологією, етнологією, а також мовознавством і соціологією). Йдеться, насамперед, про Яна Чекановського та його послідовників, таких, як: Болеслав Росінський, Станіслав Клімек, Марта Григлашевська, Тадеуш Генцель, Ростислав Єндик, Кароль Стояновський, Ян Брик, Ірена Ульбрих-Кудельська, Гізеля Лемперт, Соломон Чортковер, Станіслав Жеймо-Жейміс, Францішек Вокрой⁵¹. На жаль, тільки дехто з їхніх учнів і послідовників, або й

⁴⁹ Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині. *Науковий збірник УВУ*. Мюнхен, 1948. Т. V. С. 138–148; Його ж. Княжий город Львів. *Наш Львів*. Нью-Йорк, 1953. С. 3–16; Його ж. Пам'ятки старовини села Городниці на Поділлі. *Городниця. Про пам'ятна книга*. Торонто, 1958. С. 18–28.

⁵⁰ Пастернак Я. Археологія України. Торонто, 1961. 788 с.

⁵¹ Гарнавіський Р. Б. Антропологічно-етнологічний інститут Львівського університету як основа формування наукової школи Яна Чекановського. *Народознавчі зошити*. 2014. № 1. С. 18–28.

опонентів, торкався матеріалів, які походили з території та часів Галицько-Волинського князівства⁵².

Станом на кінець 1920-х років чи не єдиною працею з найближчою до нашого дослідження назвою “Geografia historyczna Rusi Halicko-Włodzimierskiej” є неопублікований рукопис магістерської роботи, яка датується 1928 р. і виконана у Львівському університеті. Її автором був Юрій Кулинич. Він підсумував усе найцінніше для висвітлення даної теми станом на 1928 р. Хоча сам Юрій Кулинич зазначав скромність свого вкладу, проте глибшого дослідження теми з таким заголовком нема досі. Зважаючи на це, коротко розглянемо зміст рукопису. Отже, структурно робота складається зі вступу (відповідно, з характеристикою історичних джерел, спеціальної літератури, конструкції тексту та методів дослідження), чотирьох розділів (“Нарис географії фізичної”, “Людність і територія на тлі розміщення племен”, “Стосунки господарчі та суспільні”, “Організація Галицько-Володимирської Русі”), висновків і таблиці (“Схематичний розріз Галицько-Волинської Русі”). Обсяг роботи – 105 сторінок. Методологічно Юрій Кулинич керувався поглядами Фрідріха Ратцеля та Ганса Бесхорнера (Hans Beschorner). Він, окрім літописних відомостей, використовував для написання роботи результати досліджень Адама Шельонговського, Тадеуша Бжеського, Вацлава Налковського, Антонія Суйковського, Войцеха Кентжинського, а також Ізидора Шареневича, Антонія Петрушевича, Миколи Рожкова, Михайла Грушевського, Степана Рудницького, Мирона Кордуби та ін. Сам Юрій Кулинич дійшов наступного висновку: “Географічній єдності відповідає політичний утвір – князівство Галицько-Володимирське – натуральний і остаточний продукт історичного розвитку”. Так окресливши зв’язок між територією та подіями на ній, автор бідкається через не відсутність можливості зробити глибші висновки,

⁵² Томашівський С. Українська історія. Львів, 1919. Т. 1: Старинні і серединні віки. С. 12; Його ж. Схід і Захід. Історично-культурний нарис. *Політика*. Львів, 1926. Ч. 1. С. 6–12; Терлецький О. Географічні обставини і три українські держави. *Календар товариства “Просвіта” на звичайний рік 1923*. Львів, 1922. С. 78–85; Його ж. Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками. Львів, 1930. Т. 760. 92 с; Його ж. Вплив природи на історію України. Львів, 1930. Т. 761.75 с.

оскільки йому не вдалося залучити в дослідження достатньої кількості фізичних і політичних мап, описати дороги, комунікації, культурні та інші зв'язки. Все це – наслідок роботи в короткому часі – дев'ять місяців⁵³.

У 20-х – 30-х роках ХХ ст. поза межами України опинилося чимало вчених-істориків. Зокрема, їхня ціла діаспора поселилась у Польщі – Варшаві, Ланьцуті та інших містах. Проблема Галицько-Волинської держави не домінувала у зацікавленнях істориків-емігрантів, проте, з-під їхнього пера вийшло кілька помітних в історіографії праць⁵⁴ Дмитро Дорошенко, який видав у Варшаві “Нарис історії України” (1932) характеризує Галицько-Волинську державу як “другу велику державу на українській землі, збудовану українськими руками, яка зуміла об'єднати біля себе більшу частину української етнографічної території свого часу”, вберегла українців перед польською й великоросійською асиміляцією, відкрила ширшу дорогу західноєвропейським впливам, нейтралізуючи “однобічність впливів візантійських”⁵⁵.

Чи не найсистемніше з усіх учених, які займалися проблемами історичної географії, зокрема, топоніміки, впродовж двох міжвоєнних десятиліть, був Мирон Кордуба⁵⁶. Так, він висунув тезу про те, що вирішальним чинником виникнення

⁵³ Kulyncz J. Geografia historyczna Rusi Halicko-Włodzimierskiej (1928). Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ України ім. В. Стефаника). Відділ рукописів. Фонд університету. Шифр 33у.

⁵⁴ Портнов А. Галицько-Волинська держава в дослідженнях істориків української еміграції у міжвоєнній Польщі. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2008. Вип. 2. С. 137–141.

⁵⁵ Дорошенко Д. Нарис історії України. Київ, 1992. Т. 1. С. 94.

⁵⁶ Кордуба М. В справі збірки топографічних назв. *Громадська думка*. 1920. 25 берез. (чис. 72); *Вперед*. – 1920. 28 берез. (чис. 73); Його ж. Як записувати топографічні назви? Квестіонар. Львів, 1920. 4 с.; Його ж.: Земля свідком минулого. Географічні назви як історичне жерело. Львів. Наукове товариство ім. Шевченка. 1924. 14 с.; Його ж. Кілька слів про руску географічну номенклатуру. *Промінь*. 1905. 1 квіт. (чис. 7). С. 88–89; 15 квіт. (чис. 8). С. 103–104; Його ж. Михайло Максимович і перші досліди над українськими географічними назвами. *Записки НТШ*. Львів, 1928. Т. 149. С. 1–8; Його ж. Найдавніші оселі на Буковині. *Буковина*. 1905. 17 квіт. (чис. 45/46). С. 3–4; Його ж. Потреба організації збирання географічних назв. *Conférence des historiens des états de L'Europe orientale et du Monde slave* (Varsovie. Le 26–29 juin 1927. II-me Partie. Compte-rendu et Communications). Varsovie, 1928. P. 101–108; Його ж. [Рецензія]. *Україна*. 1929. Кн. 35. С. 136–139; Його ж. Що кажуть нам назви осель? *Наша Батьківщина*. 1938. Чис. 2. С. 31–37; Чис. 3. С. 59–65; Чис. 5. С. 125–131; Його ж. Що кажуть нам назви осель? Львів, 1938. 22 с. (Красназавча бібліотека, чис. 2). ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 61 (Кордуба М.). Спр. 4. Матеріали до географічного словника Галичини 125 арк.; Бучко Д. Г. Исследования украинской топонимии в трудах М. М. Кордубы. *Доклады и сообщения Львовского отдела Географического общества УССР за 1966 год*. Львов, 1969. С. 131–134; Кульчицька Т. Лекції Мирона Кордуби в Українському таємному університеті у Львові (1921–1925) в контексті тогочасних циклографічних видань вищої школи. *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. Львів, 2008. Вип. 1. С. 167–177; Гудима Ю., Павлишин О. Кордуба Мирон. *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка*. Львів, 2011. Т. I: А–К. С. 647.

української нації було відірвання північно-західних руських територій від решти Русі й об'єднання їх у Литовській державі у другій половині XIV ст.⁵⁷ Історик твердив, що війни князівства й Польщі мали суто династичну природу, жодного державного чи національного антагонізму не було взагалі”⁵⁸. З ним і зі Степаном Томашівським у полеміку вступив професор Варшавського університету В'ячеслав Заїкин⁵⁹.

Упродовж 20-х – 30-х років минулого століття велося поживлене збирання і вивчення географічних назв. Зокрема, вже у 1919 р. в Києві при ВУАН було організовано комісію для складання історично-географічного словника української землі. Комісію очолив Олександр Грушевський. Члени комісії виявляли джерельні матеріали, обстежували місцевості, на спеціальних семінарах обговорювали організаційні та методичні питання. Окремі матеріали та монографічні дослідження комісії було опубліковано в “Історично-географічному збірнику” (Київ, 1927–1931. Т. 1–4).

Загалом, проблематика Галицько-Волинської держави посідала маргінальне місце в наукових зацікавленнях істориків 20-х – 30-х років. Це характерно і для українських радянських учених, і для науки польської офіційної, і для української еміграції з міжвоєнної Польщі. Більшість досліджень характеризуються помітним політичним впливом, проекцією на минуле реалій міжвоєнної доби й уявлень про політичні і геополітичні перспективи України.

1.3. Наукові праці другої половини ХХ ст.

З моменту приєднання західно-українських земель до СРСР у працях радянських дослідників підкреслювалося спільне етнічне походження українців, росіян і білорусів і цим пояснювався ряд географічних особливостей економічних,

⁵⁷ Кордуба М. Найважливіший момент в історії України. *Літературно-науковий вістник*. 1930. № 6. С. 439–546.

⁵⁸ Korduba M. Stosunki polsko-ukraińskie w wieku X–XIII. *Sprawy Narodowościowe*. 1933. № 7. S. 758.

⁵⁹ Заїкин В. Русь, Україна і Великоросія (Початки українського й великоруського народу). *Дзвони*. 1931. № 1. С. 29; Його ж. Преподобний Стефан, єпископ Володимирський і Галицький та його відношення до зєдинення Руської (Української) Православної Церкви з Римсько- Католицькою в останній чверті XI віку. *Записки Чина св. Василя Великого*. Жовква, 1928. Т. 3. Вип. 1–2. С. 193.

політичних і культурних зв'язків цих народів за княжої доби. Особливу увагу зверталось на соціально-економічні відносини як вирішальний фактор в історичному процесі, класове розшарування населення Галицько-Волинського князівства⁶⁰. На західноукраїнських землях повоєнного часу днією з перших спроб учених осмислити історію Галицько-Волинського князівства були дослідження Василя Інкіна⁶¹. Спочатку об'єктом його кандидатських студій повинна була стати історія Галицько-Волинського князівства другої половини XIII – першої половини XIV ст., а науковим керівником В. Інкіна призначили професора кафедри історії України Івана Крип'якевича (1886–1967).. Влітку 1947 р. було уточнено і затверджено назву наукової роботи – “Галицько-Волинське князівство у другій половині XIII і першій половині XIV ст.” При виборі теми для В. Інкіна, крім І. Крип'якевича, міг брати участь ще один відомий український історик – Мирон Кордуба, котрий у 1944–1946 рр. обіймав посаду професора кафедри історії України Львівського університету. Через низку об'єктивних та суб'єктивних обставин (зокрема, через необхідність суміщати навчання в аспірантурі із викладанням у Львівському університеті) В. Інкіну не вдалося розвинути наукові студії далі збору джерельного матеріалу й опрацювання літератури. Восени 1947 р. І. Крип'якевича звільнили з Львівського університету, а В. Інкіну призначили нового наукового керівника – викладача кафедри історії народів СРСР Г. Гербільського. З часом тему кандидатської роботи аспіранта було кардинально змінено. Лише наприкінці 1980-х років В. Інкін опосередковано повернувся до галицько-волинської тематики, опублікувавши статтю про історичну основу грамот князя Лева Даниловича⁶².

⁶⁰ Греков Б. Д. Древнейшие судьбы славянства в Прикарпатских областях. *Вестник АН СССР*. 1940. № 11–12; Его же. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в. Москва, 1952.

⁶¹ Львівська національна наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. Віддір рукописів. Архів Івана Крип'якевича. Папка Інкін В.Ф. Арк. [1-13в]. Індивідуальний план роботи аспіранта ЛДУ Інкіна. Дата зарахування 1 січня 1947 р. – 31 грудня 1949 р. тема Лев Данилович, Галицький князь. Арк. [2-23в]. Індивідуальний план роботи аспіранта ЛДУ Інкіна. Дата зарахування 1 січня 1947 р. – 31 грудня 1949 р. тема Галицько-волинське князівство у другій половині 13 і першій половині 14 ст.

⁶² Целуйко О. П. Про одну ненаписану дисертацію. Причинок до вивчення історії Галицько-Волинської держави у повоєнну добу. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2016. Вип. 52. С. 176–199.

Тимчасом, історію Галицько-Волинського князівства активніше почали досліджувати у Москві. В. Т. Пашуто в монографії “Нарис з історії Галицько-Волинської Русі”⁶³ проаналізував Галицько-Волинський літопис як головне писемне джерело для вивчення всіх галузей життя князівства і на цій основі охарактеризував минуле Галицько-Волинських земель XIII ст., враховуючи соціально-економічні відновини, етапи феодальної боротьби і наслідки ординського поневолення, а також описав боротьбу князів та об’єднання краю та визначив місце Галицько-Волинського князівства у міжнародних відносинах.

Помітний слід у вивченні Галицько-Волинського князівства зробив І. П. Крип’якевич⁶⁴. Впродовж 1957–1958 рр. історик написав книгу, яка лиш у 1984 р. була видана завдяки зусиллям працівників львівського Інституту суспільних наук АН УРСР. Вони, варто зазначити, внаслідок складних ідеологічних обставин змушені були хибно трактувати результати опублікованої роботи. Зокрема, вони від імені редакційної колегії писали: “Дослідження І. П. Крип’якевича всім своїм змістом спростовує твердження М. С. Грушевського, який намагався пов’язати Галицько-Волинське князівство лише з історією України, протиставивши його іншим давньоруським землям”⁶⁵. Монографія І. Крип’якевича “Галицько-Волинське князівство”⁶⁶ узагальнила всі попередні дослідження вченого на цю тему. Вона значною мірою присвячена розглядові питань, які мають суто історико-географічний характер. Так, у ній окремо розглядаються територія і населення Галицько-Волинського князівства, детально охарактеризовані землі (князівства) і міста Галичини та Волині, а також економічний розвиток, соціальні

⁶³ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950.

⁶⁴ Крип’якевич І. П. Де ж був Дем’ян тисяцький: Причинок до історії урядів в Галичині першої половини XIII в. *Записки НТШ*. Львів, 1905. Т. 67. С. 1–3; Його ж. Львів княжих часів. *Нариси з історії Львова*. Львів, 1956. С. 20–31; Його ж. К вопросу о начале армянской колонии во Львове. *Историко-филологический журнал АН Армянской ССР*. 1963. № 1. С. 163–171; Його ж. Топоніміка Старого Львова. *Науково-інформаційний бюллетень Архівного управління УРСР*. 1964. № 5. С. 85–87; Його ж. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму. Київ, 1962, та ін. Див: Дубинка Н. Л. Іван Крип’якевич як дослідник і популяризатор історії Галицько-Волинського князівства: огляд бібліографічних джерел та довідкових матеріалів про архівну спадщину. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2010. Вип. 3. С. 318–330.

⁶⁵ Крип’якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. С. 5.

відносини, політичний лад, культура краю. Робота побудована переважно на літописних даних, ілюстрована мапою. (Див Додаток 8).

Під впливом спостережень Івана Крип'якевича, а також роботи Арсенія Насонова “Русская земля и образование территории древнерусского государства”⁶⁷, Микола Котляр написав працю “Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв.”⁶⁸ Досягненням автора є те, що він своє бачення історико-географічних питань підтверджує не тільки свідченнями літописців, але й використовує дані археології та значну кількість історичних досліджень вітчизняних, російських і польських учених. Монографія викликала значний інтерес серед фахівців і тепер спонукає до детального вивчення історичної географії Галицьких та Волинських земель за княжої доби. Серед критичних зауважень спеціалістів на адресу праці – наявність значних розходжень “між текстом книги і доданою до неї картою, в зв'язку з чим не завжди ясно, що відбиває справжні погляди автора – текст чи карта”, (див. Додаток 9) сумніви щодо інформації “Слова о полку Ігоревім” про зверхність галицького князя над Пониззям, припізнення процесу “феодалізації” та урбанізації Русі у світлі застарілого положення про виникнення феодалізму на Русі щойно у X ст.⁶⁹

Як справедливо зауважив М. Котляр, навряд чи знайдеться в історіографії Давньої Русі більш дискусійна проблема, ніж проблема “градів Червенських”⁷⁰. Саме цьому питанню присвятив ряд статей львівський історик Ярослав Ісаєвич⁷¹.

⁶⁶ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. 176 с.; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. 2-е видання, із змінами і доповненнями / відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 1999. 220 с.

⁶⁷ Насонов А. Русская земля и образование территории древнерусского государства. Москва, 1951.

⁶⁸ Котляр М. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. Киев, 1985.

⁶⁹ Ауліх В. З історичної географії Галицької землі. *Міжнародна наукова конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”*. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1993. С. 31–33.

⁷⁰ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси. С. 24.

⁷¹ Ісаєвич Я. Д. До питання про західні кордони Київської Русі. *Історичні джерела та їх використання*. Київ, 1971. Вип. 6. С. 83–100; Його ж. Територія і населення “Червенських градів” (X–XIII ст.). *Український історико-географічний збірник*. Київ, 1971. Вип. 1. С. 71–83; Його ж. “Грады Червенские” и Перемышлянская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XII в.). *Исследования по теории славянских и балканских народов: эпоха средневековья*. Москва, 1972. С. 107–124.

Він розглянув також деякі аспекти історичної економічної географії⁷² та культурних зв'язків Галицько-Волинської Русі XII–XIV ст.⁷³

Після розпаду імперії Романових інтерес істориків до впливу природних явищ на життя середньовічної Русі різко знизився. Тоді він підтримувався, в основному, кліматологами. Велика кількість свідчень про екстремальні явища на Русі та в Західній Європі подається у роботі Євгенія Оппокова “Коливання наводненості рік в історичні часи”⁷⁴. І. В. Важов склав хронологію засух. Дослідник вважає, що літописці відмічали тільки найбільші засухи і, в основному, лише ті, що спостерігалися у лісовій зоні, а степ і лісостеп залишився поза увагою⁷⁵. Деякі здогади М. Боголепова розвинув І. Є. Бучинський⁷⁶, який використав дані польських хронік і свідчення західноєвропейських мандрівників.

Визначним гідрологічним явищам у давнину на території південного заходу СРСР присвячено монографію Г. І. Швеця⁷⁷.

Астрономічні явища в руських літописах були зібрані та проаналізовані Д. О. Святським⁷⁸. Слід відзначити, що вивчення природних явищ і виявлення збитків, які вони спричинили в економіці середньовічної Русі, за винятком кількох досліджень, кліматологами не велося. Природодослідників цікавили, перш за все, самі природні явища, а не їх наслідки. спроб систематизувати і узагальнити дані літописів про результати стихійних лих, для життя населення цих територій. котрі постраждали, з боку природознавців не здійснювалося.

⁷² Исаевич Я. Д. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму. *Нариси з історії техніки*. Київ, 1961. Вип. 7. С. 99–112.

⁷³ Исаевич Я. Д. Из истории культурных связей Галицко-Волынской Руси с западными славянами в XII–XIV вв. *Польша и Русь*. Москва, 1974. С. 261–275; Його ж. Культура Галицко-Волынской Руси. *Вопросы истории*. 1973. № 1. С. 92–107.

⁷⁴ Оппоков Е. В. Колебания водности рек в историческое время. *Исследование рек СССР*. Вып. 14. Ленинград: ГГИ 1933. С. 18–27.

⁷⁵ Бажов В. И. Повторяемость засух на Русской равнине в историческую эпоху. *Известия Крымского отделения Географического общества СССР*. 1961. Вып. 7. С. 13–24.

⁷⁶ Бучинский И. Е. О климате прошлого Русской равнины. Ленинград, 1957.

⁷⁷ Швец Г. И. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Ленинград, 1971.

⁷⁸ Святский Д. О. Астрономические явления в русских летописях с научно-критической точки зрения. Санкт-Петербург, 1915; Святский Д. О. Астрономия Древней Руси. С каталогом астрономических известий в Русских летописях, составленным М. Л. Городецким. Москва, 2007.

У свою чергу, істориками зроблено лише перші кроки з дослідження впливу природньо-географічних умов на соціально-економічні особливості розвитку того, чи іншого регіону.

Тема географії голодних років у стародавній Русі привернула увагу радянського історика Володимира Пашута, який проаналізував соціальні та природньо-географічні причини голодувань на давньоруських землях, вважаючи, що такий підхід дозволить історикові повніше відобразити істинне значення явища, що аналізується для епохи, надзвичайно бідної на джерела⁷⁹ Вчений відніс до числа голодних років і ті, коли на Русь спадали значні стихійні лиха, хоча в літописах не було прямого згадування про голод. Однак співвідношення даних про екстремальні природні явища з літописними відомостями із сусідніх земель, або з даними хронік суміжних країн Європи свідчило про те, що стихійні лиха приносили важкі випробування руському народу. Крім того, були використані дослідження, присвячені історії окремих руських земель. У своїй розвідці В. Т. Пашуто розглянув голодні роки на Русі за 400-літній період – з 946 по 1356 рр. Всього ним визначено 42 голодні роки, які були викликані природньо-географічними причинами.

Роль фізико-географічного середовища у поширенні хвороб розглядалося паралельно, починаючи зі середини ХІХ ст. російською медициною і географією⁸⁰. Наприклад, Шабсай Мошковський писав: "Виды инфекционных болезней (нозологические формы), поражающих человеческое население, и формы их распространения, определяются его исторически сложившимся общественным состоянием"⁸¹. Автор підкреслює, що перехід від поняття інфекційного захворювання (або їх суми) до поняття епідемії (або іншої форми поширення заразної хвороби) відповідає переходові від біологічних явищ (які мають своїм

⁷⁹ Пашуто В. Т. Голодные годы древней Руси. *Аграрный ежегодник Восточной Европы*. Минск, 1964. С. 61–94.

⁸⁰ Див.: Воронов А. Г. Медицинская география. Общие вопросы. Москва, 1982. Вып. 1. 161 с

⁸¹ Мошковский Ш. Д. Основные закономерности эпидемиологии малярии. Москва, 1950. С. 36.

субстратом людський організм) до явищ соціальних, що характеризують стан населення (суспільства).

Розширення географічних знань серед лікарів і свідчень про ландшафтну приуроченість хвороб у давно минулі часи вимагає також історичних досліджень. На жаль, робота у цих напрямках ведеться дуже повільно. Наприклад, ще у 60-х роках курсів медичної географії, не говорячи вже про історичну медичну географію, на території колишнього СРСР бракувало. Короткий курс медичного ландшафтознавства читався лише в одному медзакладі – Центральному інституті удосконалення лікарів об'ємом 10–12 годин. А курс “Медична географія” читався для зоогеографів географічного факультету Московського держуніверситету⁸². Даних про сучасний стан цих розробок немає (Принаймні у нашому розпорядженні. – Ю. Г.).

Вченими Євгенієм Борисенковим і Василем Пасецким. складено таблиці “Звід екстремальних природніх явищ у руських літописах XI–XVII ст.ст.”⁸³ і “Повторюваність екстремальних природніх явищ по 20-річчях за 1000–1900 р.”⁸⁴ Вони дають можливість уявити кліматичні особливості, які склалися на території Русі, в т.ч. Галицько-Волинської, в XI – середині XIV ст. Поряд з літописними свідченнями до Зводу були включені опубліковані вітчизняними дослідженнями матеріали з історії клімату Західної Європи, ставилося питання про співставлення руських даних із західноєвропейськими.

У Радянському Союзі вивчення проблем екології рослин і тварин, демографія, антропологія, епідеміологія та охорона здоров'я велося в особливих ідеологічних умовах під впливом матеріалізму⁸⁵. Правда, були також цінні роботи, які торкалися,

⁸² Воронов А. Г. География и медицина. С. 139.

⁸³ Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Экстремальные климатические явления в Европейской части России по данным летописных источников и исторических документов. *Колебания климата за последнее тысячелетие*. Ленинград, 1988. С. 115–233.

⁸⁴ Там же. С. 205–209.

⁸⁵ Иванов И. И. Исторический материализм о роли географической среды в развитии общества. Москва, 1950.

чи безпосередньо стосувалися географічного середовища та історичної географії середньовічної Русі⁸⁶.

Зростаюча екологізація досліджень внесла у предмет історичної географії додаткові труднощі, наштовхуючи історико-географів на низку проблем, у тому числі фундаментального характеру. У зв'язку з цим, великі позитивні можливості відкрила Перша Всесоюзна конференція “Проблеми взаємодії суспільства та природи” (січень 1978 р.), де історики разом з ученими природничих, економічних, філософських наук розробили обширну програму досліджень і випустили збірник статей “Общество и природа, Исторические этапы и формы взаимодействия” (Москва, 1981).

У 80-х роках дослідження спеціалістів з різних наук, об'єднаних вивченням однієї спільної проблеми “суспільство-природа”, обговорювалися на спеціальних конференціях і публікувались у збірниках наукових праць. Наприклад, “Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции” (Москва, 1981). Були порушені важливі проблеми теоретичного і методологічного характеру, що стосуються подальшого розвитку історичної географії як дисципліни⁸⁷.

Українську науку у збірнику “Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции” репрезентували вчені з Києва і Чернівців, де у 70-х роках склалися осередки історико-географічних досліджень⁸⁸. Особливо цінною для теми нашого дослідження є стаття М. Н. Куниці, у якій автор охарактеризував закономірності формування геосистем заселення Поділля, (у тому числі в період

⁸⁶ Кириков С. В. Человек и природа восточно-европейской лесостепи в X – начале XIX в. Москва, 1979; Кизилев Ю. А. Географический фактор в истории средневековой Руси. *Вопросы истории*. 1973. № 3. С. 51–56.

⁸⁷ Жекулин В. С. Историческо-географические аспекты проблемы природопользования. *Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции*. Москва, 1981. С. 8–17; Истомина Э. Г. Проблема взаимодействия общества и природы в исторической науке. *Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции*. Москва, 1981. С. 17–30; Забелин И. М. Проблемы взаимодействия природы и человечества в трудах выдающихся географов XIX столетия. *Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции*. Москва, 1981. С. 79–89; та ін.

⁸⁸ Романчук С. П. Локализация, структура и динамика антропогенных ландшафтов прошлого (методы исследования). *Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции*. Москва, 1981. С. 69–79; Воропай Л. И.

X – першої половини XIV ст.⁸⁹ Не зайвим буде зазначити, що у Чернівцях упродовж 70-х років плідно розвивав історико-географічні дослідження Л. І. Воропай⁹⁰, а в Києві та, згодом, у Криму – П. Д. Підгородецький⁹¹.

Вказані проблеми активно вивчалися в Україні надалі. У зв'язку з цим помітною подією стала Перша Всесоюзна конференція, що проходила 1-3 жовтня 1986 р. у Львові. Форум був присвячений проблемам соціальної екології. Особливої уваги заслуговують матеріали московських і ленінградських вчених про різні теоретичні аспекти, що стосуються теми нашого дослідження⁹². Проблема цього напрямку було присвячено низку інших збірників наукових праць в Україні⁹³. Проте, на жаль, спеціальні історико-географічні дослідження з точки зору вивчення взаємодії людини з природою на території Прикарпаття та Волині за княжої доби були рідкісними та стосувались окремих місцевостей у межах цієї території⁹⁴. Такий стан справ пояснюється і тим, що незначна кількість літописних даних спонукає вивчати названі проблеми під новим кутом зору, поєднуючи в одне ціле велику кількість результатів досліджень, які дають різні науки та дисципліни.

Комплексные историко-географические исследования, их значение в изучении процессов взаимодействия общества и природы. *Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции*. Москва, 1981. С. 30–41.

⁸⁹ Куница М. Н. Закономерности формирования геосистем Подолии. *Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции*. Москва, 1981. С. 97–108.

⁹⁰ Воропай Л. І. Сучасний етап історичної географії та перспективи її розвитку. *Теоретичні і прикладні питання географії*. Київ, 1972. С. 132–138; Воропай Л. І. Роль антропогенного фактора в розвитку географічної оболочкі. Черновці, 1975; Воропай Л. І. Досвід проведення історико-географічних досліджень. *Фізична географія та геоморфологія*. Київ, 1976. Вип. 15. С. 16–21; Воропай Л. І. Историческая география и проблемы географического прогнозирования. Черновцы, 1976; Воропай Л. І. Фізико-географічне районування Подільських областей. Чернівці, 1982.

⁹¹ Подгородецкий П. Д. Научные принципы исторической физической географии. *Физическая география и геоморфология*. Киев, 1979. Вып. 22. С. 27–33.

⁹² Наприклад: Райх Е. Л., Преображенский В. С. Социальная экология, экология человека. *Проблемы социальной экологии: Тезисы докладов I Всесоюзной конференции*. Львов, 1986. Ч. 1. С. 13–14; Ертсыбаева Л. А. Здоровье населения и окружающая среда. *Проблемы социальной экологии: Тезисы докладов I Всесоюзной конференции*. Львов, 1986. Ч. 1. С. 91–92; Микляев В. А. Историческая эволюция отражения взаимодействия общества и природы в общественном сознании. *Проблемы социальной экологии: Тезисы докладов I Всесоюзной конференции*. Львов, 1986. Ч. 1. С. 102–104.

⁹³ Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні: збірник наукових праць АН УРСР. Київ, 1988; Географічний фактор в історичному процесі: збірник наукових праць АН УРСР. Київ, 1990; Проблеми історичної географії України: збірник наукових праць. Київ, 1991.

⁹⁴ Свешников И. К., Татаринков К. А., Шевченко С. В. Природное окружение населения древнерусского Звенигорода. *Проблемы социальной экологии. Тезисы докладов I Всесоюзной конференции*. Львов, 1986. Ч. II. С. 71–73; Петришин Г. П. Основні закономірності взаємодії природного та історичного ландшафту. *Екологія культури: історія, традиції, сучасність*. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1990. С. 15–16; Бандрівський М. С. Про

Надвaжкe завдaння спрaведливо відлякувaло істориків і вкaзаний напрям історичних досліджень видaється хочa й актуальним і перспективним, але і досі належним чином не розроблений, бaгaтьмa відкладається нa мaйбутнє. Тим не менше, нaмaгaючись якoюсь мірою заповнити прогaлини у цих знaннях, спрoбуємо розглянути історичні дaні про біологічне існувaння людини у Гaлицькo-Волинській Русі X – середині XIV ст., звeртaючи особливу увагу нa здоров'я і недуги як окремих людей, конкретних історичних постaтей, життя яких описане у давньоруських літописах, тaк і нa епідемії хвороб у мaсштабах мирних спільнот, пошесті тa голод в окремих регіонaх, про щo є записи у тих же ж історичних джерелaх, і, нaскільки вдaсться – географію поширення цих пагубних явищ, їх причини, хід і нaслідки, a тaкож знaчення в історії Гaлицьких і Волинських земель.

Дуже цінний мaтеріaл для вивчення історичної географії Гaлицьких і Волинських земель зa княжoї доби дaли археологічні дослідження кількох десятиліть перед 1990-ми роками. Тоді проводились (a подекуди продовжуються) розкопки в Гaличі (Вітольд Ауліх, Юрій Лукомський), Володимирі (Павло Раппопорт, Мар'яна Малевська, Михайло Кучінко), Луцьку (Святослав Терський), Перемишлі (Антоній Куниш), Пліснеську (Іван Старчук, Михайло Филипчук), Берестії (Петро Лисенко), Львові (Олексій Ратич, Роман Багрій), Белзі (Володимир Петегирич), Ленківцях і Вашневі (Богдан Тимощук), Дорогочині (Крістіна Мусянович), Листвині (Роман Чайка) тa в інших мiстах і мiсцевостях Гaлицькo-Волинського князівствa⁹⁵. Повідомлення про ці розкопки опубліковaно в археологічній періодиці, підсумок досліджень, проведених до початку 70-х років, подaно у колективній праці “Населення Прикарпаття і Волині зa доби розкладу первіснообщинного ладу тa в давньоруський період”⁹⁶, a в 1990 р. були опубліковaні новітні дaні у подібній колективній роботі “Археологія Прикарпаття,

використання природно-географічного районування в західноукраїнській археології. *Екологія культури: історія, традиції, сучасність*. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1990. С. 38–39.

⁹⁵ Бібліографію публікацій про археологічні пам'ятки княжої доби на території Прикарпаття та Волині див. у кн.: Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. Київ, 1982. 268с.

⁹⁶ Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський період. Київ, 1976.

Волині і Закарпаття⁹⁷, де особливу увагу з позицій історичної географії привертають результати вивчення міст і городищ (Вишні, Тустані, Городниці, Муравиці, Данилова, Перемишля, Звенигорода та інших).

Географія (топографія) середньовічних галицько-волинських міст цікавила істориків та археологів чи не найбільше серед питань давньої історії західноукраїнських земель княжої доби. Цій проблемі присвятили свої дослідження Олексій Ратич⁹⁸, Вітольд Ауліх⁹⁹, Борис Тимошук¹⁰⁰, Михайло Кучінко¹⁰¹, Михайло Кучера¹⁰². Цікаві дослідження з історії економічних і культурних зв'язків Галицько-Волинської держави в X–XIII ст. за археологічними даними провів Володимир Петегирич¹⁰³. Поселення у передгір'ях Карпат (особливо – Тустань) і карпатські шляхи сполучення та їх оборону впродовж X–XIV ст. вивчав Михайло Рожко¹⁰⁴.

У повоєнній Європі одним із найавторитетніших спеціалістів з історії Русі княжої доби був британський історик і славіст Джон Феннел¹⁰⁵. У 1983 р. вийшла його монографія “Криза середньовічної Русі. 1200–1304”. Кризою він вважав

⁹⁷ Археология Прикарпатья, Волинии Закарпатья (Раннесловянский и древнерусский периоды). Киев, 1990. С. 176–188.

⁹⁸ Ратич О. О. До питання про розташування і оборонні споруди давньоруських городів Південно-Західної Русі. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Київ, 1964. Вип. 5. С. 115–129; Його ж. Столиці удільних князівств Галицької землі XI–XIV ст. *Матеріали звітної наукової сесії Інституту суспільних наук АН УРСР 1971 року*. Київ, 1971. С. 86–87; Его же. К вопросу о княжеских дворцах в стольных городах Галицкой Руси XI–XIV вв. *Культура средневековой Руси. Сборник статей АН СССР*. Москва, 1974. С. 188–191.

⁹⁹ Ауліх В. В. Древнерусские городища в Западной Волинии (Волинская и Ровенская области). *Археологические открытия 1996 г.* Москва, 1967. С. 249–250; Його ж. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині. Київ, 1972.

¹⁰⁰ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). Київ, 1982.

¹⁰¹ Кучінко М. М. Літописні міста Посання за археологічними даними (Львівська область). *Український історичний журнал*. 1970. № 12. С. 78–83; Його ж. Давньоруське поселення Побужжя і Посання у світлі археологічних джерел (Волинська та Львівська області). *Український історичний журнал*. 1976. № 7. С. 106–112; Его же. Население бассейнов Западного Буга и Сана в IX–XIII вв.: Автореф. дис. канд. ист. наук. АН УССР, Институт истории. Киев, 1972; та ін.

¹⁰² Кучера М. П. Дослідження городищ на Волині і Поділлі. *Археологія*. 1979. Вип. 29. С. 62–72.

¹⁰³ Петегирич В. М. Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волинской Руси в IX–XIII вв. По археологическим данным). *Славянские древности: Этногенез; Материальная культура Древней Руси*. Киев, 1980. С. 151–163.

¹⁰⁴ Рожко М. Ф. Древнерусские поселения в предгорьях Карпат в X–XIV вв. (Львовская область). *Новое в планировке, строительстве и архитектуре села*. Львов, 1974. С. 100–104; Його ж. Карпатські шляхи та їх оборона. *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 86–97; Його ж. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. Київ, 1996. 240 с.

¹⁰⁵ Fennell J. L. I. The Tale of Baty's Invasion of North-East Rus' and its Reflexion in the Chronicles of the Thirteenth-Fifteenth Centuries. *Russia Mediaevalis*. 1977. Т. III. С. 41–78; Fennell J. The Crisis of Medieval Russia 1200–1304. London, New York, 1983; Фэннэл Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304. Москва, 1989.

феодалну роздробленість, наслідком якої стала поразка у боротьбі з монголами. Дослідник охарактеризував, насамперед, політичне становище різних князівств, серед яких багато уваги вділив Галицько-Волинському. Вчений піддавав сумнівам катастрофічність наслідків монгольського завоювання.

Ще у 30-х роках ХХ ст. розвиток таких наукових напрямків, як екологія рослин і тварин, демографія, антропологія, епідеміологія та охорона здоров'я спричинилися до виокреслення екології людини. Ця традиція була продовжена після Другої світової війни. Її зміцнення сталось у третій чверті ХХ ст під впливом енвайронменталізму, важливі центри досліджень якого склались у США¹⁰⁶ та ФРН¹⁰⁷.

У соціалістичній Польщі послідовником цих поглядів був Ян Тишкевіч, праці якого опосередковано стосуються також територій і часів Галицько-Волинської держави¹⁰⁸. Інший польський історик Александр Гейштор витлумачив відомості кастильської пам'ятки XIV ст. “El libro del conocimiento de todos los reinos” про кордони держави Романовичів, довівши, що межі тогочасних східноєвропейських держав відтворені стародавнім автором станом на початок XIV ст.¹⁰⁹ У 1970-х роках в Опольському університеті продовжував роботу випускник Львівського університету і, впродовж 1945–1950 рр., працівник ЦДІА України у м. Львові, а також від 1948 р. доцент Львівського педінституту, і від 1957 р. доцент Львівського державного університету імені Івана Франка Маврицій Горн, який упродовж усього життя досліджував історію земель Руського й Белзького воєводств XVI – XVII ст., чимало уваги приділяючи періодові, коли ці землі були частиною Галицько-Волинської держави XII-XIV ст. Зокрема, він зазначав: “Головною метою моїх

¹⁰⁶ Козловський С. Сучасна американська медієвістика: академічна історія, наукові школи та напрямки досліджень історії Середньовіччя. *Сполучені Штати Америки у сучасному світі: політика, економіка, право, суспільство*. Львів, 2015. Ч. 2: Збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 15 травня 2015 р.). С. 542–546.

¹⁰⁷ Див.: Tyszkiewicz J. Człowiek w środowisku geograficznym Polski średniowiecznej. Związki i uwarunkowania przyrodniczo-kulturowe. Warszawa, 1981. S. 7–23.

¹⁰⁸ Tyszkiewicz J. Środowisko naturalne i antroporegiony dorzecza Narwi przed 1000 lat. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1975. 190 s., 9 map; Tyszkiewicz J. Człowiek w środowisku geograficznym Polski średniowiecznej. Związki i uwarunkowania przyrodniczo-kulturowe. Warszawa, 1981. 315 s.; Tyszkiewicz J. Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej. Warszawa, 1983. 289 s., il.; Tyszkiewicz J. Geografia historyczna Polski w średniowieczu. Zbiór szkiców. Warszawa, 2003. 210 s., 11 map; Tyszkiewicz J. Geografia historyczna: zarys problematyki. Warszawa, 2014. 356 s.

тридцятилітніх досліджень було і є надалі відтворення соціально-економічної історії Руського й Белзького воєводств у XVI і XVII ст., що займали площу бл. 70 тис. км кв. і нараховували в 1648 р. понад 250 міст і кілька тисяч сіл”. Дослідник поділяв проблематику досліджень на такі пункти, як історична демографія з особливим акцентом на ролі впливу воєн, пожеж та інших катаклізмів¹¹⁰; історія міст і міщанства; історія селянства; та ін.¹¹¹ Особливий інтерес становить розвідка Мавриція Горна про поселенські структури Червоної Русі XVI – першої половини XVII ст., де, наприклад, учений робить глибокий екскурс у міське осадництво до 1339 р.¹¹²

У 50-х роках закордоном вийшли монографії американських істориків українського походження Івана Левковича “Нарис історії Волинської землі”¹¹³, і Павла Грицака “Галицько-Волинська держава”¹¹⁴. У першій книзі княжим часам присвячено лише три розділи з промовистими заголовками “Волинь вірна Києву”, “Княжі роздори ослабили Волинь” і “Волинь основою державности й соборности”. Автор другої книги висвітлив політичну історію Галицько-Волинської держави та вділив значну увагу екскурсам історико-географічного характеру.

Окремо слід згадати дослідження відомого американського й українського історика-україніста, сходознавця – Омеляна Пріцака, який впродовж 1960-х – 1980-х років був професором у Гарварді й автором багатотомного видання про походження Русі¹¹⁵. У першому томі він оглянув стародавні скандинавські джерела. Між іншим, щодо проблем історичної географії, у другій частині другого тому Омелян Пріцак подає історико-топографічний огляд політичних структур країн

¹⁰⁹ Gieysztor A. Polska w “El Libro del Conoscimiento” z połowy XIV wieku. *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1965. T. 56. R. 3. S. 397–412.

¹¹⁰ Horn M. Epidemie chorób zakaźnych na Rusi Czerwonej w latach 1600–1647. *Studia Historyczne*. Kraków, 1968 R. XI. Zesz. 1 (40).

¹¹¹ Хом’як М. Маврицій Горн (1917–2000): Штрихи до біографії. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2012–2013. Вип. 13–14. С. 531–532; Хом’як М. Маврицій Горн (1917–2000): Життя і наукова спадщина. Львів, 2015.

¹¹² Horn M. Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej w latach 1501–1648. *Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Historia*. Opole, 1975. T. XIII. S. 54–58.

¹¹³ Левкович І. Нарис історії Волинської землі. Вінніпег, 1953.

¹¹⁴ Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, 1958.

навкруги Балтійського моря. Частина третя висвітлює основні структури давньо-скандинавських суспільств в період 800–1280 рр. У частині четвертій зібрані десять екскурсів, у центрі яких – контакти поміж Сходом і Заходом того ж періоду. Багато спостережень ученого дають ключ до розуміння локальних особливостей Галицько-Волинського князівства в контексті цивілізаційних змін. Так, історик зауважує: ”У другій половині XII ст. Константинополь перестав бути найбільшим центром європейської торгівлі та економіки. Наприкінці сторіччя німецькі колоністи почали заселяти береги *Mare Balticum*, і центр економічної могутності поступово перейшов туди. Правнук Мстислава (Гаральда) Роман Мстиславич (1170–1205), хоч і міг бути обраний на великого князя, покинув Київ, тільки-но старий Києво-Константинопольський шлях утратив свою привабливість. Він невідступно намагався забезпечити контроль над Галичиною й водночас прагнув об’єднати її зі своєю рідною Волинню. Таким чином, відбулася переорієнтація Південної Русі. Балтійське море заступило Чорне в ролі найважливішої сполучної ланки економіки. Галицько-волинський шлях до Балтійського моря йшов через території литовців і ятвягів, тож нема чого дивуватися, коли М. Стрийковський (XVI ст.), польський історик Литви, писав, що Роман раз у раз нападав на литовські землі й спустошив їх”¹¹⁶. Крім того, Омелян Пріцак наголошував: “А загалом слід сфокусувати особливу увагу на тому факті, що географічні назви в романтичних сагах вперше подають русько-українську Галичину XII–XIV ст.”¹¹⁷ Галичину “як незалежне політичне утворення” О. Пріцак датував періодом 1084–1340/1387 рр.¹¹⁸

1.4. Історіографія кінця XX – початку XXI ст.

В останні десятиліття спостерігається підвищення інтересу до історії галицьких і волинських земель за княжої доби. Різні аспекти цього напряму історичних досліджень обговорювались у 1993 р. на міжнародній науковій конференції

¹¹⁵ Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела. Київ, 1997. Т. I. 1084 с.; Київ, 2003. Т. II. 1304 с.

¹¹⁶ Пріцак О. Походження Русі. Т. II. С. 614.

¹¹⁷ Там само. С. 469.

¹¹⁸ Там само. С. 464.

“Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”¹¹⁹. Підсумки вивчення історії Галицько-Волинського князівства були підведені також під час низки інших ювілейних міжнародних наукових конференцій¹²⁰.

Окремої уваги дослідника історичної географії Галицько-Волинського князівства заслуговує джерельна база, яку зібрав і систематизовано подав окремим виданням Олег Купчинський¹²¹.

Дослідження з історії Галицько-Волинської держави у львівському університеті 1990-х – 2014 років почали формувати новий погляд на історію українського і східноєвропейського середньовіччя. Насамперед, це стосується поглядів на розвиток державотворчих процесів у регіоні. Вони переконливо показують, що з другої половини XII ст., центр політичного життя й економічних зв'язків руських земель з Європою змістився з Наддніпрянщини до Галицько-Волинської держави¹²². Особливо плідно досліджує різні аспекти історії Галицько-Волинського князівства професор Леонтій Войтович¹²³. Низка його праць присвячена проблемам суто історичної географії, наприклад, – реконструкція меж Волинської землі у X – XII ст.¹²⁴ кордонів Галицько-Волинської держави загалом.¹²⁵ Торгівлю по Дністру,

¹¹⁹ Міжнародна наукова конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1993.

¹²⁰ Галицька земля: історія та сучасність: матеріали наукової конференції, присвяченої 1100-річчю Галича. Івано-Франківськ 1998. 124 с.; Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів 2001; Осмислення спадщини давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії. Міжнародна наукова конференція (Львів, 26–27 жовтня 2007 р.). Програма і резюме доповідей. Львів, 2007. С. 34–35.

¹²¹ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004.

¹²² Щодра О. М. Дослідження історії Галицько-Волинського князівства на історичному факультеті Львівського університету. *Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету)*: колективна монографія / за ред. Леоніда Зашкільняка та Павла Серженги. Львів: ПАІС, 2015. С. 204–213.

¹²³ Козловський С., Зубашевський Н. Бібліографія Леонтія Войтовича. 1975–2010. *Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича [Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць]*. Львів, 2011. Вип. 20. С. 30–54; Козловський С. Наукові праці Леонтія Войтовича. *Войтович Л. В. Галицько-волинські етюди*. Біла Церква, 2011. С. 431–447; Козловський С. Література про вченого. *Войтович Л. В. Галицько-волинські етюди*. Біла Церква, 2011. С. 447–449.

¹²⁴ Войтович Л. В. Волинська земля князівських часів (X–XII ст.). *Проблеми історичної географії України*. Київ, 1991. С. 10–23.

¹²⁵ Войтович Л. В. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії. *Записки НТШ*. Львів, 2006. Т. 252. С. 187–205.

вихід Русі на північні морські шляхи та стосунки з кочовими народами у IX – XIII ст. вивчає Сергій Козловський¹²⁶. Віднедавна поглибився інтерес дослідників до таких, на перший погляд, маргінальних для істориків тем, як поширення хвороб у середовищі панівних верств Галицько-Волинської держави¹²⁷. З'являються і ґрунтовніші публікації про харчування¹²⁸, голод і епідемії, викликані у тому числі повенями на річках, які згадані у Галицько-Волинському літописі та на сторінках європейських середньовічних хронік, які аналізує Ілля Паршин¹²⁹ – медієвіст, автор монографії про дипломатію Галицько-Волинської держави¹³⁰

¹²⁶ Козловський С. Торгівля по Дністру в системі середньовічних господарських відносин у працях представників львівських історичних шкіл. *Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція*. Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський, 2009. С. 125–130; Його ж. Войцех Кентшинський (1838–1918): біоісторіографічний нарис. *Гілея (науковий вісник)*. Київ, 2009. Вип. 26. С. 167–175; Его же. Русь и Северный морской путь в VI–XIII вв.: внешнеполитические и социально-экономические аспекты. *VII Ушаковские чтения: сборник научных статей*. Мурманск, 2011. С. 9–13; Его же. Средневековая Русь и кочевники Северного Причерноморья в IX – первой половине XIII вв.: внешнеполитические и социально-экономические аспекты. *Colloquia Russica*. Kraków, 2011. Т. I: Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – poł. XIII w.). *Materialy międzynarodowej konferencji naukowej*. S. 80–88.

¹²⁷ Гудима Ю., Банах І. Здоров'я володарів Галицького престолу: Володимир Володаревич, Ярослав Осмомисл, Данило Романович (Спроба історико-медичного аналізу за літописними свідченнями). *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2007 р.). Львів, 2007. С. 166–175. Унікальність тематики відзначив проф. Леонтій Войтович. Див.: Войтович Л. В. Галицько-Волинська держава в публікаціях збірників останніх років. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2010. Вип. 3. С. 367.

¹²⁸ Войтович Л. В. Як харчувалася галицька еліта у XI–XIV століттях. *І. Незалежний культурологічний часопис*. Львів, 2013. Ч. 73. С. 32–37.

¹²⁹ Паршин І. Голод та епідемія у Галицько-Волинській державі: нотатки на полях політичної історії Русі. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2016. Вип. 52. С. 53–72.

¹³⁰ Паршин І. Битва при Дюрнкруте 26 августа 1278 г.: альянс Льва Даниловича и Пшемисла II Оттокара. *Rossica Antiqua*. Санкт-Петербург, 2012. № 1. С. 95–106. Його ж. Участь Данила Романовича у боротьбі за Австрійську спадщину Бабенберґів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2012. Вип. 16. С. 40–48; Його ж. Участь Лева Даниловича у битві при Дюрнкруті 1278 року (на підставі латиномовних джерел XV століття). *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. В. Александрович. Львів, 2012. Вип. 6. С. 187–193; Його ж. Король Юрій Львович на сторінках західноєвропейських хронік. *Русин*. Кишинев, 2012. № 4. С. 73–85; Його ж. Leon rex ruthenorum на сторінках Аноніми Leobensis Chronicon. *Średniowiecze Polskie i Powszechnie*. Katowice, 2013. Т. 5. S. 86–94; Його ж. Галицькі війська у битві при Дюрнкруті 1278 року: факти і здогади. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2013. Вип. 48. С. 45–60; Його ж. Хроніка Іоанна з Вінтертура (Іоанна Вітодуранського) як джерело до історії Галицько-Волинської Русі першої половини XIV ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2014. Вип. 17–18. С. 71–78; Його ж. Чи було папське посольство до Галицько-Волинської держави на початку XIV століття? *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. В. Александрович. Львів, 2014. Вип. 8. С. 318–325; Його ж. Русь та Рашка у західноєвропейських джерелах XIV–XV ст.: труднощі ідентифікації. *Проблеми слов'язнознавства*. Львів, 2015. Вип. 64. С. 20–28; Його ж. Участь князя Данила Романовича в інтронізації угорського короля Бели IV. *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. В. Александрович. Львів, 2015. Вип. 9: Король Данило Романович. 1264–2014. С. 23–34; Його ж. “Острозький епізод” Констанцького собору (1414–1418). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 9–13; Його ж. Австрійська політика Романовичів і маловідома середньовічна байка XIII ст.: несподівані паралелі. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2016. Вип. 17. С. 25–34.

Географію культурних впливів, мистецьких течій та інші аспекти, пов'язані з історією Галицько-Волинського князівства ґрунтовно вивчає та публікує у спеціальних виданнях і монографіях Володимир Александрович¹³¹.

Українську історіографію про межі Галицької землі та її значення у Галицько-Волинській державі дослідив Василь Рудий. Він на підставі літописних та археологічних матеріалів висвітлив також особливості економічного, соціального та культурного розвитку Галицької землі впродовж XI – середини XIV ст.¹³²

Територіально-організаційну структуру та правовий статус Галицької єпархії від часу її заснування в середині XII ст. до кінця XVIII ст. вивчає Ігор Скочиляс. Опираючись на багату джерельну базу, сучасний науковий інструментарій і міждисциплінарний підхід, дослідник простежив взаємодію тогочасної української (руської) культури та Східної церкви, внаслідок чого формувалась українська етнічна територія в різних її регіональних виявах, а також визначалися західна та,

¹³¹ Александрович В. С. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999. 132 с.; Його ж. Холмська ікона Богородиці (Історичні та культурологічні студії. Т. 1). Львів, 2001. 40 с.; Його ж. Невикористаний аргумент для датування Успенського собору в Галичі. *Історичні та культурологічні студії*. Львів, 2001. Вип. 3: Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. С. 183–186; Його ж. Мистецтво “галицького регіону”: співвідношення традиції та впливів у його еволюції до кінця XVIII століття. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Studia Ukrainica*. Warszawa, 2003. Т. 15–16. С. 11–23; Aleksandrowycz W. Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze. *Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i greckokatolickiego*. Chełm, 2003. Т. 1: Referaty. С. 52–59. Aleksandrowycz W. Ze studiów nad geografiją malarstwa ikonowego. Środowisko przemyskie do początku XVI wieku. *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Dzieła – twórcy – ośrodki – techniki. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej (10–11 maja 2003 r.)*. Łańcut, 2003. С. 53–73; Aleksandrowycz W. Przemyski ośrodek malarstwa tradycji bizantyńskiej w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku. *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Cz. 2: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Łańcut–Kotań, 17–18 kwietnia 2004 r.* Łańcut, Kotań, 2004. С. 261–291; Його ж. Малярство XIII–XVIII століть давньої Холмської єпархії східного обряду. *Sztuka sakralna i duchowość pogranicza polsko-ukraińskiego na Lubelszczyźnie. Materiały Międzynarodowej Konferencji “Sztuka Sakralna Pogranicza” (Lublin, 13–14.10.2005 r.)*. Lublin, 2005. С. 87–92; Його ж. Візантійські іконографічні взірці XI століття в українському малярстві XIII–XIV століть. *Студії мистецтвознавчі*. Київ, 2006. Ч. 1: Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. С. 38–49; Його ж. Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2007. Вип. 1. С. 136–153; Його ж. Візантійський імпорт та візантизуюча течія волинського малярства княжої доби. *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації*. Луцьк, 2009. Вип. 16: Матеріали XVI міжнародної наукової конференції (Луцьк, 4–5 листопада 2009 р.). С. 17–27; Його ж. Літописний монумент середини XIII ст. з орлом в околицях Холма. *Фортеця. Збірник заповідника “Тустань” на пошану Михайла Рोजка*. Львів, 2009. Кн. 1. С. 86–102; Його ж. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2009. Вип. 13–14. С. 38–72; Його ж. Західноукраїнські ікони другої половини XIV століття на тлі перемін історичної традиції. *Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля*. Київ, 2010. С. 1029–1049; Його ж. Константинопольська реліквія княжого Холма. *Історія в школах України*. 2010. № 1. С. 30–33; Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. Біла Церква, 2013; та ін.

частково, південна межі розселення української етноконфесійної спільноти, яка мала єдиний географічний простір Галицької єпархії, домінуючу києвохристиянську традицію, спільний слов'янсько-візантійський обряд і подібну “ментальну географію” Автор описав тісну пов'язаність місцевої Східної Церкви (Православної та Унійної) з руським соціумом українсько-польсько-білоруського етноконфесійного пограниччя й політичними структурами Галицько-Волинського князівства, Литви та Речі Посполитої¹³³.

Територіальну динаміку Волині у регіональному та локальному вимірах від етно-політичних утворень ранніх слов'ян і княжої доби до ХХ ст. розглянув у спеціальній монографії Володимир Собчук. Він дослідив і низку інших аспектів розвитку цієї частини Центрально-Східної Європи: фортифікацію, поземельні відносини, соціо-культурну топографію¹³⁴. Роль Волині в системі міжнародних зв'язків Київської держави Х–ХІV ст. та роль військово-стратегічних шляхів у формуванні Галицько-Волинської держави досліджують Святослав Терський¹³⁵ Роман Миська¹³⁶ та Юрій Диба¹³⁷, археологію Дубна, Звенигорода та інших міст –

¹³² Рудий В. А. Галицька земля ХІ–ХІV ст. в українській історіографії. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2006. Вип. 9. С. 157–178.

¹³³ Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія ХІІ–ХVІІІ століть: організаційна структура та правовий статус. Львів, 2010. ХХІV + 832 с.; Гіль А., Скочиляс І. Володимирсько-Берестейська єпархія ХІ–ХVІІІ століть: історичні нариси. Львів, 2013. 288 с.

¹³⁴ Собчук В. Історична Волинь: Північний Захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець, 2017. 316 с.

¹³⁵ Терський С. Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (Х–ХІV ст.). *Наукові записки Львівського історичного музею*. Львів, 1995. Вип. ІV. Ч. 1. С. 73–88; Його ж. Військово-стратегічний шлях Володимир – Терехівля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. Серія: Держава та армія. Львів, 2004. Вип. 502. С. 18–24; Його ж. Знахідки предметів озброєння Х–ХІІІ ст. на галицько-волинському пограниччі. *Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я*: збірник матеріалів Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 68–72, та ін.

¹³⁶ Миська Р. Середньовічні шляхи в українських Карпатах (стан та перспективи дослідження) *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2013. Вип. 17. С. 45–59

¹³⁷ Диба Ю. Формування території Руської землі ІХ–Х ст. у контексті функціонування трансєвропейського торговельного шляху Булгар–Київ–Регенсбург. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України*. Луцьк, 2015. Вип. 55. Матеріали LV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору (Володимир-Волинський, 23 жовтня 2015 р.). С. 42–50; Диба Ю. Географія початкової Русі за східними джерелами. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2016. Вип. 10: Святий Володимир Великий. 1015–2015 / відп. ред. В. Александрович. С. 27, 36, 38.

Віра Гупало¹³⁸, відносини Галицького князівства з Візантією – Ольга Козачок¹³⁹. Виданням, у якому є цілий розділ, присвячений історичній топографії та типам будівель у Галицько-Волинському князівстві – це монографія С. Терського “Археологія доби Галицько-Волинської держави”¹⁴⁰.

“Червенські гради” та Галицько-Волинське князівство в період правління князя Романа Мстиславича досліджує Олександр Головка. Він описав військові походи, сторінки політичної та особистої біографії князя, його родинні зв’язки, міжнародні контакти, вплив діяльності Романа на подальшу долю Волині та Галичини¹⁴¹.

Чимало уваги історичним епізодам і характеристиці певних осіб, які згадуються в Галицько-Волинському літописі, риділяє Олексій Толочко¹⁴². Різноманітні проблеми з історії Галицько-Волинського князівства вивчає Віктор Ідзьо¹⁴³.

За останніх кілька років організовано низку конференцій, присвячених різним темам і подіям, які пов’язані з історією Галицько-Волинського князівства,

¹³⁸ Гупало В. Археологічні дослідження в Дубно. *Галичина і Волинь в добу середньовіччя*. Львів, 2001. С. 210–220; Її ж. Звенигородські сакралії. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2002. Вип. 8: Давнє населення Заходу України: екологія, історія, культура. С. 158–169; Її ж. Берестянські курганні могильники кінця Х–ХІІ ст. Львів, 2006. 108 с.; Її ж. Звенигород і Звенигородська земля у ХІ–ХІІІ століттях (соціоісторична реконструкція). Львів, 2014. 532 с.; та ін.

¹³⁹ Козачок О. Б. Відносини Галицького князівства з Візантією у контексті міжнародних зв’язків середини – другої половини ХІІ ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2014. Вип. 17. С. 7–14; Її ж. Економічні відносини Візантії та Галицького князівства у другій половині ХІІ ст. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2015. № 1. С. 66–75; Її ж. Нижнє Подунав’я в політиці Візантії та Галицького князівства у ХІІ столітті. *З історії західноукраїнських земель*. Львів, 2015. С. 3–12.

¹⁴⁰ Терський С. В. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Київ, 2014. 164 с.

¹⁴¹ Головка О. Б. “Червенські гради” в політичному житті слов’ян Центральної та Східної Європи (ІХ – перша третина ХІ століття) Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2013. Вип. 23. С. 72–82; Його ж. Князь Роман Мстиславич та його доба. Київ, 2001. 249 с.; Его же. Князь Роман Мстиславич. *Вопросы истории*. 2002. № 12. С. 52–70; Його ж. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці. *Український історичний журнал*. 2009. № 4. С. 28–48; Его же. О месте захоронения галицко-волинского князя Романа Мстиславича. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2009. № 3. С. 22–23; та ін.

¹⁴² Толочко О. П. Принимал ли Роман Мстиславич посольство папы Иннокентия III. *RUTHENICA*. 2003. № 2. С. 195–204; Его же. Одна заимствованная формула в Галицко-Волинской летописи. *RUTHENICA*. 2006. № 5. С. 256–257; Его же. О галицком боярине Жирославе, его венце и убожестве. *RUTHENICA*. 2006. № 5. С. 252–255; Его же. Галицкие приточки. *RUTHENICA*. 2008. № 7. С. 201.

¹⁴³ Ідзьо В. С. Боярин Володислав Кормильчич – володар Галицької боярської республіки. *Науковий Вісник Українського Історичного Клубу*. Москва, 2004. Т. 9. С. 161–166; Його ж. Великий князь Лев Данилович і становлення міста Львова у ХІІІ столітті як столиці України-Русі. *Науковий Вісник Українського Історичного Клубу*. Москва, 2004. Т. 10. С. 112–115; Його ж. Галицька держава: процеси етнотворення та становлення (ІІІ–ХІІ ст.). Львів, 2005. 352 с.; Його ж. Дипломатичні взаємини Данила Галицького напередодні коронації. *Науковий Вісник Українського Історичного Клубу*. Москва, 2003. Т. 7. С. 25–30; Його ж. Король Данило та Галицько-Волинська держава ХІІІ ст. у відносинах із Тевтонським орденом. *Історія України*. 2004. № 33/34. С. 15–17; Його ж. Утворення Галицького королівства. Галицький король Коломан І та процеси першої політично-релігійної унії в Галичині в першій чверті ХІІІ століття. *Науковий Вісник Українського Історичного Клубу*. Москва, 2004. Т. 9. С. 130–142.

виголошено чимало доповідей, велика кількість з яких опублікована у наукових збірниках¹⁴⁴. Появляються вже й спеціальні огляди цих публікацій за певні періоди, як, наприклад, Л. Войтовича за 2008–2010 рр.¹⁴⁵

З 2007 р. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України видає спеціалізований збірник наукових праць “Княжа доба”¹⁴⁶. Вийшло вже 12 випусків збірника, дослідження якого базуються на матеріалах старокиївської традиції і західноукраїнських земель, починаючи від XII ст. Особливу увагу приділено історичному процесові визначального періоду еволюції західноукраїнського регіону в XIII ст. та початковому етапові відходу земель галицько-волинської спадщини до Польщі й Угорщини, а також пов’язаним з ними подальшим змінам. У збірнику публікують результати своїх досліджень автори з України, Польщі, Росії та ін.

Історію України загалом і проблеми, пов’язані з історичною географією Галицько-Волинської держави зокрема, продовжують нині вивчати як у Європі так і в Америці.

¹⁴⁴ Галич і Галицька земля в українському державотворенні: до 1110-річчя Галича і 800-річчя Галицько-Волинського князівства: збірник матеріалів. Івано-Франківськ, 1999. 188 с.; Галичина та Волинь у добу середньовіччя: до 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. 252 с.; Галицько-Волинська держава XII–XIV ст.: збірник наукових праць: у 2-х кн. Львів, 2002. Кн. 1. 128 с.; Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2007 р.). Львів, 2007. 467 с.; “Слово о полку Ігоревім” та його доба: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції (Галич, 24 жовтня 2007 р.). Галич, 2007. 217 с.; Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали міжнародної наукової конференції (Галич, 10–11 жовтня 2008 р.). Галич, 2008. 214 с.; Дрогичинь 1253: Матеріали наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. Івано-Франківськ, 2008. 186 с.; Фортеця: збірник заповідника “Тустань” на пошану Михайла Рожка / під ред. Ю. Лукомського. Львів, 2009. 720 с.; та ін.

¹⁴⁵ Войтович Л. В. Галицько-Волинська держава в публікаціях збірників останніх років. *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. Л. Войтович. Львів, 2010. Вип. 3. 404 с.

¹⁴⁶ Княжа доба: історія і культура / відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2007. Вип. 1. 336 с.; Княжа доба: історія і культура / відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів 2008. Вип. 2. 280 с.; Княжа доба: історія і культура / відп. ред. Л. Войтович. Львів, 2010. Вип. 3. 404 с.; Княжа доба: історія і культура / відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. Вип. 4. 308 с.; Княжа доба: історія і культура / відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. Вип. 5. 272 с.; Княжа доба: історія і культура / відп. ред. В. Александрович. Львів, 2012. Вип. 6. 354 с.; Княжа доба: історія і культура / відп. ред. В. Александрович. Львів, 2013. Вип. 7. 328 с.; Княжа доба: історія і культура / відп. ред. В. Александрович. Львів, 2014. Вип. 8. 420 с.; Княжа доба: історія і культура / відп. ред. В. Александрович. Львів, 2015. Вип. 9: Король Данило Романович. 1264–2014. 360 с.; Княжа доба: історія і культура / відп. ред. В. Александрович. Львів, 2018. Вип. 12. 222 с.

З-поміж сучасних російських істориків, які досліджують ГалицькоВолинське князівство та співпрацюють з українськими вченими, відзначається активністю Олександр Майоров¹⁴⁷.

У Польщі польсько-українське пограниччя за княжої доби досліджують Малгожата Сморог-Ружицька¹⁴⁸, Януш Куртика¹⁴⁹ та Даріуш Станьчик¹⁵⁰. Відносини галицької й волоської середньовічних еліт висвітлила Ілона Чаманська¹⁵¹. Серед інших робіт виділяються своїм новаторським підходом до вирішення історико-географічних проблем праці польського історика Анджея Янечека¹⁵². Паралельно з джерелознавчими дослідженнями Галицько-Волинського літопису та формування тогочасної еліти, деякі проблеми історико-географічного характеру розглядає Адріан Юсуповіч¹⁵³. Територіальні проблеми у польсько-українських стосунках за княжої доби досліджує Кшиштоф

¹⁴⁷ Майоров А. В. Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община, Санкт-Петербург 2001; Его же. Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. Санкт-Петербург, 2011; Его же. Новые издания источников по истории Галицко-Волинской Руси (библиографический обзор). *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2008. Вип. 2. С. 268–274.

¹⁴⁸ Smoraǒ-Różycka M. Ruś Halicko-Włodzimierska i Litwa w 13 w.: związki polityczne i artystyczne. *Sztuka kresów wschodnich*. Kraków, 1996. T. 2. S. 9–19.

¹⁴⁹ Kurtyka J. Południowy odcinek granicy posko-ruskiej we wczesnym średniowieczu (przed 1340 r.) w świetle źródeł historycznych. *Początki Sąsiedztwa. Pogranicze etniczne Polsko-Rusko-Słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji*. Rzeszów, 1995. S. 183–204.

¹⁵⁰ Stańczyk D. Pogranicze polsko-ruskie odcinka nadbużańskiego w świetle źródeł ruskich XII–XIV wieku i w historiografii. *Początki Sąsiedztwa. Pogranicze etniczne Polsko-Rusko-Słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji*. Rzeszów, 1995. S. 205–215.

¹⁵¹ Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. Poznań, 1996. 369 s.

¹⁵² Janeczek A. Granice a procesy osadnicze. Średniowieczna Ruś Halicka w polu interferencji. *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji* — Rzeszów 9–11 V 1995. Red. M. Parczewski i. Rzeszów 1996. S. 291–295. Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. Wrocław 1991, s. 23–24, 29, 37; Ten że: System grodowo-terytorialny Rusi halickiej w źródłach późnego średniowiecza. *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*. Wrocław, 1993. S. 145–154; Janeczek A.. Terytoria i grody Rusi Halickiej w świetle źródeł późnośredniowiecznych. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції*. Тези доповідей та повідомлень Міжнародної наукової конференції. Львів, 1993. С. 105–108.

¹⁵³ Jusupović A. Miasto stołeczne Daniela Romanowicza. Dzieje Chełma do połowy XIV wieku. *Przywrócona pamięci. Ikona Matki Boskiej Chełmskiej: ikonografia – kult – kontekst społeczny* / red. A. Gil, M. Kalinowski, I. Skoczylas. Lublin, Lwów, 2016. S. 161–186; Jusupović A. Przynależność polityczna Drohiczyzna w XII i pierwszej połowie XIII w. *Дрогоичин 1253: матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ої річниці коронації Данила Романовича*. Івано-Франківськ, 2008. С. 159–170; Jusupović A. Wyprawa na Sandomierz i Łysiec z perspektywy polityki Rusi Halicko-Wołyńskiej w końcu pięćdziesiątych lat XIII wieku. *Debaty Świętokrzyskie*. Kielce, 2016. T. II. S. 59–72; Jusupović A. Галицкие “выгнанцы” или “выгонцы”?, *Rossica Antiqua*. 2012. № 2. S. 114–133; Jusupović A. “Перемышль, Червень и иные грады” и их территориальная принадлежность в конце X – начале XI в. *Средневековая Русь*. 2016. Т. XII. С. 27–62.

Мисьліньські¹⁵⁴. Напрями зовнішньої політики Данила Романовича вивчає Маріуш Бартніцький¹⁵⁵, а Даріуш Домбровський, крім того, займається тією ж проблемою часів князя Льва Даниловича¹⁵⁶.

Етнічний розвиток населення стародавнього Подунав'я, що межувало з Галицько-Волинським князівством описали румунські вчені Клаудія Добре¹⁵⁷ та Віктор Спіней¹⁵⁸.

Отже, на теперішній час, вивчення історії Галицько-Волинського князівства загалом і дослідження окремих проблем, які розглядають спеціальні дисципліни гуманітарних і природничих наук, в основному, зосереджуються в українському Львові та прикордонних містах Польщі, меншою мірою – в Західній Європі й Америці. Системна пошукова робота і публікація її результатів провадиться вченими Львівського національного університету імені Івана Франка та Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Досить активно у цьому напрямку працюють учені в Національному університеті “Львівська політехніка”. Характеристики взаємовпливу природи та суспільства в Галицько-Волинському князівстві опираються на традиційну джерельну базу (літописи, археологія). Пожвавлюється інтерес до теми у середовищі географів з відповідними методологічними підходами. Саме це дає можливість краще оцінити значення природних ресурсів для суспільних процесів у Галицько-Волинському князівстві.

¹⁵⁴ Myśliński K. Problemy terytorialne w stosunkach między Polską i księstwem halicko-wołyńskim w XIII w. *Nihil superfluum esse. Studia z dziejów średniowiecza* ofiarowane profesor Jadwidze Krzyżaniakowej. Poznań, 2000. S. 229–236.

¹⁵⁵ Bartnicki M. *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*. Lublin, 2005.

¹⁵⁶ Dąbrowski D. Stan i charakter informacji Kroniki halicko-wołyńskiej o duchowieństwie ruskim czasów Daniela Romanowicza. *Король Данило Романович: культурна і державотворча спадщина його доби: монографія* / ред. М. Бевз, Ю. Лукомський. Львів, 2016. С. 66–75; Dąbrowski D. *Stosunki polityczne Lwa Danilewicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264–1299/1300. Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Львів, 2001. С. 42–69.

¹⁵⁷ Dobre C. *Mendicants in Moldavia: Mission in an Orthodox Land*. Daun, 2009. 112 p.

¹⁵⁸ Spinei V. *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Middle of Thirteenth Century*. Leiden, Boston, 2009. 545 p.

РОЗДІЛ II

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

2.1. Джерельна база

В історичному джерелознавстві спеціалісти виділяють цілу низку типів, родів, видів та різновидів історичних джерел, аналізуючи які отримують адекватну інформацію про той чи інший історичний процес, явище, подію¹⁵⁹. Основні знання про територію, природу та суспільство Галицько-Волинської держави XI–XIV ст. подають писемні пам'ятки (літературно-описові, політико-правові, картографічні), речові (археологічні) та лінгвістичні (топо- і гідроніміка, фольклор) джерела.

Літописи. Значення географічного чинника в уявленнях літописців XI–XIII ст. ілюструє вже той факт, що навіть “Повість временних літ” розпочинається зі з'ясування питання “Їкуду єсть пошла Рускаѧ земля стала єсть”¹⁶⁰. Пов'язуючи історію слов'ян зі світовими подіями, літописець подав географічний огляд українських земель. На її західних теренах він згадує племена дулібів, бужан, волинян, уличів, тиверців. Локалізація їхнього проживання була та залишається однією з головних проблем давньої історії України. “Повість временних літ” висвітлює також початковий період історії Волинського князівства та історію Галицького князівства за часів перших Ростиславовичів. Цікаво, що “Повість” була відомою в Перемишлі вже у другому десятилітті XII ст. Зміни до неї вніс якийсь Василь, правдоподібно, священик князя. Вважається, що автор не був киянином і писав оповідання не в Києві, а десь на заході Русі. Наприклад, оповідаючи про осліплення князя Василька у Звенигороді, цей літописець додав, що це “є місто коло Києва, яких десять верст і більше” (“ї на ту ноць ведоша и Звенигороду. иже єсть городъ малъ оу Києва. ѧко десати веръсть”¹⁶¹). Для киянина це пояснення було

¹⁵⁹ Історичне джерелознавство. Київ, 2002. С. 86.

¹⁶⁰ Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. 2-е изд. / за ред. Алексея Шахматова (далі – Іпат.). Санкт-Петербург, 1908. Т. 2. Ст. 2.

¹⁶¹ Іпат. Стб. 234.

б зайве, а, скажемо, у Перемишлі воно було необхідне, бо не так далеко знаходився інший Звенигород¹⁶².

З Київського літопису, створеного за часів князів Володимира Володаровича і Ярослава Осмомисла, довідуємося про події на Прикарпатті у 1117–1199 рр. Джерелом “Київського літописного зведення” послужили записи і оповідання, які стосуються різних українських міст, і перш за все, Києва. Починаючи від 1173 р., збільшується кількість звісток про міста галицькі.

Природньо, що галицько-волинські справи на перший план виступають у “Галицько-Волинському літописі”, який описує події 1205–1292 рр. Там уміщено значну кількість матеріалу історико-географічного характеру, виявляються географічні знання авторів. “Галицько-Волинський літопис” ділиться на дві частини. Перша – “холмська”. Вона описує часи короля Данила Романовича (1201–1264). Її можна трактувати як своєрідний приватний княжий літопис, який описує, в основному, події на території земель Романовичів. Після нападу Бурундая (1259) літописець зосереджує увагу на волинських подіях і на діяльності князя Василька Романовича (1203–1269). Звідси роблять висновки, що другу частину літопису укладено у Володимирі¹⁶³.

Хоч автори літописів ставили перед собою завдання висвітлити, перш за все, історію князівств, проте у їхніх творах вміщено велику кількість згадок географічних об’єктів: гір, лісів, урочищ, річок, боліт і т. ін., а також цікаві відомості про екстремальні природні явища, стихійні лиха, що творили історичний ландшафт різних місцевостей свого часу.

При тому, що Галицько-Волинський літопис окремо видається в Україні¹⁶⁴, Польщі¹⁶⁵, Росії¹⁶⁶ та вивчається в різних країнах, ми використовували його

¹⁶² Возняк М. Історія української літератури. У 2-х кн. Львів, 1992. Кн. I. С. 200.

¹⁶³ Найновіші міркування з цього приводу: *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / wydali, wstępem i przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Jurijewej, A. Majorowa i T. Wiłkuł. Pomniki Dziejowje Polski. Seria II. Kraków, Warszawa, 2017. T. XVI. S. 155–159.*

¹⁶⁴ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Ф. Котляра. Київ, 2002. 400 с.

¹⁶⁵ *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów).*

видання 1908 р. (в складі “Полного собрания русских летописей, изданого по высочайшему повелению Императорскою Археографическою комиссією. Томъ второй. Ипатьевская летопись. Издание второе. С.-Петербургъ. Типографія М. А. Александрова (Надеждинская, 43)”¹⁶⁷. Виходячи зі специфіки цього видання, та, власне, джерела, поклики і цитати наводяться, згідно зі стовпчиками. Текст є доступним також і в електронній формі¹⁶⁸.

Літописи несуть багатшу природознавчу інформація, ніж уявлялося ще декілька десятиліть тому. Наприклад, виявилось, що кількість засух, великих дощів, лютих або безсніжних м'яких зим, надзвичайно високих повеней, ранніх снігопадів, повернень холодів та інших екстремальних природніх явищ була значно більшою, ніж це вважалося досі. Відповідно, частіше траплялися голодні роки в окремих землях, або й по всій Русі. Закономірно, картина великих спустошень і стихійних лих ставала ще похмуришою¹⁶⁹. Це при тому, що поза увагою дослідників залишилася низка літописних джерел.

Виявлення, аналіз і узагальнення різноманітних аспектів фізико-географічної характеристики території в епоху Середньовіччя висуває також на перший план значні джерелознавчі проблеми. Враховуючи те, що дослідження з історичної географії потребують даних різних наук природничого циклу (геології, ґрунтознавства, історичної ботаніки та ін.) історикам належить ще визначити шляхи використання цієї не зовсім звичайної джерельної бази¹⁷⁰. Але основою для вирішення історико-географічних проблем, безперечно, залишаються звичні комплекси історичних джерел. На жаль, їхня кількість та інформаційна насиченість зменшується відповідно з віддаленням у минуле. Тому, як правило, належне

¹⁶⁶ Галицко-Волынская летопись / пер. на русс. О. П. Лихачевой. *Памятники литературы Древней Руси. XIII век.* Москва, 1981. С. 236–425; Галицко-Волынская летопись. Текст. Комментарии. Исследование / под ред. Н. Ф. Котляра. Санкт-Петербург, 2005.

¹⁶⁷ Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей.* 2-е изд. / за ред. Алексея Шахматова (далі – Ипат.). Санкт-Петербург, 1908. Т. 2.

¹⁶⁸ <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat.htm>. (12.01.2020).

¹⁶⁹ Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв. С. 12.

історико-календарне висвітлення отримують лише кілька найближчих століть. Період, задокументований першими давньоруськими літописами, не має співрозмірного з пізнішими часами висвітлення історико-ландшафтною характеристикою території князівств, не кажучи вже про окремі їх регіони.

Такі джерела з історії Галицьких і Волинських земель княжої доби як польські хроніки Гала Аноніма (XII ст.), Вінцентія Кадлубека (XIII ст.), Яна Длугоша (XV ст.), а також Янка з Чарнкова, Траски; Малопольський літопис, чеські – Козьми Празького (XII ст.), Францішка з Праги, угорські – Яноша Туроці (XV ст.), “Chronica Picta”, німецькі – Тітмара з Мерзебурга (XI ст.) та інші використано принагідно, фрагментарно¹⁷¹.

Нормативно-правові акти. Документальні матеріали різні за змістом і дипломатичною формою, видавались усякими особами та інституціями в різних місцевостях Галицько-Волинського князівства. Вони розкривають умови формування державності, соціально-економічні відносини і політичний лад, контакти з іншими землями і королівствами, боротьбу з кочівниками. Окрім того ці історичні джерела, слугують для вивчення права, побуту, культури давньоукраїнських дипломатичних служб, мови тощо. Тепер у науковому обігу перебуває 227 актів і документів Галицько-Волинського князівства¹⁷². Безпосередньо околиць літописного Пліснеська стосуються, принаймні, два з них. Їх згадано у Галицько-Волинському літописі (1233)¹⁷³. Тут важливо згадати також,

¹⁷⁰ Голик Р. Галицько-Волинський літопис: лексикон слів, образів і стереотипів. *Осмилення спадщини давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії*. Міжнародна наукова конференція, Львів, 26–27 жовтня 2007. Програма і резюме доповідей. Львів, 2007. С. 34–35.

¹⁷¹ Список найважливіших опублікованих джерел див.: Крип'якевич І. П. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій. Київ, 1962. С. 19–24; Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 150–151; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / за ред. М. Ф. Котляра. Київ, 2002. С. 363–364; Войтович Л. В. Латинські джерела XIII–XIV століть про Галицько-Волинське князівство. *Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі XXI ст.* Львів, 2013. С. 176–181; Войтович Л. В. Нові (невикористані) джерела до історії Галицько-Волинського князівства та біографії князя Лева Даниловича. *Вісник НТШ*. Львів, 2013. Ч. 49. С. 24–27. Паршин І. Л. Хроніка Іоанна з Вінтертура (Іоанна Вітодуранського) як джерело до історії Галицько-Волинської Русі першої половини XIV ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2014. Вип. 17–18. С. 71–78, та ін.

¹⁷² Купчинський О. Акти та документи галицько-волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004.

¹⁷³ Там само. С. 255, 157.

що право власності на майно та землі, надані князем Левом Даниловичем, покликалися у канцеляріях, навіть, у XVII ст. Про це свідчить, між іншим, датований 1648 р документ, у якому фігурує Савка з Підгірців¹⁷⁴.

Після припинення дії руського права та його інститутів на територіях Галицько-Волинської держави (Романовичів), відповідно до судово-адміністративних реформ Польської держави (П'ястів і Ягеллонів) з 1434–1435 рр., вже у наново сформованих Белзькому, Подільському та Руському воєводствах з'явилися т. зв. акти гродських та земських (на Волині та Правобережній Україні їх почали вести з 1566 р., після запровадження там 2-го Литовського статуту). У різному стані та вигляді збереглися акти та документи земських і гродських судів Володимира, Луцька, Овруча, Галича, Коломиї, Снятина, Белза, Буська, Глинян, Городка, Дрогобича, Жидачева, Лопатина, Львова, Мостиськ, Олеська, Самбора, Сокаля, Стрия, Щирця, Кременця, Тереховлі, Кам'янця, Чернівців, Любачева, Переворська, Перемишля, Ряшева, Сянока, Тичина, Ярослава та ін.

Важливим джерелом для вивчення соціально-економічного життя на території Галичини є т. зв. Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. У цих перших поземельних кадастрах Галичини – безліч цінних відомостей для дослідників історичної географії, топо- і антропоніміки, метрології, сфрагістики та інших спеціальних дисциплін. У процесі перепису земель місцеві комісії описували межі території своєї громади. Не вимірювалися тільки скелі, недоступні гори, громадські і польові дороги. В протоколі обміру про них лише згадували. Землю класифікували за угіддями і визначали її прибутковість. Інструкція вказувала на такі сільсько-господарські угіддя, що підлягали обміру й оцінці: 1) орні землі (Acker, Role), 2) перелоги і пари. Кожна громада (Gemeinde) має свій власний фасцикул, до складу якого входять документи Йосифінської метрики. Проте не у всіх фасцикулах документи збереглися повністю. У комплекс матеріалів Йосифінської метрики входять документи Йосифінського поземельного кадастру,

¹⁷⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ). Ф. 201. Оп. 46. Спр. 69. Арк. 1–3 зв;

домового кадастру, урбаріальної реформи 1789 р. та ін. Найголовнішою і найціннішою частиною кадастру є метрикальна книга, тобто книга поземельного доходу (Grundertragsmatrikel, Metryka przychodu gruntowego). Серед інших документів Йосифінської метрики слід назвати опис меж (Grenz-Beschreibung, Opisanie granic). В ньому називається власник даної громади і перераховуються всі громади, що з нею межують. Далі йде протокол розмежування¹⁷⁵. Зважаючи на той факт, що назви населених пунктів, як і місцеві назви багатьох орних земель, пасовищ і лук, урочищ і лісів, доріг і річок, гір і ярів, тощо зберігалися в усній традиції населення, буває, сотнями років, за ними, вже задокументованими у XVIII ст., в окремих випадках, можна реконструювати їх локалізацію навіть, у княжу добу. Ми цим і скористалися для ретроспективної характеристики галицько-волинського пограниччя в околицях літописного міста Пліснеськ і менш дослідженого Олеська з прилеглими територіями. Зокрема – це кадастрові карти¹⁷⁶

Картографічні джерела порівняно з іншими мають значні переваги, бо розкривають на певний історичний момент взаєморозміщення і взаємозв'язки багатьох географічних об'єктів. Використовуючи їх, також варто робити поправки на недостатню точність зображення на картах віддаленого минулого.

Чимало відомостей про галицькі та волинські землі знаходимо у творах арабських авторів¹⁷⁷. Близько 1340 р анонімний іспанський чернець францисканського ордену описав свою уявну подорож через давні і сучасні йому королівства Європи, Азії та Африки. До того ж він зробив малюнки гербів (реальні і уявні) для кожного королівства, чим умовно і позначив їхні землі. Серед держав, які він ніби-то відвідав, були королівства Галича й Волині, що виступали під

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства. С. 989–996.

¹⁷⁵ Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики: перші поземельні кадастри Галичини, покажчик населених пунктів / відп. ред. Я. Захарчишина; укладачі: Я. Пироженко, В. Сіверська. Київ, 1965. 356 с.

¹⁷⁶ ЦДІАУЛ. Ф. 186: Крайова земельна податкова комісія. Оп. 6. Од. зб. 1478. Ділов. № 100. Арк. III (5), IV (6), VI (8).

¹⁷⁷ Hudud al' Alam. The Regions of the World: A Persian Geography, 372 A.H. – 982 A.D. Translated and explained by V. Minorsky (Oxford UP, London, 1937). Реж. Доступу: http://www.kroraina.com/hudud/map_ii.jpg

назвою Леон (Львів)¹⁷⁸. Вважається, що ця праця була написана в останній чверті XIV ст., хоча окремі описувані подорожі та символи можна датувати 1350 р. чи й раніше. Тепер джерело відоме за чотирма манускриптами, які дещо відрізняються між собою. Характерно, що за рукописом, чим далі від іспанських земель, тим складніше ідентифікувати перекручені назви країн і міст. Попри це всі дослідники досить легко визначають відвідане автором після Польщі “королівство Леон (reyno de Leon), яке німці називають Лемберг (різночитання – Lumbret, Lunbret, Lunbrec)” як Руське королівство¹⁷⁹. Повідомлення “Книги знань” звично порівнюють з тогочасними портоланами – морськими компасними картами, багато з яких виготовлялись у Каталонії чи на острові Мальорці (див. Додаток 3. Рис. 1).

Так, представник каталонської картографічної школи з Мальорки Ангеліно Дульсерта на карті-портолані Середземного та Чорного морів уперше позначив місто Львів¹⁸⁰. Портолан виконано на пергаменті розміром 1025×540 мм. Оригінал зберігається у Британській бібліотеці (Лондон). Він не датований, але дослідниками визначено час його створення 1335-м роком. В Україні фрагмент карти-портолана А. Дульсерта, опубліковано двічі: у 2006 р. Ярослав Книш помістив її в “Історії Львова”¹⁸¹, а вдруге у 2012 р. проф. Олег Шаблій у Комплесному атласі Львова¹⁸². З карти-портолана А. Дульсерта видно, що на південний схід від Львова є берегова лінія Чорного моря. На схід від Львова позначено лінію ріки і підписано “flumen lusom” (ріка Дніпро). Гідронім lusom, lusoni, luxoni – назва цієї ріки на портоланах. Це, очевидно, спотворений варіант

¹⁷⁸ Див.: Libro des conosçimiento de todos los reynos & tierras & señorios que son por el mundo. Ed. M. J. de la Espada. Madrid, 1877. Новіші видання цього джерела: Lacarra M. J., Lacarra Ducay M. C., Montaner A. Libro del conosçimiento de todos los regnos et tierras e señorios que son poreal mundo et de las señales et armas que han. Zaragoza, 1999. 46 pgs.; El libro delconosçimiento de todos los reinos (The Book of Knowledge of All Kingdoms) / ed. andtransl. by N. F. Marino. Tempe (Arizona), 1999. 198 pgs.; El libro del conosçimentode todos los regnos e tierras e señorios que son por el mundo e de las señales e armasque han cada tierra e señorio por sí e de los reyes e señores que los proveen. *Viajesmedievales*. Madrid, 2005. T. 1. P. 347–404.

¹⁷⁹ Гречило А. Становлення символів Руського королівства (друга половина XIII – початок XIV ст.): версії, міфи й традиція. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2007 р.). Львів, 2007. С. 266.

¹⁸⁰ Ровенчак І. І. Львів на найдавніших географічних картах. *Вісник геодезії та картографії*. 2013. № 2. С. 45–49.

¹⁸¹ Книш Я. Львів у Галицько-Волинській державі. *Історія Львова* / редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів, 2006. Т. 1. С. 53-60+к.

тюркської назви Дніпра – Озі, Озу, Узу, Юзу, Юза¹⁸³. На південь від Львова лінією позначено Дунай, на ньому три великі розширення (озера), а на них – острови. Другий острів, найближчий до Львова, – “insula de buda”, на березі – місто buda. Місто buda (Буда) – це теперішня західна (лівобережна) частина Будапешта – столиці Угорщини.

Застосовуючи ретроспективний метод історичної реконструкції, певною мірою можна судити про кордони та територію Галицько-Волинського князівства на підставі аналізу багатьох стародавніх карт, які складались європейськими мандрівниками пізніше та друкувались у Європі з кінця XV – у першій половині XVII ст.¹⁸⁴

З новіших картографічних матеріалів, за якими можна характеризувати територію Волині як історико-географічний регіон, слід назвати такі, як генеральна карта Європейської Росії Оппермана, (1:840000); карта Східної Європи Стрільбицького (1:420000); топографічні карти Волинського воєводства (1:100000, 1:25000). Серед спеціальних карт – це видані Товариством дослідників Волині ”Археологическая карта Волынской губернии” В. Антоновича (1901), ”Общая геологическая карта Европейской России” В. Лескарева (1914) та ін. З найфундаментальніших картографічних джерел – ”Атлас України і сумежних країв” В. Кубійовича (1937), ”Історичний атлас України” І. Теслі і Є. Тютюка (1980). Цінними для дослідження Волині є карта О. Барановича ”Волинське воєводство, 1629 р. Поселення і володіння” (1939), карта Волинської губернії А. Ільїна (1930), ”Wojewodztwo Wolynskie” Е. Ромера (1:1000000), адміністративна карта Української і Молдавської РСР (1970, 1:1500000), топографічні карти Волинської області (1982, 1:200000), Атлас Волинської області (1989)¹⁸⁵ та ін.

¹⁸² Львів. Комплексний атлас / відп. ред. О. І. Шаблій. Київ, 2012. 192 с.

¹⁸³ Максимович Н. И. Днепр и его бассейн. Киев, 1901. XIV+370+30 с.

¹⁸⁴ Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV перша половина XVII ст. Київ, 2004. 207 с., 83 репрод. карт. (Серія “Пам’ятки картографії України”).

¹⁸⁵ Гаталяк О.М. Джерела дослідження Волині як історико-географічного регіону. Інтернет-ресурси. Режим доступу: <https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/hataliak-Dzherela-doslidzhennia-Volyni-uman-.pdf> (18.01.2020).

Унаочненням теоретичних досліджень історичної географії Галицько-Волинського князівства є мапи у численних монографіях і статтях з цієї проблематики. Це, передовсім, карти, які ілюструють праці Михайла Грушевського, Івана Крип'якевича, Арсенія Насонова, Миколи Котляра та ін.

Окрему групу джерел, які залучено в роботі, становлять архівні матеріали. Насамперед, це – фонди Державного архіву Львівської області (паспорти пам'яток археології), Львівської національної наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаника (архів Івана Крип'якевича, фонд Мирона Кордуби), Центрального державного історичного архіву України у Львові (кадастрові карти).

Речові, етнографічні та лінгвістичні джерела з історії Галицько-Волинського князівства. Поряд з писемними джерелами, пріоритетне значення мають археологічні та антропологічні дані, які можна об'єднати як речові джерела, а також фольклор (етнографічні дані), гідроніміка та топоніміка території (лінгвістичні джерела).

Археологічне вивчення територій Галицько-Волинського князівства ведеться з XIX ст. Внаслідок стаціонарних розкопок та розвідувальних робіт сформувалася велика джерельна база. Значна частина археологічних джерел є опублікованою, багато задокументованих матеріалів зберігаються в колекціях різних інститутів: науково-дослідних центрах, архівах і музеях. Особливу цінність мають артефакти, які виявлено на території великих міст і малих населених пунктів Галицько-Волинського князівства. Відповідно, їхній перелік подано в історіографічному аналізі теми. Слід зазначити, що досить часто археологічні пам'ятки княжої доби датуються дослідниками дуже приблизно. Дискусії про тривалість “періоду Київської Русі”, або “давньоруського часу” тривають і, загалом, не виходять поза хронологічні рамки X – середини XIV ст. З-поміж усіх археологічних матеріалів вийняткове значення для маркування територій, де поширювалася влада Галицько-Волинських князів, мають сфрагістичні пам'ятки – печатки і пломби. Комплекс археологічних матеріалів, як частина матеріальної та духовної культури, дає

можливість предметно говорити про специфічну етно-політичну карту Галицько-Волинського князівства.

Надзвичайно важливим джерелом для вивчення історії Галицько-Волинської держави є власні назви географічних об'єктів – топоніми. Вони – надійні орієнтири для історичної реконструкції міграційних процесів, економічної діяльності місцевого населення¹⁸⁶.

Цілий комплекс важливих джерел складають географічні матеріали. Це – описи природних умов на територіях у політичних кордонах Галицько-Волинського князівства. Дослідження взаємовпливу палеокліматичних змін і процесів історичних є перспективним напрямком у вітчизняній та західній історіографії. Зрозуміло, що коливання клімату, його вплив на врожайність сільськогосподарських культур, а значить і на всі аспекти життя людей, викликають неабиякий інтерес у медієвістів¹⁸⁷. Виходячи з цього, можна пояснити, що, наприклад, топографія населених пунктів Галицько-Волинського князівства у середині XIII–XIV ст. більшою мірою змінилася під впливом малого льодовикового періоду, ніж внаслідок монгольського нашествия.

Природньо, що і поселенські структури племен, і створені на їх основі територіально-адміністративні одиниці Галицько-Волинського князівства були якнайраціональніше пристосовані до географічного середовища. Зазвичай, їхні

¹⁸⁶ Худаш М. Л., М. О. Демчук. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення). Київ, 1991; Худаш М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів: Утворення від слов'янських автохтонних відкомпонітованих скорочених особових імен. Київ, 1995; Купчинський О. Статистика и стратиграфия восточнославянских топонимов на -ичи и некоторые вопросы исторической географии заселения (на материале УССР). *Вопросы географии*. 1979. № 110. С. 89–103; Купчинський О. Статистика та географія двочленних відприсвійних географічних назв України на *-jъ". *Історичні джерела та їх використання*. 1969. Вип. 4. С. 217–236; Купчинський О. Питання генезису географічних назв на -ичі". *Середні віки на Україні*. 1973. Вип. 2. С. 73–85; Купчинський О. Древнейшие славянские топонимические типы и некоторые вопросы расселения восточных славян. *Славянские древности*. Киев, 1980. С. 45–72; Купчинський О. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. Географічні назви на -ичі. Київ, 1981; Купчинський О. Літописні географічні назви "Микулин" і "Рожне поле" та їх історична територія у XI–XIII століттях. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2006–2007. Вип. 15: *Sonfraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. С. 86–87.

¹⁸⁷ Самаркин В. В. Историческая география Западной Европы в средние века. Москва, 1976. С. 34.

кордони узгоджувалися з природними перешкодами – горами, болотами, ріками¹⁸⁸, які, відповідно, в уявленнях і віруваннях людини Середньовіччя сакралізувалися, впливали на духовну культуру суспільства, його тотожність.

2.2. Теоретико-методологічні засади

Дослідник, який прагне вивчити й охарактеризувати природні та людські ресурси Галицько-Волинського князівства, неминуче повинен вдаватися до тих теоретико-методологічних засад, які пропонує тепер історична географія. Водночас, у цьому є певна небезпека для науковця. Ще наприкінці 30-х років ХХ ст. відомий медієвіст Марк Блок писав: “...назвати книгу “Історична географія” – значить ризикувати не дати наперед цілком певного уявлення про її зміст”¹⁸⁹.

Спроби вчених окреслити, що саме вкладається до поняття “історична географія” простежуються від виникнення історичної географії як наукової дисципліни. У найзагальніших рисах виділяється два основних напрями розвитку історичної географії¹⁹⁰.

Перший – це роботи, головним змістом яких було визначення границь розселення племен і народів, локалізація територій регіонів і держав, встановлення зв’язку між стародавніми і сучасними поселеннями, уточнення місць битв та інших історичних подій, тобто питання, які тепер описують політичну географію і топографію минулого. Цей напрям залишався домінуючим також у ХVIII–ХІХ ст., хоча коло проблем розширилося через долучення проблематики адміністративного, церковного поділів, територіальних аспектів демографії, культури та ін., а для вивчення історичної географії стали застосовуватися матеріали різних дисциплін – топоніміки, історії географічних уявлень і відкриттів, антропології.

¹⁸⁸ Попис границь и шкодъ mezi Великого княжества Литовского а Коруны Полское в 1546 г. *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*. Вильно, 1867. Т. 1. С. 46–126.

¹⁸⁹ Переклад з рос. (Ю. Г.) за: Самаркин В. В. Историческая география Западной Европы в средние века. С. 11.

¹⁹⁰ Гудима Ю. В. Напрямки досліджень історичної географії Галицько-Волинського князівства. *Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”*. Київ, 2002. Спецвип. Т. 20. Ч. I. С. 222–227.

Другий напрям розвитку історичної географії пов'язаний з проблемою впливу природних умов на суспільство. У середні віки та перші століття нового часу ці питання розробляли, головню філософи (Жан Боден, Шарль Монтеск'є та ін.), обмежуючись схемою “клімат – психічний склад людини – особливості суспільного розвитку”. У XIX–XX ст. найвидатніші представники цього напрямку дещо по-іншому підходили до розгляду відповідного кола проблем, проте географічний детермінізм надалі виступав основним ядром їхніх поглядів (Фрідріх Ратцель, Поль Відаль де Блаш). Наприклад, Ф. Ратцель (1844–1904) розглядав державу як біологічний організм, що має певні цикли розвитку та потреби розширювати свій життєвий простір. Цей учений вважається основоположником антропогеографії та політичної географії, творцем геополітичної науки.

Предмет і значення історичної географії одним із перших концептуально обґрунтував Альфред Геттнер (1859–1941) – німецький географ, засновник і теоретик хорологічної наукової школи. Вчений вважав об'єктом вивчення географії земний простір з усіма предметами та явищами, що заповнюють його, і взаємодіють між собою. Зв'язки між ними, відповідно, мають ландшафтну, причинно-наслідкову природу. Унікальні поєднання об'єктів і явищ, у тому числі людського суспільства, на певній території призводять до появи географічних країн (хоросів, тобто просторів)¹⁹¹.

Зв'язок природи і людства підкреслював американський дослідник Джордж Перкінс Марш. Він уважав, що людина є руйнівним чинником, який порушує гармонію природи¹⁹².

У XX ст. з поширенням ідей позитивізму та повернення історичної науки до соціально-економічних проблем, історична географія поповнилася ще одним

¹⁹¹ Hettner A. Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. Breslau. 1927; Hettner A. Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. Breslau. 1927.

¹⁹² Marsh G. P. Man and Nature. Physical geography fs modified by human action. New-York, 1865; Марш Дж. Человек и природа или влияние человека на изменение физико-географических условий природы. Санкт-Петербург, 1866. С. 39; Lowenthal D. George Perkins Marsh: Prophet of Conservation. Seattle, 2000; Curtis J., Curtis W., Lieberman F. The World of George Perkins Marsh. Woodstock, 1982; The Nature of G. P. Marsh: Tradition and Historical Judgement. *Special issue of Environment and History*. 2004. May. 10:2.

істотним розділом – економічною географією. Часто господарська тематика (розвиток сільського господарства, ремесел, торговельних зв'язків, промисловості, економічне районування) в історико-географів висувалася на перший план досліджень, підпорядковуючи решту розділів дисципліни.

Теперішній стан історичної географії у світі характеризується різноманітністю напрямів і течій, що розвиваються як автономно та паралельно, так і з тенденцією до скоординованого синтезу, комплексних досліджень.

У російській радянській і тісно пов'язаній з нею українській історіографії середини ХХ – початку ХХІ ст. спостерігаються три напрями розвитку історичної географії¹⁹³. Історичний – історична географія розглядається як галузь історичних наук. Географічний напрям – історичну географію трактують як галузь географічних наук. У ньому вичначилися три течії: 1) економічно-географічна; 2) історична фізична географія з історичним ландшафтознавством; 3) історична географія як система історичних галузей географічних наук. Третій напрям зумовили складність і дуалістичність об'єкта досліджень, необхідність широкого синтезу даних географічних, історичних, економічних, технічних, медичних та інших наук. Історична географія трактується як комплексна синтезуюча наука (або система наук) у зоні контактів класів соціальних, природничих і технічних наук, на стику систем історичних, економічних і географічних наук, на фоні обопільних інтересів наук фізико-географічного і економіко-географічного циклів систем географічних наук. Об'єктом досліджень є географічне середовище різних історичних епох. Звідси впливає і структура історичної географії: I – історична фізична географія з історичним ландшафтознавством; II – історична географія населення; III – історична політична географія; IV – історична економічна географія. Виділяють також історичну географію систем заселення (сільських

¹⁹³ Гудима Ю. В. Напрямки досліджень історичної географії Галицько-Волинського князівства. С. 222–227.

поселень і міст), історичну етнічну географію, історичну географію культури (розвиток освіти, книгодрукування, охорони здоров'я)¹⁹⁴.

Предмет і структура історичної географії розглядаються у спеціальних публікаціях і надалі¹⁹⁵. Курс історичної географії є одним із обов'язкових у сучасній українській вищій школі (Київ, Львів, Івано-Франківськ, Луцьк, Ізмаїл та ін. міста) для підготовки бакалаврів із напрямку “Історія”¹⁹⁶. Історична географія, як дисципліна, згідно з найновішими науковими тенденціями в Україні та світі, має багато спільних точок дотику з такими науками, субдисциплінами та теоріями як історична регіоналістика¹⁹⁷, локальна історія¹⁹⁸, нова соціальна історія¹⁹⁹, суспільна географія²⁰⁰, соціальна географія²⁰¹, теорія фронтиру²⁰² та ін.

Усе це свідчить про те, що історична географія перебуває на етапі становлення та активного розвитку. Питання про дисциплінарну належність історичної

¹⁹⁴ Воропай Л. И. Комплексные историко-географические исследования, их значение в изучении процессов взаимодействия общества и природы. *Взаимодействие общества и природы* / под ред. В. А. Есакова, Э. Г. Истоминой. Москва, 1981. С. 31–33.

¹⁹⁵ Верменич Я. Географія, хорологія, хронологія: етапи становлення й концептуалізації. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2007. № 10. С. 7–16; Верменич Я. Історична географія й регіоналістика: наступність і взаємодія. *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Ф. П. Шевченка*. Київ, 2004. Т. 2. С. 488–517; Щодра О. Історична географія: еволюція поглядів на предмет і завдання студій. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2013. Вип. 48. С. 282–296; Щодра О. Історична географія: формування предметного простору і структури дисципліни. *Регіональна історія України*. Київ, 2015. Вип. 9. С. 159–174.

¹⁹⁶ Стефанюк Г. В. Історична географія: опорні конспекти і самостійна робота. Навчально-методичний посібник для студентів Інституту історії і політології (заочна форма навчання). Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2012. 135 с.; Балабушевич Т., Тесленко І. Історична географія України. Методичні рекомендації та програма курсу. Київ, 2015; Щодра О. Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття: навчальний посібник. Львів, 2016. 298 с.

¹⁹⁷ Верменич Я. Роль М. С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні. *Український історичний журнал*. 1998. № 2. С. 92–101; Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Київ, 2003; Верменич Я. Поняття “регіональна історія” як структурна модель територіальних досліджень. *Регіональна історія України*. Київ, 2008. Вип. 2. С. 9–28; *Регіональна історія України: збірник наукових праць* / гол. ред. В. Смолій. Київ, 2007–2014. Вип. 1–8; Верменич Я. В. Регіональна інтеграція в умовах глобалізації: теорії та сучасні реалії / відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2018. 351 с.

¹⁹⁸ Верменич Я. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів. *Регіональна історія України*. Київ, 2007. Вип. 1. С. 23; Маловичко С. Істориографія локальної історії: сучасне становище і основні тенденції розвитку. *Регіональна історія України*. Київ, 2008. Вип. 2. С. 29–46.

¹⁹⁹ Горобець В. М. Нова соціальна історія. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2010. Т. 7: Мі–О. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Nova_sotsialna (08.04.2019).

²⁰⁰ Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. Львів, 2001. 744 с.

²⁰¹ Шевчук Л. Т. Соціальна географія: навч. посібник. Київ, 2007. 349 с.

²⁰² Чорновол І. Середньовічні фронтири та модерні кордони. *Критика*. 2006. Ч. 10. С. 11; Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір / наук ред. Л. Зашкільняк. Київ: Критика, 2015. 376 с.

географії і до сьогодні лишається дискусійним²⁰³. Спеціаліст з історичної-географії змушений вдаватися до нових підходів і методики досліджень, аж до створення власних.

Усвідомлюючи такий широкий діапазон поглядів на предмет і завдання історичної географії, загалом, дотримуємося позиції фундатора української наукової географії та географії України академіка Степана Рудницького. Теоретичні засади, які вчений розробив, наприклад, у праці “Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання”²⁰⁴ не тільки не застаріли, але й у світлі найновіших досягнень науки та ще й на теперішньому етапі розвитку України з її політичними, культурними, економічними особливостями, набирають виняткового значення й актуальності.

Проаналізувавши філософські основи історичної географії та накресливши короткий нарис її розвитку, С. Рудницький подав таку систематику історичної географії: I. Історичне дослідження природи краю (зміни, спричинені силами природи за історичні часи у краєвиді): 1) історична геоморфологія; 2) історична гідрогеографія; 3) історична кліматологія; 4) історична біогеографія. II. Історична антропогеографія: 1) історична демографія; 2) історична етнографія; 3) історична географія селитьби; 4) історична топографія; 5) ономастологія; 6) історично-політична географія.²⁰⁵

Як слушно зауважив Олег Шаблій у передмові до нового видання роботи С. Рудницького “Чому ми хочемо самостійної України”, автор розкрив вплив окремих природно-географічних чинників на становлення української державності, основну увагу звертаючи на те, як цей вплив проявляється у формуванні території держави, її народу, зокрема його матеріального життя.²⁰⁶ Не применшуючи і не

²⁰³ Щодра О. Історична географія: формування предметного простору і структури дисципліни. *Регіональна історія України*. Київ, 2015. Вип. 9. С. 159–160; Верменич Я. В. Регіональна інтеграція в умовах глобалізації: теорії та сучасні реалії. С. 108.

²⁰⁴ Рудницький С. Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання. *Академік Степан Рудницький* / за ред. О. І. Шаблія. Львів, 2007. С. 152–168.

²⁰⁵ Там само. С. 165–166.

²⁰⁶ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. Львів, 1994. С. 25.

перебільшуючи ролі таких факторів, як геоморфологічний, геолого-тектонічний, гідрографічний чи кліматичний, учений підкреслював роль біолого-географічних чинників (грунт, рослинний і тваринний світ, природні територіальні відміни), які “...є у своїй сукупності результатом усіх інших природніх умов краю і головною основою існування і способу життя його населення”²⁰⁷.

До речі, з таких позицій С. Рудницький охарактеризував і території та час, які нас цікавлять у даній роботі. найбільше: Галичину XI–XIV ст. (с. 220), Буковину X–XIII ст. (с. 229), Закарпаття VI–XIV ст. (с. 232), “Червенські городи” і Холмщину (с. 238–239), Підляшшя та Полісся (с. 243), а також у розділі “Про давні і нові столиці України” – міста Володимир, Луцьк, Перемишль, Звенигород, Тереховлю, Галич, Львів, Холм (с. 362–364) і т. ін.

Розвиваючи методіку сучасних історико-географічних досліджень, учені наголошують на необхідності саме екологічного підходу. Він передбачає вивчення взаємовідносин природи і суспільства, з метою дотримання динамічної рівноваги між ними, а також між різними структурними елементами природного середовища та суспільства. Вивчення взаємодії суспільства і природи є традиційним завданням історичної географії від перших визначень науки і до останніх²⁰⁸. На теперішньому етапі розвитку природничих і гуманітарних наук ці напрямки історичної географії підлягають процесові екологізації, себто узгодженому природничо-науковому та соціально-економічному підходові до розгляду взаємовпливу природи, людини та суспільства²⁰⁹.

Перед істориками, котрі займаються історичною фізичною географією (рельєф, клімат, води, ґрунти, рослинний і тваринний світ, корисні копалини та інші компоненти ландшафту певної території на відповідному етапі її історичного розвитку), проблема взаємодії суспільства і природи ставить особливо складні

²⁰⁷ Там само. С. 25.

²⁰⁸ Жекулин В. С. Историческая география. Предмет и методы. Ленинград, 1982. С. 5.

²⁰⁹ Истомина Э. Г. Проблема взаимодействия общества и природы в исторической науке. *Взаимодействие общества и природы*. Сб. статей. Под ред. В. А. Есакова, Э. Г. Истоминой. Москва, 1981. С. 18.

завдання²¹⁰. Історична фізична географія зараз вважається частиною історичної географії та, водночас, перебуває у складних відносинах з іншими науками²¹¹.

У ХХ ст вітчизняна та зарубіжна соціально-географічна аналітика характеризується поживаленням історико-географічних досліджень як у змістовному плані, так і в ширшому та глибшому розумінні методологічних і методичних принципів їх застосування. Цей підхід має великий науковий потенціал. Його застосування сприятиме діапазону дослідницьких робіт, об'єктивнішому баченню старих проблем і варіантів їх теоретичного та практичного вирішення²¹².

Характерну тенденцію в історико-географічних дослідженнях зауважила Наталя Яковенко: “Одним з останніх наслідків антропологічного повороту в історіографії став “просторовий поворот”, тобто поглиблений інтерес до простору, що нас оточує. Це було продиктовано розумінням того, нині очевидного: довколишній простір не існує поза свідомістю людини, тобто вона сприймає його таким, як сама змодельовала. Ясно, це не означає, що коли я дивлюся на гору, то бачу не гору, а річку. Йдеться про те, яким змістом я наділяю довколишній простір, яке місце він

²¹⁰ Дробыжев В. З., Ковальченко И. Д., Муравьев А. В. Историческая география СССР. Москва, 1973. 320 с.; Радянська історіографія про історичну фізичну географію станом на 1970-ті роки практично вичерпувалася наступними працями: Арманд А. Д., Таргульян В. О. Некоторые принципиальные ограничения эксперимента и моделирования в географии. *Известия АН СССР. Серия география*. 1974. № 4. С. 129–137; Веклич М. Ф. Проблемы методики палеогеографических исследований. *Теоретичні і прикладні питання географії*. Київ, 1972. С. 45–58; Воропай Л. І. Сучасний стан історичної географії та перспективи її розвитку. *Теоретичні і прикладні питання географії*. Київ, 1972. С. 132–138; Гольденберг Л. А. О предмете исторической географии *Известия Всесоюзного географического общества*. 1971. Т. 103. Вып. 6. С. 489–493; Жекулин В. С. Историческая география ландшафтов (курс лекций). Новгород, 1972. 228 с.; Иофа Л. Е. О значении исторической географии. *География и хозяйство*. 1961. Сб. 11. С. 96–102; Калесник С. В. Предмет географических наук, их система и классификация. *Теоретические вопросы физической и экономической географии*. Москва, Т. 1. 1972. С. 11–21; Колотиевский А. М. Состояние и тенденции развития основных теоретических концепций в советской географии. *Теоретическая география*. Материалы симпозиума по теоретической географии. Рига, 1973. С. 12–13; Марков К. К., Каплин П. А., Свиточ А. А. Задачи палеогеографических исследований в целях долгосрочного географического прогнозирования. *Вестник МГУ*. 1974. № 6. С. 3–8; Рухин Л. Б. Основы общей палеогеографии. Ленинград, 1959. 577 с.; Татищев В. Н. Избранные труды по географии. Москва, 1950. 248 с.; Яцунский В. К. Историческая география: История её возникновения и развития в XIV—XVIII веках. Москва, 1955. 333 с.

²¹¹ Фізична географія та геоморфологія. Київ, 1976. Вип. 15. С. 9–15; Романчук С. Історичне ландшафтознавство: Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. Київ: РВЦ “Київський університет”, 1998. 146 с.; Байцар А. Фізична географія України: навчальний посібник. Львів, 2007. 172 с.; Байцар А. Фізична географія України: навчально-методичний посібник. Львів, 2012. 354 с.

займає у моїй свідомості, які пріоритети та ознаки я йому приписую. Приміром, як формується поняття столиці, а як – маленького міста, коли й за рахунок чого утверджується просторове сприйняття “моєї країни”. Коротше, це безкінечна кількість питань, які нині дедалі множаться”²¹³.

Підсумовуючи, можна констатувати, що як у системі географічних, так і у предметному полі історичних дисциплін упродовж XIX–XX ст. був створений теоретико-методологічний фундамент науки про розташування об’єктів у просторі. Провідною парадигмою в географії лишалася ідея географічного детермінізму, яка обумовлювала специфіку діяльності людини і зонування простору впливом географічного середовища.

²¹² Яворська В. В. До питання про історико-географічний (генетичний) підхід в соціально-географічних дослідженнях (короткий огляд літератури). *Науковий вісник Чернівецького університету. Географія*. Чернівці, 2013. Вип. 587–588. С. 195–202.

²¹³ Хмельовська О. Наталя Яковенко: “Лише наївний історик сліпо вірить джерелу, натомість фахово зрілий – ніколи”. Режим доступу: <https://science.platfor.ma/natalya-yakovenko> (04.01.2020).

РОЗДІЛ ІІІ

ЛІТОПИСНІ ВІДОМОСТІ ПРО ПРИРОДНІ РЕСУРСИ ГАЛИЦЬКОГО ТА ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВ

3.1. Історична геоморфологія, географія ґрунтів і корисних копалин

Галицько-Волинський літопис пропонує чимало важливої інформації, яка досі використовується досить обмежено. У процесі господарської, торгівельної і військової діяльності та з розвитком зовнішніх контактів населення Галицько-Волинської держави вже до початку XII ст. було обізнане з географічними просторами Чорноморського, Балтійського і Каспійського водних басейнів. Серед фізико-географічних об'єктів на території галицько-волинських земель та суміжних територій подекуди згадуються також окремі форми земної поверхні²¹⁴.

Гори, горбогір'я. Власне кажучи, відомостей про особливості рельєфу тієї чи іншої місцевості на території Галицько-Волинської держави у літописах княжої доби знаходимо досить мало. Та й ті, що є, не несуть достатньо конкретної інформації для висновків з позицій геоморфології. Не часто трапляються одинокі згадки про гори та невисокі горбисті пасма. Навіть Карпатам, які стосовно частіше фігурують як терен, здебільшого, військової активності, приділено надзвичайно мало уваги з огляду на сучасні уявлення про геоморфологію і, ширше, з позицій фізико-географічної характеристики. Для стародавнього автора Карпати – це “Кавькасиискыѧ горы. рекше Оугорскыѧ”²¹⁵, які разом з іншими землями припали після всесвітнього потопу одному з трьох Ноевих синів – Яфетові та, згодом, – деяким народам, що від нього виводилися у тогочасному сприйнятті, а саме – слов'янам та волохам. Проти них наприкінці IX ст. воювали угри. Міграцію останніх з долішньої течії річки Ками до басейну середнього Дунаю “Повість минулих літ” описує так: “ В лѣто . ѡ. ѡ. ѡ. [6406 (898)] Їдоша Оугре мимо Києвъ

²¹⁴ Оришич Т. Географічні дослідження території України у XII–XVIII ст. в контексті вивчення українознавчих традицій. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*. Київ, 2005. Вип. 9. С. 46–49.

горою . еже сѧ зоветь нѣ Оугорское . и пришедше къ Днѣпру . сташа вежами . бѣша бо ходаше а҃ко и Половци . и пришедше ѿ вѣстока . и оустремишасѧ чересь горы великыѧ . иже прозвашасѧ горы Оугорскыѧ . и почаша воевати на живушаѧ ту . сѣдаху бо ту преже Словене . и Волохове . переѧша землю Волыньскую²¹⁶. “... по семъ же Оугре прогнаша Волохы . и наслѣдиша землю ту . и сѣдоша съ Словенъми . покоривше а҃ подъ сѧ . и ѿтолѣ прозвасѧ земля Оугорска²¹⁷. Крім того, літописці як старокиївської традиції, так і пізніші волинські, ще декілька разів називають Карпати як “ гори Кавокаськіѧ рекше Оугорскыѧ гори²¹⁸, “гори Оугорскыѣ²¹⁹, та в однині “къ горѣ Оугорскої²²⁰, або просто – “Горою”: “король оуже вшелъ в Гору . и ту поверга возы свои²²¹, “ король же прошедь Гору . и взѧ Санокъ городъ²²²; “и гнаша по нихъ до Горы и возвратишасѧ²²³, “а Телебоуга поиде . поперекъ Горю²²⁴. Останнє повідомлення здатне викликати особливий інтерес, оскільки воно походить з опису походу татарських ханів Ногая і Телебу҃ги на угрів навесні 1285 р. Тому тут варто процитувати його повністю: “ быѣ идоушоу вканнымоу и безаконьномоу Ногаеви . и Телебоузѣ с нимъ воевавшима землю Оугорскоую . Нога^и поиде . на Брашевь . а Телебоуга поиде . поперекъ Горю . што башеть переити . треими . днѣми и ходи . по . лѣ . днѣи блоуда в горахъ . водимъ гнѣвомъ Бжїимъ²²⁵. Цей запис свідчить, зокрема, про те як літописець уявляв собі величину Карпатських гір. Адже в період середньовіччя загальностосованою природною мірою усякої відстані були дні. День кінного шляху в Київській землі, наприклад, дорівнював, приблизно, 50-ти кілометрам²²⁶. А

²¹⁵ Іпат. Стб. 3.

²¹⁶ У літописі Острозьких (Хлебниковському) – “словенскоую”. А букви ВОЛЫ, як зазначили упорядники Іпатіївського літопису видання 1908 р., “написаны по скобленному месту” (Іпат. Стб. 18).

²¹⁷ Іпат. Стб. 18.

²¹⁸ Іпат. Стб. 747.

²¹⁹ Іпат. Стб. 760.

²²⁰ Іпат. Стб. 126.

²²¹ Іпат. Стб. 406.

²²² Іпат. Стб. 406.

²²³ Іпат. Стб. 778.

²²⁴ Іпат. Стб. 890.

²²⁵ Іпат. Стб. 890.

²²⁶ Бромлей Ю. В., Подольный Р. В. Создано человечеством. Москва, 1984. С. 77.

в умовах гір, звичайно, за денний перехід можна було здолати щонайменше 25 км²²⁷. Отже, Карпати, хоча й були окремою природною межею, яка немало впливала на різні геополітичні аспекти, проте, водночас, були відносно незначною перепорою на шляхах людей Середньовіччя. Це неодноразово використовували, зокрема, угорці, здійснюючи завойовницькі напади на Галицькі землі. Наприклад, розповідаючи про здобуття міста Сянок²²⁸ 1150 р., літописець лише між іншим повідомляє, що угорський король зробив це “прошедь Гору”²²⁹. При цьому, не вказується, що перехід був пов’язаний з якимись труднощами. Для руських князів Карпати, як природній рубіж також не виступали серйозною перешкодою у їх військових планах, проте, політичний кордон, який встановився там, порушували не так часто. Наприклад, під час міжусобної боротьби руських князів за галицький стіл у 1238–1239 рр. війська Данила Романовича не переслідували ворожих загонів Ростислава Михайловича, що рятувалися втечею до Угорщини далі, ніж до Карпат²³⁰.

Зрозуміло, що природні особливості Карпат мали значний вплив на формування українських етнографічних та політичних границь із сусідніми землями в епоху Середньовіччя. Комплекс природно-географічних факторів значною мірою зумовлював характер господарських занять населення, а вони, в свою чергу, впливали на форми сільських поселень та забудову дворів, специфіку господарських будівель²³¹. Ще понад сто років тому Микола Дашкевич, стверджуючи про проходження лінії галицько-угорського кордону вздовж Карпатського хребта, звернув увагу, що пізніший (мабуть, кінця XIV ст.) список

²²⁷ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Запада. С. 129. Новіший, докладніше опрацьований конкретний приклад застосування такого розрахунку в прикладенні, зокрема, й до українських земель, див.: Діба Ю. Географія початкової Русі за східними джерелами. *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. В. Александрович. Львів, 2016. Вип. 10: Святий Володимир Великий. 1015–2015. С. 27, 36, 38.

²²⁸ Місто у Галицькій землі на лівому березі ріки Сян; тепер – м. Санок, центр гміни Підкарпатського воєводства у Польщі.

²²⁹ Іпат. Стб. 406.

²³⁰ Іпат. Стб. 778.

²³¹ Сілецький Р. Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах XIX – початку XX століть. Київ, 1994. С. 12.

руських міст Воскресенського літопису називає руськими ряд міст у самих горах²³². Це підкреслював й Микола Котляр²³³. Характеризуючи Карпати як фізично-географічний чинник у політичній географії України, Степан Рудницький зробив висновок, що “вони не творили навіть доброї границі поміж Угорщиною та Галицько-Волинською державою” і це негативно вплинуло на українські території, бо вони порівняно легко піддавались угорським нападам. “З другого боку, політичний вплив галицьких князів і королів не здержувався на верховині Карпатів, а йшов на угорські доли (початок XIV ст.)”²³⁴.

У Галицько-Волинському літописі знаходимо скупі відомості також про передгірські частини Карпат. Це, насамперед, дві згадки про так зване Підгір'я. У першому випадку йдеться, мабуть, про природно-історичну область Підкарпаття у верхів'ях Сяну та Дністра²³⁵, де під час міжусобної боротьби за галицький стіл у 1236 р. зупинявся зі своїми військами князь Михайло Всеволодович: “Михайлови же стоащюу на Подьгораи. хотящю снати с Кондратомъ . и вжидающю Половецъ со Изаславомъ”²³⁶. У зв'язку з тим, що формулювання даного речення дуже подібне до того, яке знаходиться у літописі кількома рядками вище від наведеного, в якому йдеться не про якусь ширшу територію, а саме про місто Холм, Підгір'я, а, точніше, – Підгорай правильніше трактувати як назву города у північній частині Звенигородського князівства. І. Крип'якевич припускав, що Підгорай розташовувався на місці городища, залишки якого збереглися у селі Зарудці Жовківського р-ну Львівської обла. Тим більше, що у XIV ст., як зазначає той же ж історик, згадується Підгорайська волость²³⁷. “Підгірською”²³⁸ (у перекладі Леоніда Махновця) або ж “горноюю страноу Перемышльскоую”²³⁹ називав літописець Перемишльську землю. Ще один раз Підгір'ям поіменовано, очевидно

²³² Дашкевич Н. П. Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным источникам. Киев, 1873. С. 64.

²³³ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси. С. 94.

²³⁴ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. С. 121.

²³⁵ Колись – горішня частина Галицької землі, тепер ця територія відповідає південній частині Львівської області.

²³⁶ Іпат. Стб. 775.

²³⁷ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. С. 34.

²³⁸ Літопис Руський / За Іпатським списком / переклав Л. Махновець. Київ, 1989. С. 398.

природно-історичну область Підкарпаття на південь від верхів'їв Вісли²⁴⁰. Нотатка пов'язана з описом війни Данила та Василька Романовичів з Болеславом Стидливим: “Данилови же со братомъ Василкомъ. Заратившимсѧ с Болеславомъ. княземъ Ладъскимъ. Внидоста во землю Ладъскоую. четырма дорогами. самъ Данило ваева вколо Люблина. а Василко. по Изволи и. по Ладѣ вколо Бѣлое. Дворьскыи же Сѡндрѣи. По Сѧноу. а Вышата воева Подъгорье²⁴¹. Якоїсь конкретної інформації, крім тієї, що несе сама назва Підгір'я (вона, між іншим, прочитується по-різному), щодо особливостей рельєфу у літописах немає. Стосовно ж геополітичної ролі Підгір'я (у другому значенні) маємо підтвердження проходження через його територію однієї із чотирьох доріг з Галицько-Волинської землі в Лядську землю.

Окрім Карпат на сторінках літописів згадано й інші гори, хоча там і не вказано їхніх назв. Проте, з повідомлень про описані події, як правило, легко можна здогадатися про які саме гори йдеться. Так, під 1144 р. записано: “и ста Всеволодъ по сеи сторонѣ града. а Володимиръ ста вб оноу стороноу шедъ с горы. а межю ими рѣка Бѣлка”²⁴². “... и повелѣ имъ Всеволодъ. чинити гати. комоуждо своему полкоу. и заоутра. переидоша рѣкоу. и взяша. горы за Володимеромъ. Володимеръ же мнѧ. аeko к нему идоуть. и ста исполчивъсѧ передъ городомъ. на болоньи симъ же баше. полкомъ нѣлзѣ битисѧ. с ними тѣсноты ради. зане бахоу болота пришли. по ули на подъ горы. тѣм же взидоша Роустии полци на горы. и заидоша в̄ Перемьшла и в̄ Галича видивше. же то Галичане . съчпоуша рекоуче. мы сде стоимы”²⁴³. Наведений уривок подає рідкісний для літописної традиції, хоча й так само принагідний, опис західної частини Гологоро-Кременецького кряжу на південь від Звенигорода. Гологори – це одна з трьох (разом з Вороняками і Кременецькими горами) частина вказаного кряжу. Якраз на північному заході її характеризує

²³⁹ Іпат. Стб. 789.

²⁴⁰ Колись – частина Лядської землі, тепер – частина Підкарпатського воєводства у Польщі.

²⁴¹ Іпат. Стб. 795–796.

²⁴² Іпат. Стб. 315. У Лаврентіївському літописі, мабуть, хибно – “рѣка мѣлка”: Лаврентьевская летопись. ПСРЛ. Москва, 1997. Т. 1. Ст. 311.

крутий уступ до Малого Полісся, де виступають заболочені терени. Топонімом, який відображає певну особливість рельєфу даної території, є Голі Гори (Гологори). Там під час війни 1144 р. стояв князь Володимирко Володаревич зі своїм військом. А під 1231 р. у літописі згаданий галицький боярин Клим'ята з Голих Гір²⁴⁴. Дискусійним залишається питання якого об'єкта стосується сама назва – гóрода чи лише укріпленої садиби, або ж урочища. Останню версію підтримував Ніколай Барсов²⁴⁵, який локалізував літописний топонім Голі Гори на місці села Гологори²⁴⁶, де збереглося городище (тепер у Золочівському р-ні Львівської обл.). Назва вказує на відсутність лісу в даній місцевості Гологоро-Кременецького кряжу. Про східну частину кряжу – Кременецькі гори знаходимо літописну згадку під 1233 р., коли угорський королевич Андрій з військами, до складу яких, крім угорців, входили загони бунтівних галицьких бояр та болохівських “князів”, вторгся на Волинь. Данило і Василько Романовичі наздогнали угорців уже на Волині біля города Шумська на річці Велі²⁴⁷ у напрямку до города Торчева²⁴⁸. Тоді “оувѣдав же Андрѣи королевичь . исполчивъ полъкы свое. иде противоу емоу. сирѣчь на сѣчу. идоущоу емоу по ровни. Данилови же и Василкови. съехати бѣ со високихъ горъ. и инии же браняхоу да быхомъ стали на гора^х браняхоу”²⁴⁹. Тут літописець потрактував частину Гологоро-Крем'янецького кряжу горами “високими”, що, мабуть, здатне вказати на нього як чоловіка рівнини. Для порівняння: Карпати названі “горами великими” (див вище).

У Галицько-Волинському літописі зберігся цікавий запис стосовно горбів Розточчя. Це згадка про місцевість, яка називалась Ворота: “е же бѣашеть мѣсто твердо. зане немощно бы^с вбиити его никоуда же. тѣм же нарѣчахуться Ворота

²⁴³ Іпат. Стб. 315.

²⁴⁴ Іпат. Стб. 765.

²⁴⁵ Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии: География Начальной летописи. Варшава, 1885. С. 117–118.

²⁴⁶ Барсов Н. П. Географический словарь Русской земли. Вильно, 1865. С. 65.

²⁴⁷ Город у Київській землі (Погорина), центр князівства; тепер – смт. Шумське (збереглося городище між селами Бриків та Онишківці), районний центр Тернопільської обл.

²⁴⁸ Город у Волинській землі, очевидно, на лівому березі р. Ікви, правої притоки Стиру; тепер, можливо, – смт. Почаїв (колишнє село Новий Тараж, де є городище Десять Валів) Кременецького р-ну Тернопільської обл.

тїсною своєю”²⁵⁰. Слова “мїсто твердо” перекладають сучасною українською мовою по-різному. Наприклад, І. Крип’якевич подавав “місце оборонне”²⁵¹, Л. Махновець – “місце неприступне”²⁵².

Не можна погодитися з поглядом деяких дослідників, згідно з яким вжитий термін “Ворота” стосується не характеристики рельєфу, а особливостей лісового покриву місцевості, тобто “Ворота” – це прохід крізь просіку через ліси, а не поміж горбами²⁵³. Названий об’єкт згадано в контексті розповіді про польсько-руську війну 1266 р. Тоді князь Василько Романович пішов до Тернави²⁵⁴ на зустріч з польським князем Болеславом, але дізнався по дорозі туди в Грабовці²⁵⁵, що “Лаховѣ лєсть оучинилѣ. к соимови не шли . но вбишедше вколо на Ворота. и тако поидоша к Белзоу . и почаша воевати. и села жечи”²⁵⁶. Отже, “Ворота” – це стратегічно важливий перехід через горби Розточчя. 1268 р. цим переходом польські війська вдерлися до Белзької землі. Коли ж вони поверталися назад, саме тут їх наздогнав князь Шварно Данилович, але у бою зазнав поразки²⁵⁷. Місцезнаходження Воріт давно пробували визначити різні дослідники. Локалізував їх ще Ізидор Шараневич, з яким пізніше погоджувався І. Крип’якевич²⁵⁸, – на південь від міста Потелича²⁵⁹ біля села Вороблячин Яворівського р-ну Львівської обл. У Вороблячині є потік Воротний і частина села з назвою Воротня. Менш аргументованими видаються локалізації інших учених. Так, М. Барсов указував на їх розташування біля міста Перевореська²⁶⁰, де є село Превратно²⁶¹. Його думку

²⁴⁹ Іпат. Стб. 767.

²⁵⁰ Іпат. Стб. 866.

²⁵¹ Крип’якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. С. 31.

²⁵² ЛР. С. 427.

²⁵³ Кордуба М. Західне пограниччє Галицької держави. С. 85.

²⁵⁴ Город у Лядській землі (Мала Польща) біля лівого берега Пора (лівої притоки Вєпра), тепер – село Гарнувка Венкша Високівської гміни Люблінського воєводства у Польщі.

²⁵⁵ Город у Волинській землі на правому березі р. Волиці (правої притоки Вєпра); тепер – село Грабовець, центр гміни Люблінського воєводства у Польщі.

²⁵⁶ Іпат. Стб. 865.

²⁵⁷ Іпат. Стб. 866.

²⁵⁸ Крип’якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. С. 31.

²⁵⁹ Тепер село Потелич Жовківського р-ну Львівської обл.

²⁶⁰ Город у Галицькій землі на правому березі річки Млечки (правої притоки Віслока, лівої притоки Сяну); тепер – місто Пшеворськ, центр гміни Підкарпатського воєводства на території Польщі.

²⁶¹ Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. С. 268–269.

аргументовано заперечив А. І. Бунін, відзначивши розташування вказаного поселення занадто далеко від Тернави та його локалізацію у рівнинній місцевості. А. І. Бунін писав, що через 15 верст на південний схід від Тернави починається гірський кряж, розсічений ущелиною, що виходить на річку Гораєць. На його думку, це й були літописні Ворота²⁶². З останнім поглядом погодився М. Котляр²⁶³. Різні версії про місцезнаходження літописних Воріт навів Л. Махновець²⁶⁴: Ворота – ущелина у Волинській землі, очевидно, в межиріччі верхів'їв Гучви (лівої притоки Західного Бугу), Вепра і Солокії (лівих приток Західного Бугу), тепер – поблизу міста Томашув Любельський, центру гміни Люблінського воєводства в Польщі; в Сутійську (город у Волинській землі на правому березі Пора, лівої притоки Вепра, тепер – село Сонзядка, городище Радечницької гміни Люблінського воєводства у Польщі; коло населеного пункту Звезинець цього ж воєводства у Польщі).

Під 1225 р. літописець згадав Лису Гору. Туди прийшов князь Мстислав Мстиславович Удатний, маючи намір воювати зі своїм зятем, князем Данилом Романовичем: “приде на Лысоую Гороу”²⁶⁵. Л. Махновець вказав, що Лиса Гора, Лисогори, або ж Лисогірське пасмо є частиною Свентокшижських гір у Лядській землі (Мала Польща), тепер – на півдні Бодзентинської гміни неподалік від Кельц у Польщі²⁶⁶. Однак, зазначений обшар не міг бути ареною відповідних подій. Віталій Ляска переконливо ідентифікував місцевість на терені Гологірського кряжу поблизу літописного Рожного поля неподалік від історичного Звенигорода²⁶⁷.

Рельєф завжди був одним з головних чинників заснування та розвитку населених пунктів. Це стосується, зокрема, і Малого Полісся, що підтверджено

²⁶² Бунин А. И. Где находились ворота, упоминаемые в летописи под 1268 г. *Известия XI Археологического съезда в Киеве*. 1899. № 12. С. 177–178.

²⁶³ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси. С. 169.

²⁶⁴ ЛР. С. 545.

²⁶⁵ Іпат. Стб. 745.

²⁶⁶ ЛР. С. 556.

²⁶⁷ Ляска В. Лиса гора на Голих горах (причинок до топонімічного ландшафту галицько-волинського пограниччя в добу Романовичів) *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. В. Александрович. Львів, 2015. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014. С. 217–228.

географами²⁶⁸. Від особливостей рельєфу певної місцевості походить ряд назв міст і урочищ на території Галицько-Волинської держави. Для дослідження того, як специфіка рельєфу відображалася на урбанізаційних процесах у галицьких і волинських землях періоду середньовіччя, виняткове значення мають дані археології. Тут, насамперед, привернемо увагу до літописних свідчень, з цінною інформацією для вивчення даного питання. Для прикладу, варто взяти опис обставин закладання близько 1237 р. міста Холм²⁶⁹: “ Холмъ бо городъ сиче бы^с созданъ. Бжйимъ веленьемъ. Данилови бо княжащоу . во Володимѣрѣ созда градъ Оугорескъ. и постави во немъ пискоупа. ѿздащоу же емоу по полю. и ловы дѣющоу. и видѣ мѣсто красно. и лѣсно на горѣ. вбѣхдащоу вкρούгъ его полю. и вопраша. тоземѣць. како именується мѣсто се. вни же рекоша Холмъ емоу. има есть и возлюбивъ мѣсто то. и помысли да сожижеть на немъ градець малъ”²⁷⁰. Між іншим, під час певною мірою подібної ситуації, при поверненні Данила з походу до Чехів (1253 р.), у літописі згадана ще одна гора, яка потрапила до поля зору князя. З цієї нагоди зроблено запис: “Данилоу же королеви идоущоу емоу. по езеру и видѣ при березѣ. горо красноу. и градъ бывши на неи. преже именованъ Раи”²⁷¹.

Окремої уваги заслуговує повідомлення літопису про пожежу Холма у 1256 р.: “Прилоучи же сѧ сиче за грѣхы. загорѣти^с Холмови ѿ вканынѣ бабы си же потомъ спишемъ в созданиии гра^д. и оукрашение цркви. и вного погибели мнозѣ. ако всимъ сжалитиси. сицю же пламени бывшоу. акоже со всее земли зарѣ видити. акоже и со Львова зраще видити по поле^м Белзьскимъ. ѿ горениѣ силнаго пламени. Людѣмъ же видадимъ. ако ѿ Татаръ зажъженъ бѣ гра^д. и вбѣжаша в

²⁶⁸ Жежерун С. Вплив рельєфу на формування міських поселень Малого Полісся. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. Львів, 2006. Вип. 33. С. 86–92.

²⁶⁹ Город у Волинській землі на правому березі Угерки, лівої притоки Західного Бугу, центр князівства, столиця короля Данила Романовича, тепер – місто Хелм на території Польщі.

²⁷⁰ Іпат. Стб. 842.

²⁷¹ Іпат. Стб. 828; Златогорський О., Демедюк С. Дослідження Шацького городища на Волині у 2009 році. *Materiały i sprawozdania rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*. Rzeszów, 2010. Т. XXXI. S. 115–121; Демедюк С. В., Бардецький А. Б. Дослідження багатошарової пам'ятки у смт Шацьк. *Археологічні дослідження в Україні 2012*. Київ, Луцьк, 2013. С. 128–130.

мѣста лѣсна и тѣмь не могоша сбиратиса”²⁷². Досі нема єдиної думки про місце, звідки у Львові було видно пожежу в Холмі, а також, чи взагалі таке спостереження могло бути можливе. Тепер, коли є археологічні докази про про заселення Чатової Скелі в княжу добу, гіпотеза І. Шараневича²⁷³, що саме з цієї місцевості спостерігалася пожежа Холма, стає ймовірнішою.

Певну інформацію дають і нові географічні дослідження, зокрема, ландшафтознавчі²⁷⁴. Як відомо, на висоті ока дорослої людини дальність видимого горизонту становить в середньому 4,65 км. Така відстань обчислюється за формулою

$$\sqrt{L = 2 rh}$$

Де L – дальність видимості;

r – радіус землі (6371,1 км);

h – висота спостерігача.

Щоби знайти висоту, на якій знаходиться спостерігач, коли відомо L – (дальність видимості), застосовується така формула, що впливає з попередньої.

$$h = \frac{L^2}{2r}$$

Відстань по прямій зі Львова до Холма – близько 160 км. Звідси:

$$h = \frac{(160 \text{ km})^2}{2 \times 6371,1 \text{ км}} \approx 2 \text{ км}$$

Отже, пожежу в Холмі можна було бачити зі Львова за умови, якщо перепад між найвищими точками Холма і Львова дорівнював би 2000 м²⁷⁵.

²⁷² Іпат. Стб. 841.

²⁷³ Шараневич І. Стародавний Львовь. Львовь, 1861; Шараневич І. Где стояль первьстный королемь рускимт Даниломь для сына своего престолонаследника Льва збудованны Львовь? *Временник Ставропигійского Института р. 1876. Географическо-историческіи статіи Д-ра Исидора Шараневича.* Львовь, 1875. С. 43.

²⁷⁴ Исаченко А. Г. Методы прикладных ландшафтных исследований. Ленинград, 1980.

²⁷⁵ Мацкевий Л., Гудима Ю., Матвій В. До питання найдавнішого заселення території сучасного Львова. *Науковий вісник Українського університету.* Москва, 2001. Т. I. С. 146–148.

Максимальна висота у Львові фіксується на Чатовій Скелі – 414 м над рівнем моря. Куртумівська гора має 382 м, гора Високий Замок – 373 м (абсолютна висота без штучного горба-кургана на честь Люблінської унії, висотою 36 м)²⁷⁶. Середні висоти рельєфу в Холмі сягають близько 200 м над рівнем моря, але, якщо припустити, що дим від пожежі підносився на висоту більшу, ніж 2000 м, що можливо, то цілком імовірно – цю пожежу, або заграву на обрії у вечірню і нічну пору, при певних метеорологічних умовах, можна було побачити у Львові (див. Додаток 9). Результат цього дослідження дає, між іншим, підстави історикам робити інші важливі висновки²⁷⁷.

Рівнини (поля), долини, яри, печери. Вибираючи літописні відомості про рельєф різних територій Галицько-Волинської держави, не можна оминати такого географічного поняття, як Пониззя (пізніше – Поділля). Це природно-історична область у південно-східній частині Галицької землі в басейні середньої та нижньої течії Дністра; тепер – північна частина Чернівецької, південна частина Тернопільської, південна частина Хмельницької, південно-західна частина Вінницької областей та східна частина Молдови. Назва зафіксована у літописах від 1230-х років і відображає не так характер рельєфу, низинний до Карпат, як означає територію обабіч Дністра нижче Галича.

Характеристики, достатньої для описування фізико-географічних особливостей рівнинних місцевостей на території Галицько-Волинської держави, у літописах майже немає. Очевидно, це також пов'язано зі специфічною термінологією, яку використано для опису рівнин. Рівнина в уявленні давніх авторів – перш за все, “поле”. Причому, в мешканців різних фізико-географічних зон – лісової, лісостепової, степової – слово “поле” мало різне значення.

²⁷⁶ Географічна енциклопедія України. Київ, 1989. Т. 1; 1990. Т. 2.

²⁷⁷ Книш Я. Звістка про Львів у Тверському літописі під 6744 (1241) р. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2008. Вип. 2. С. 130–136.

Згідно зі спостереженнями Сергія Кірікова²⁷⁸, ще Ізмаїл Срезневський, використавши тексти X–XIV і, частково, XV–XVI ст., дійшов висновку про значення слова “поле” як “степ”. У цьому ж сенсі його вжив також автор “Слова о полку Ігоревім”²⁷⁹. В окремих випадках, як зауважив Володимир Довженюк²⁸⁰, під “полем” треба розуміти не “степ”, а “перелог” – систему землеробства, за якою після кількох років використання ґрунту і його виснаження ділянку залишали для “відпочинку” – природного відтворення родючості впродовж 10–25 років і більше, згодом землю знову розорювали. З таким трактуванням поняття не погодився С. Кіріков. Він зробив висновок, що у писемних джерелах X–XIII ст. всюди, де згадано “поле” у степовій і лісостеповій зонах, воно означає степ²⁸¹. Правда, для мешканців лісової зони слово “поле” мало в XI–XIII ст. інше значення. Під ним розуміли обширні території, покриті суходільною трав’янистою рослинністю. Луги ж і тоді називались лугами, як, наприклад, зафіксовані в літописному викладі біля Перемишля²⁸², на річці Хоморі²⁸³, в околиці Володимира²⁸⁴.

Галицька та Волинська землі X – середини XIV ст. лежали у степовій та лісостеповій зонах. Рівнини тут були вкриті як травою, так і лісом. Безлісі рівнини називалися “полем”. Так, наприклад, названо рівнину, що була довкола гори, на якій князь Данило збудував місто Холм²⁸⁵ (див. вище). У “Повісті временних літ” під 1099 р., є топонім “Рожне поле”. Там йдеться про битву князів Володаря і Василька Ростиславовичів з київським князем Святополком Ізяславовичем, який хотів відібрати від них Тербовельську волость: “и съсъступишася на поли на жьни”²⁸⁶ (У Хлеб. – на рожни). “видѣ Стополкъ ажо люта брань и побѣже и прибѣже к Володимерю и Володаръ же и Василко побѣдивша стага ту . рекуца

²⁷⁸ Кириков В. С. Человек и природа восточно-европейской лесостепи в X – начале XIX вв. Москва, 1979. С. 14.

²⁷⁹ Слово о полку Игореве. Москва, 1959. С. 11, 13.

²⁸⁰ Довженюк В. І. Землеробство древньої Русі. Київ, 1961. С. 103–104.

²⁸¹ Кириков В. С. Человек и природа восточно-европейской лесостепи. С. 14.

²⁸² Іпат. Стб. 449.

²⁸³ Іпат. Стб. 772.

²⁸⁴ Іпат. Стб. 486. До цих свідчень, зокрема, також привернув увагу: Кириков В. С. Человек и природа восточно-европейской лесостепи. С. 14.

²⁸⁵ Іпат. Ст. 842.

доволѣть нама на межи своеи стати . и не идоста никамо же²⁸⁷. Отже, біля Рожнього поля пролягала границя між Теробовельським²⁸⁸ та Звенигородським і Волинським князівствами²⁸⁹. Не зважаючи на давні спроби локалізувати Рожне поле²⁹⁰, різні версії з цього приводу існували ще донедавна²⁹¹: це питання визнавали таким, що чекає вирішення і це неодноразово підкреслювали дослідники)²⁹². Певною мірою, світло на місце розташування Рожнього поля здатна пролити розповідь Суздальського літопису про похід князя Всеволода Ольговича київського на князя Володимирка Володаревича 1144 р. Там розповідається, що Володимирко спершу зустрів князівську коаліцію на чолі зі Всеволодом на східній границі своїх володінь, але противники виявилися на різних берегах Серету і вирушили вздовж річки до її верхів'їв. “И на Рожни Поли не могама ся бити, зане Володимер стоя на Голых Горах²⁹³”. Наведені факти дають більше підстав погодитися з думкою таких авторитетних істориків як М. Грушевський та І. Крип'якевич, що Рожне поле знаходилось на самім верхів'ї Західного Бугу, в сусідстві “Гологір”, тобто “коло теп. Золочева²⁹⁴”, точніше – на захід від міста²⁹⁵, а не там, де тепер на лівому березі річки Стир знаходиться село Ражнів Бродівського р-ну Львівської обл., як свого часу визначив Леонід Махновець²⁹⁶. Остаточно цю проблему на підставі даних топонімії вдалося з'ясувати Олегу Купчинському, який локалізував його поблизу села Бортків²⁹⁷ Золочівського району Львівської обл.

²⁸⁶ Іпат. Стб. 244.

²⁸⁷ Іпат. Стб. 245.

²⁸⁸ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси. С. 96.

²⁸⁹ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. С. 34.

²⁹⁰ Зубрицкий Д. История древнего Галичско-русского княжества. Львов, 1852. Т. 2. С. 33; Грушевський М. Рожне поле. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1907. Т. 77. С. 171–173; та ін.

²⁹¹ Наприклад, з приводу топографії “Рожнього поля” див.: Купчинский О. Микротопонимия как источник исторической географии. *Вопросы географии*. Москва, 1966. Сб. 70: Изучение географических названий. С. 128–130.

²⁹² Петегирич В., Павлів Д. Археологія у дослідженнях членів НТШ у Львові. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1996. Т. 222: Праці Історично-філософської секції. С. 414.

²⁹³ Цит. за: Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси. С. 96.

²⁹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1992. Т. 2: XI–XIII вік. С. 372, 412.

²⁹⁵ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. С. 69.

²⁹⁶ ЛР. Географічно-археологічно-етнографічний показник. С. 567.

²⁹⁷ Купчинський О. Літописні географічні назви “Микулин” і “Рожне поле”. С. 86–87. Пор.: Ляска В. Лиса гора на Голих горах. С. 222; Його ж. Голі Гори та Печера Домажирова: причинки до історичної географії галицько-волинського пограниччя у першій половині XIII століття. *Colloquia Russica. Series 2*. Івано-Франківськ, Краків, 2017. Вип. 3: Данило Романович і його часи. С. 17–18.

Такі поля, як Рожне, були також і в інших галицьких та волинських землях. Вони служили важливими стратегічними об'єктами того часу. Наприклад, коли Телебуга змусив волинських князів брати участь у поході проти ляхів (1283[6791]), то вони прийшли “на Боужьковское поле. и тоу перезрѣша своѣ полкы”²⁹⁸. Але, здебільшого, ці поля служили зручними місцями битв, у яких, нерідко, брали участь значні сили супротивників з обох сторін. Так, зокрема, сталася битва на “полю Пиньскүмоу”²⁹⁹ (кінець 1243 – початок 1244 (6754) [1246]), коли князі Данило і Василько Романовичі перемогли литовське військо.

Певну інформацію про особливості рельєфу середньої частини Гологоро-Кременецького кряжу – Вороняків – знаходимо у визначній пам'ятці давньоруського епосу – “Слові о полку Ігоревім”. Автор “Слова”, згадуючи окремі урочища в околицях міста Пліснеська³⁰⁰ називає “дебрь Кисаню”. Дослідники відносять це одним із т. зв. ”темних місць” “Слова” і вважають, що йдеться про перефразовану “дебрь Кияню” – яр біля підніжжя Київських гір. Але переконливих логічних доказів для такого припущення немає. Відомостей про те, що у Києві було таке урочище не віднайдено. Натомість, там, де колись стояв Пліснеськ, точніше – у південно-західній частині городища, досі збереглася назва яру ”Кисарки”, що має однаковий корінь зі словом “Кисаня”. Зрештою, ця проблема вже обросла томами досліджень, які тривають.

Ще один “яр глибокий” – “Данилови женоущоу чересь дебрь глоубокою . на Оугры”³⁰¹ – без конкретної назви згадано у Галицько-Волинському літописі в описі битви (1245 р.) поблизу міста Ярослав на лівому березі річки Сян³⁰², тепер на території Польщі, коли війська на чолі з Данилом і Васильком Романовичів

²⁹⁸ Іпат. Стб. 892. Буковичі – село у Волинській землі на лівому березі Луги, правій притоки Західного Бугу, тепер – село Бужковичі Іванічівського р-ну Волинської обл.

²⁹⁹ Іпат. Стб. 797.

³⁰⁰ Город у Галицькій землі біля витоків Західного Бугу, тепер – городище біля села Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл.

³⁰¹ Іпат. Стб. 804.

³⁰² ЛР. С. 403. Тоді місто Ярослав належало до Перемишльської землі, тепер – центр повіту Підкарпатського воєводства у Польщі.

перемогли угорців, поляків, князя Ростислава Михайловича Чернігівського та прихильних до нього бояр, які хотіли правити Галицько-Волинським князівством.

Поняття печера фігурує у літописі як складова назви не ідентифікованого населеного пункту, до якого Данило Романович підійшов після упокорення Болохівської землі наприкінці 1241 р. “и пришедъ ко Печерѣ Домамири”³⁰³. Як видно з подальшого викладу, він повинен був знаходитися десь по дорозі від Болохівської землі до Галича. В. Ляска ідентифікував її з печерою та археологічним комплексом у селі Страдч Яворівського р-ну Львівської обл., аргументуючи свої міркування, зокрема, й результатами археологічних досліджень найближчої околиці³⁰⁴.

Наведені приклади окреслюють коло найважливіших відомостей з історичної геоморфології і території Галицько-Волинської держави, засвідчених у Галицько-Волинському літописі. Попри випадковий, принагідний, побіжний характер таких переказів, вирисовується певна сукупність фактів історично-географічного контексту – одного з важливих аспектів унікального джерела західноукраїнської історії XIII ст. З різних причин такі свідчення незмінно привертають увагу дослідників, насамперед істориків. На це, зокрема, вказує встановлення їх зосередженими зусиллями упродовж останніх десятиліть місцезнаходження окремих давніше не ідентифікованих пунктів, згаданих у літописі. Однак, частина з них усе ще так і продовжують залишатися нерозгаданими. Тому історично-географічний контекст не тільки сам по собі, а ще й з цього додаткового, ніби – цілком “практичного” огляду, надалі залишається одним з перспективних напрямів студій над відповідним колом проблем, які постають перед дослідниками хроніки Романовичів.

Ґрунти та корисні копалини. У літописах, фактично, нема ніякої інформації, яку можна було б використати для характеристики таких природних ресурсів на території Галицько-Волинської держави, як ґрунти та корисні копалини. Одинокий

³⁰³ Іпат. Стб. 793.

виняток становить хіба що згадка про “кам’яну землю” там, де волинський князь Володимир Василькович у 1277 р. розпочав будівництво міста Кам’янець: “кназь же самъ ѣха с боѣры . и слоугами . и оулюби мѣсто то . надъ берегомъ . рѣкы Лысны. и втереди е . и потомъ сруби на немъ городъ . и нарче има емоу Каменѣць зане бы^сземла камена ”³⁰⁵. Ще раз про теж саме повідомляє літописець, складаючи посмертну похвалу, зокрема будівничій діяльності Володимира Васильковича³⁰⁶.

З корисних копалин, які розроблялись у цей період, збереглися цінні відомості про експлуатацію підкарпатських соляних джерел. Згадка про те, що внаслідок міжусобиць 1098 р. до Києва не надійшла галицька сіль, є у Києво-Печерському патерику: ”Егда Святополкъ съ Давыдомратъ зачаста и про Василькову слъпоту, еже ослъпи Святополкъ, послушавъ Давыда Игоревича, с Володарем и самъм Васильком, и не пустиша гостей из Галича, ни лодій от Перемышля, и не бысть соли въ всеи Рускои земли. Сицеваа неуправленіа быша, к семуже и грабленіа беззаконнаа, якоже и пророкърече: «сньдающа люди своа въ хлѣба мѣсто, Господа не ризваша». И бѣ видѣти тогда сущаа люди въ велицьи печали и изнемогших от глада и от рати, и не имяху бо ни пшеницы, ниже соли, чим бы скудость препроводити”³⁰⁷. У 1241 р. Данило, розподіляючи між боярами землі, зазначив: “а Коломыискною соль ѿлоучите на ма”³⁰⁸. У самій Коломії солі не добували, отже цю звістку треба розуміти так, що Коломия була тільки центром, куди привозили сіль із соляних копалень у сусідніх селах³⁰⁹. У XVI ст. сіль добували в Косові, Делятині та інших селах навколо Коломії. Як зауважували М. Грушевський, І. Крип’якевич, Я. Ісаєвич та низка інших дослідників, літописні відомості дають підстави пов’язувати розвиток міста Коломії, а також населених пунктів з назвою

³⁰⁴ Ляска В. Голі Гори. С. 21–30.

³⁰⁵ Іпат. Стб. 876.

³⁰⁶ Іпат. Стб. 925.

³⁰⁷ Києво-Печерський патерик / підготував Д. Абрамович. Пам’ятки мови і письменства давньої України. Київ, 1930. Т. 4 С. 151-152.

³⁰⁸ Іпат. Стб. 789.

³⁰⁹ Крип’якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. С. 43.

“Сіль” (імовірно, пізнішого містечка Стара Сіль на Самбірщині) з наявністю в цих місцевостях солеварних промислів. Також це стосується Дрогобича, який уже в XV і наступних століттях був значно більшим осередком солеваріння. Про характер виробництва немає літописних даних. Можна здогадуватися, що соляну ”сировицю” виварювали у казанах, які, можливо, називалися ”черинь”³¹⁰.

Серед корисних копалин важливими є будівельні матеріали. Але літописних відомостей про них є надзвичайно мало. Рідкісною є згадка про те, що двері церкви Івана Златоуста в Холмі були прикрашені: “каменьемъ Галичкы^М бѣлымъ . и зеленымъ . Холмьскымъ тесанымъ.”³¹¹.

Немає у літописах і свідчень про такий важливий для суспільства природний ресурс як залізні руди. Хоча відомо, що екзогенні родовища, або так звані болотні руди, лімоніти, віддавна виступали на поверхні поліських теренів. Це підтверджують назви сіл та урочищ (Руда, Рудниця, Рудня, Рудники, Зарудня, Будки, Будники, Будниця та ін.), де у минулому знаходилися рудні, печі для випалювання заліза. Першою і найбільшою знахідкою на Волині, датованою відповідним керамічним матеріалом, можна вважати піч на схилі гори Острої під Кременцем – на захід від села Рудки³¹². Великий комплекс рудень існував над річкою Случ в околицях села Харалуг³¹³, назва якого, ймовірно, нагадує про “мечі харалужні” зі “Слова о полку Ігоревім”³¹⁴. В околицях с. Харалуг та сусідніх сіл Залізниця і Коловерть є значні поклади болотної руди з вмістом заліза 20–30 %. Криця, знайдена в с. Харалуг, відрізняється від інших³¹⁵ Як доречно зауважив

³¹⁰ Ісаєвич Я. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму. *Нариси з історії природознавства і техніки*. 1961. Т.7. С. 99–112; Ісаєвич Я. Солеваріння в Дрогобичі та його околицях у XVI– XVII ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2003. Вип. VII С.108.

³¹¹ Іпат. Стб. 844.

³¹² Sunkałowski A. Materiały do pradziejow Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961. S. 101; Волинець О. Рудні на Поліссі. *Український календар*. 1970. Варшава, 1970. № 6. С. 14–15; Ошуркевич О. Етнокультурні дослідження Олександра Цинкаловського. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловської і Волинь. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції (20–23 січня 1998 р.)*. Луцьк, 1998. С. 53.

³¹³ Тепер - село Корецького району Рівненської області.

³¹⁴ Савка М., Тимчишин Я. До історії виробництва “мечів харалужних” *Український історичний журнал*. 1965. № 10. С. 123–125.

³¹⁵ Дмитриевский А. Вначале были мечи харалужные *Донецький краєз.* 2005. – № 1777; Святящук В. Где ковались мечи харалужные? *Вечерний Донецк*. 1992. № 130–134, 136–139, 146.

Л. Войтович, ”цікавим є той факт, що саме термін “харалужні мечі” (як і “шелони латинські” та “папорзи” чи “паворзи”) автор “Слова” застосував для опису волинської дружини, яка справді могла мати на озброєнні мечі власного виробництва, виготовлені з криці майстерень Харалуга під Корцем (яка чи не єдина на теренах Русі придатна для виготовлення мечів, за дослідженнями В. Свистячука), та шоломи латинського типу (враховуючи тісні контакти князя Романа Мстиславича з П’ястами і загалом Волині з Західною Європою)”.³¹⁶ Ще одним надзвичайно цікавим фактом є те, що город Пліснеськ, що тепер біля с. Підгірці з його топографією, болотом, деброю Кисанею та іншими дебрами відповідає описам у “Слові”. Актуальними залишаються також і ґрунтовні археологічні дослідження як територій навколо Харалуга з його округою, так і Кременецьких гір з Вороняками в районі Пліснеська, де століттями пролягала контактна зона етно-культурного та, згодом, політико-адміністративного пограниччя між Галицьким Волинським князівствами.

3.2. Історичні гідрогеографія, кліматологія й астрономічні явища

Річки. Кожній людині та будь-якій формі суспільної організації потрібен відповідний життєвий простір³¹⁷. Очевидно, що він залежить від природних

³¹⁶ Войтович Л. Чи були мечі харалужні? *Вісник Інституту археології Львівського національного університету ім. Івана Франка*. Львів, 2007. Вип. 2. С. 74-79.

³¹⁷ Життєвий простір – просторове поле взаємодії природи і суспільства, на яке поширюється сфера впливу людини (індивіда, групи людей). Біологічно Ж. п. обмежений поверхнею земної кори й води; а також по вертикалі – висотою, що не перевищує 4 тис. м над р. м. Історично під полем взаємодії людини й природи розуміють Ж. п. конкрет. етносу. Значення простору в становленні та розвитку держави визнавали як незаперечну істину вітчизн. і зарубіжні географи, геополітики. За одним із визначень, геополітика – наука про простір з погляду держави. Уперше роль простору як домінуючого політ.-геогр. чинника обґрунтував 1901 нім. вчений Ф. Ратцель. Він вважав, що простір – політ. сила, яка впливає на людину й визначає її ментальність. Державу Ф. Ратцель розглядав як біол. організм у нерозрив. зв’язку з властивостями землі та природ. умовами. За його концепцією, держава, як і будь-який живий організм, має потребу в розвитку та нарощуванні потужності; одним з осн. шляхів такого розвитку є територ. експансія – розширення Ж. п. Нестачею Ж. п. пояснював Ф. Ратцель екон. і політ. проблеми Німеччини 1830–40-х рр., що ускладнювали її динам. розвиток. Поняття “Ж. п.” активно використовував у геополіт. побудовах К. Гаусгофер. Він сформулював теорію Ж. п., в основі якої – висунута Ф. Ратцелем теорія “геогр. єдності”, згідно з якою кожна конкретна тер. повинна являти собою єдність та подібність геогр. умов, мати повний комплекс геогр. чинників, що забезпечують екон. і культурну “життєздатність нації”. Гол. рушій. силою держави К. Гаусгофер вважав забезпечення й розширення Ж. п. За його твердженням, розширюючи свій Ж. п., держава забезпечує собі більшу екон. автаркію. Важливим способом розширення тер. для такої держави стає поглинання дрібніших держав. Біол. теорія держави припускає, що в “перенаселених” країнах виникає тиск на межі сусід. країн, що неминуче має призвести до розселення на сусід. територіях. Засн. франц. школи геополітики (“географії людини”) П. Відаль де ла

багатств землі. яку людина та суспільство загосподарюють. Так утворюється карта розселення народів, які мирно співіснують і конфліктують на різних етапах історичного розвитку. Осмислення цих стосунків є важливою умовою культурного, економічного і політичного життя. Воно не можливе без розвитку цілої низки природничих і суспільних наук (географія, історія, філологія, антропологія, етнологія etc.), сумою знань яких послуговується геополітика. Остання, від часу свого оформлення в окрему наукову галузь, серед багатьох стратегічних питань, вивчає також і роль рік у житті народів світу (Фрідріх Ратцель, Лев Мечников, Євгеніуш Ромер та ін.)³¹⁸

Для багатьох народів, слов'янських у тому числі, вода загалом і ріки, зокрема, споконвіків мали сакральне значення³¹⁹. Це добре відображено як у самій усній народній творчості, традиційних ритуалах, так і в сучасних наукових дослідженнях фольклору³²⁰. Казковий образ “живої води” може викликати асоціацію навіть із таким абсолютно раціональним поняттям, як “одухотворена вода” (“eau animée”),

Блаш виступав з різкою критикою Ф. Ратцеля за його геогр. детермінізм і запропонував принципово нову концепцію – “посибілізму”, згідно з якою у політ. історії наявні просторовий (геогр.) і тимчасовий (істор.) аспекти. Геогр. чинники відображено у довкіллі, істор. – у самій людині як “носієві ініціативи”. Простір дає людині можливості для здійснення геополіт. цілей; реалізація цих можливостей залежить від волі людини, яка займає конкрет. простір. Як і ін. геополітики, П. Відаль де ла Блаш передбачав створення світ. держави шляхом мирної цивілізац. інтеграції. На геополіт. ідеях цього вченого і його послідовників (А. Деманжон, Й. Лакост) базується сучасна геополіт. Ідеологія Європейського Союзу. Еволюц. розвиток заг.-наук. методології, поступова відмова від принципів геогр. детермінізму призвели до виключення використання терміна “Ж. п.” у сучас. геополіт. концепціях. В умовах глобалізації дослідж. взаємовідносин природи і сусп.-ва на межі гуманітар. та природн. наук спонукають до актуалізації цього терміна, наповнюючи його не лише екон., а й духов. складовою. Див.: Нікітіна М. Г. Життєвий простір. Енциклопедія Сучасної України. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=19293 (08.01.2020).

³¹⁸ Ratzel F. Anthropogeographie. Stuttg., 1882–1891. Bd 1–2; Metchnicoff L. La civilisation et les grands fleuves historiques. Paris, 1889; Romer E. Rola rzek w historii i geografii narodów. Lwów, 1901.

³¹⁹ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. Київ, 1992. С. 40–49.

³²⁰ Макарець Ю.С. Концепт “вода” в українській мовній картині світу (на матеріалі усної народної творчості). *Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство*. Київ, 2013. Вип. 1. С. 106–112. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mvfkfm_2013_1%281%29__19 (08.01.2020); Ріка, за міфологічними уявленнями різних народів, є кордоном, який розділяє світи. У народній обрядовості та фольклорі переправа через ріку означала перехід від земного існування до неземного. В українській історіографії (філологія, етнологія) найглибше розроблено цю тему стосовно найбільших рік України – Дніпра і Дунаю. Наприклад: Журавльова А. Образ Дніпра в традиційній культурі українського козацтва. *Народна творчість та етнологія*. 2016. № 2. С. 91–99; Колесник Н. С. Дунай як елемент національної концептосфери (на матеріалі українського пісенного фольклору). *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*. Київ, 2010. Вип. 11 С. 77–84; Салевич П. ”Дунай” у “Слові о полку Ігоревім”: образ “річки великої, славної і віддаленої”. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Літературознавство*. Луцьк, 2017. Вип. 11–12. С. 118–125.

про що писали, наприклад, Еміль Генріх Дюбуа-Реймон і Володимир Вернадський.³²¹

Водні ресурси, господарство, їхня географія, а також клімат мають особливе значення для економіки країни. Річки, озера, заболочені місцевості, штучні водойми та пов'язаний з ними рослинний і тваринний світ завжди були та залишаються суттєвим чинником історичного розвитку суспільства. Вивчення водних систем у їхньому розвитку належить до важливих завдань історичної географії, географії України³²². Надзвичайне значення для з'ясування ролі річок у житті населення має вивчення гідронімія річок³²³. Завдяки великим рікам тисячоліттями існували центри стародавніх цивілізацій: Месопотамія – між Тігром і Євратом, Єгипет – у дельті Нілу, Китай – на Хуанхе і Янцзи та ін. Утворення державних центрів на території України теж можна пов'язати з річками: Ольвія – у гирлі Дніпра, Київ – посередині Дніпра, Галич – у верхів'ях Дністра, Володимир – на водному шляху між Чорним і Балтійським морями.³²⁴ Значна частина таких шляхів пролягала по лінії північ-південь, відповідно до головної осі більшості українських рік³²⁵. Утім, це не означає, що менш важливим був вектор схід-захід, який, загалом і на території України, співпадає з напрямком трансєвропейського торговельного шляху Булгар-Київ-Регенсбург уздовж Головного Європейського вододілу³²⁶. Між іншим, цей геополітичний аспект іще чекає наукового порівняння досліджень істориків з відповідними дослідженнями географів (наприклад –

³²¹ Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Київ, 2012. Т. 6: Історія природних вод. Кн. 1: Водневисті мінерали. 754 с.; Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Київ, 2012. Т. 6: Історія природних вод. Кн. 2: Досвід гідрохімії і геохімії вод Землі. 1104 с.

³²² Рудницький С. Проблеми географії України. *Збірник матеріалів математично-природописно-лікарської секції НТШ*. Львів, 1919. Т. XVIII–XIX. С. 1–85; Академік Степан Рудницький / за ред. проф. О. Шаблія. Львів, 2007. С. 173.

³²³ Словник гідронімів України. Київ, 1979. 782 с.

³²⁴ Липа Ю. Призначення України. Друге незмінене видання. Нью-Йорк, 1953. С. 57–58.

³²⁵ Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. Торонто, 1961. С. 573 (карта-схема). З новіших публікацій див.: Терський С. Західно-волинські військово-стратегічні шляхи “Північ-Південь” у XI–XIV ст.: історико-географічний коментар. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 110.

³²⁶ Діба Ю. Формування території Руської землі IX–X ст. С. 42–50.

Євгеніуша Ромера³²⁷). Деякі перспективи дехто з учених уже визначив³²⁸. Тепер у нашому розпорядженні появилася ціла низка нових аргументів, наприклад знахідки арабських дирхемів VIII–IX ст., які свідчать про поєднання сухопутних і річкових шляхів на території Галичини та Волині впродовж не однієї сотні років³²⁹. Про актуальність тематики свідчить, між іншим, і реалізація міжнародного проекту “Via Regia”, який у 2006 р. був проголошений “Великим культурним шляхом Ради Європи” (див. Додаток 1. Рис. 2). Йдеться про найстаріший і найдовший сухопутний зв’язок між Східною та Західною Європою. Довжина його 4500 км. Він існує вже понад 2000 років і поєднує тепер 8 європейських держав³³⁰.

Цікавими також і з позицій геополітики є результати археологічних досліджень, які провадилися в останні кілька років, наприклад, у верхів’ях Західного Бугу та Стиру. Вони проливають світло на такі давні загадки глобального характеру як прабатьківщина слов’ян, локалізація території окремих племен, процес виникнення міст і заснування держав, зокрема також і формування території Галицько-Волинського князівства (Королівства Русі)³³¹.

³²⁷ Romer E. Ziemia i państwo. Kilka zagadnień geopolitycznych. Lwów, Warszawa, 1939.

³²⁸ Sykulski L. Geopolityka akademicka w Polsce – zarys stanu badań i perspektyw rozwoju. *Przegląd geopolityczny*. Kraków, 2009, T. 1. S. 191–203.

³²⁹ Гудима Ю. Стародавня дорога Попідгридень. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 1999. Вип. 2. С. 35–39; Його ж. Чи існувала підкарпатська дорога транзитної торгівлі між Сходом та Заходом у IX–X ст.? *Бриджина. Літературно-краєзнавчий журнал*. Броди, 1993. Ч. 2. С. 12–13.; Його ж. Географія карбування арабських дирхемів VIII–IX ст. з Йосипівського скарбу. *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність*: Матеріали конференції (Львів 14–15 травня 2004 р.). Львів, 2005. С. 22–31.

³³⁰ Інтернет-ресурси. Режим доступу: <https://www.via-regia.org/> (08.01.2020).

³³¹ Пелещин Н. А. Исследования в верховьях Западного Буга. *Археологические открытия 1985 года*. Москва, 1987. С. 390; Чайка М. Нові дослідження слов’янських пам’яток на Західному Бузі. *Нові матеріали Прикарпаття і Волині*. Львів, 1992. Вип. 2. С. 58–59; Його ж. Підсумки досліджень пам’яток літописних бужан в Західному Побужжі. *Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. Львів, 2001. С. 261–267; Довгань П. Бужани як етнічний та державотворчий чинник у давній історії України. *Вісник інституту археології*. Львів, 2006. Вип. 1. С. 46–57; Петегирич В. Поселенські структури V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2007. Вип. 11. С. 101–120; Войнаровський В. Верхне Побужжя як Балто-Чорноморське роздоріжжя (I тис. н. е.). Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2008. Вип. 12. С. 170–181; Терський С. Розвідки у верхньому Побужжі. *Археологічні дослідження на Львівщині в 1994 р.* Львів, 1994. С. 13; Ляска В. Територіальний та адміністративний розвиток Верхнього Побужжя у IX–XIV ст.: автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2015. 19 с.; Ляска В. Від племінного союзу до князівського уділу: Бужеська волость у середньовіччі. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2016. Випуск 52. С. 11–52; Милян Т. Заселення верхів’їв Західного Бугу в VI–VII ст. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2015. Вип. 19. С. 33–42; Щодра О. Етногенез і велике розселення слов’ян у світлі джерел та історичних інтерпретацій/ *Проблеми слов’янознавства*. 2016. Вип. 65. С. 9–27. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ps_2016_65_3 (11.01.2020) та ін.

Річки за давніх часів були повноводнішими, ніж тепер. Багато з них використовувалися для судноплавства, встановлення водяних млинів тощо. Збереженню в ґрунтах значних запасів вологи сприяло багатство лісів, яких було вдосталь на Поділлі, Прикарпатті та Волині. Про це свідчать статистичні відомості, принаймні, з ХІХ ст.³³² Цікаво, що ще на початку ХХ ст. міністерство транспорту імперії Габсбургів розробило проект, здійснення якого мало з'єднати басейни Балтійського і Чорного морів. Зокрема, передбачалося будівництво каналу від Вісли до Дністра з відгалуженням на Львів і Броди. Це повинно було мати не лиш економічне, але й стратегічне значення у випадку воєнних дій проти імперії Романових. За умови мирного співжиття, канал міг отримати продовження через Стир і Прип'ять аж до Дніпра та Чорного моря.³³³

Маємо пам'ятати, що іноді ріки, внаслідок несприятливих для людей кліматичних обставин, ставали причиною різких екологічних змін на значних просторах. Вузькоспеціалізовані студії про екстремальні природні явища та пов'язані з ними соціальні катастрофи на території Галицько-Волинського князівства є рідкісними. Чи не першим, хто в Україні на академічному рівні торкнувся цієї теми, був Іван Крип'якевич. Він виокремив джерельні відомості про найбільші повені на Підкарпатті впродовж ХІІ–ХVІІІ ст., а саме – у 1164, 1230, 1649, 1656, 1688, 1690, 1700, 1733, 1735, 1744 рр.³³⁴ Тобто, там коротко охарактеризовано стан річок лише під час двох повеней за княжої доби. І. Крип'якевич розглянув також свідчення літописів про появу сарани на українських землях за давніх часів³³⁵. Окрему статтю історик присвятив

³³² Stupnicki H. Galicya pod względem topograficzno-geograficzno-historycznym: z mapą Galicyi, łącznie z obwodem krakowskim i Bukowiną. Lwów, 1849; Stecki J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Lwów, 1864. Т. I; 1871. Т. II; Забелин А. Военно-статистическое описание Волынской губернии. Киев, 1887. Ч. I; та ін.

³³³ Степанів О. Сучасний Львів. Нью-Йорк, 1953. С. 103–104.

³³⁴ Крип'якевич І. Повені на Підкарпатті ХІІ–ХVІІІ в. *Вісник природознавства*. 1928. № 2. С. 111–113.

³³⁵ Крип'якевич І. Саранча на Україні в ХІ–ХVІІІ століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 183–191.

астрономічним явищам, які спостерігалися на Галицько-Волинських землях і були зафіксовані у місцевих літописах³³⁶.

Російські радянські вчені, які вивчали проблеми взаємодії людини та природи у Середньовіччі³³⁷, Галицьким і Волинським землям тих часів уваги майже не приділяли³³⁸.

Як уже вказувалося, головним історичним джерелом для дослідження теми вибрано Галицько-Волинський літопис XIII ст. Він зберігся в різних списках, зокрема, в Іпатіївському зведенні, текст з якого найчастіше використовується у виданнях різного часу.

На теперішній території України нараховується 63119 річок і струмків загальною довжиною понад 206 тис. км. Гідрографічна сітка України складається з річкових систем Вісли³³⁹, Дунаю, Дністра, Південного Бугу, Дніпра, Дону та річок Причорномор'я і Приазов'я. Найбільша кількість річок України припадає на басейни Дунаю (27,9%), Дніпра (24,4%), Дністра (23,6%) і Південного Бугу (10,5%), що вказує на їх зосередження у західноукраїнському регіоні³⁴⁰.

На території теперішніх західних областей України (Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської і Рівненської), які, за винятком, окремих частин у складі сучасних Білорусі та Польщі, в основному, покриваються з

³³⁶ Крипякевич І. Астрономічні явища в українських літописах XI–XVIII вв. (Матеріали і доповнення). *Збірник фізіографічної комісії. Математично-природописно-лікарська секція Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові*. Львів, 1930. Вип. III. С. 45–58.

³³⁷ Наприклад: Кириков В. С. Человек и природа восточно-европейской лесостепи в X – начале XIX вв. Москва, 1979.

³³⁸ Історіографічний огляд див.: Гудима Ю. Напрямки досліджень історичної географії Галицько-Волинського князівства. С. 222–227.

³³⁹ Одним із новіших прикладів комплексного підходу до створення образу річки у народній свідомості може бути праця: Pociask-Karteczka J. Tu wszystko jest Polska... Eseje krajoznawcze o Krakowie i Małopolsce. Kraków, 2009. S. 41–80.

³⁴⁰ Сташук В. А., Мокін В. Б., Гребінь В. В., Чунарьов О. В. Наукові засади раціонального використання водних ресурсів України за басейновим принципом: монографія. Херсон, 2014. 320 с.

теренами Галицько-Волинської держави XIII – середини XIV ст.³⁴¹, протікає 795 рік і річок³⁴². Тільки деякі з них згадано у літописах XI–XIII ст.

У “Повісті временних літ” під 1108 р. зазначено: “в се же лѣто вода бы^с. волика во Днѣпрѣ и въ Деснѣ и въ Припетѣ”³⁴³. Верхів’я останньої з численними притоками (Тур’я, Стохід, Стир, Горинь та ін.) знаходяться на Волині. Очевидно, того року значна кількість опадів спостерігалася на всій території лісової зони України.

Під 1144 р. Київський літопис розповідає про перебіг походу київських військ до Звенигорода неподалік від Львова і тогочасну “Звенигородську війну”: “и ста Всеволодь по сеи сторонѣ града. а Володимиръ ста вб оноу стороною сшедь с горы. а межо ими рѣка Бѣлка³⁴⁴. и повелѣ имъ Всеволодь . чинити гати. комоуждо своему полкоу. и заоутра. переидоша рѣкоу. и взяша. горы за Володимеромъ. Володимеръ же мнѣ. аѣко к нему идоуть . и ста исполчивъса передъ городомъ. на болоньи симъ же баше. полкомъ нѣлзѣ битиса. с ними тѣсноты ради. зане бѣхоу болота пришли. по вли на подъ горы. тѣм же взидоша Роустии полци на горы. и заидоша ѿ Перемышла и ѿ Галича видивше”³⁴⁵. Наведений уривок дає рідкісний опис західної частини Гологоро-Кременецького кряжу на південь від Звенигорода. Гологори – одна з трьох (разом з Вороняками і Кременецькими горами) частина вказаного кряжу³⁴⁶. Якраз на північному заході вона характеризується крутим уступом, що обривається до Малого Полісся, де виступають низинні заболочені території. Згідно з усталеною історіографічною традицією, пошуки Лисої гори досі зосереджувалися поблизу містечка Тарногора на річці Вепр або ж провадили до

³⁴¹ З нових досліджень про кордони: Войтович Л. В. Кордони та територія Галицько-Волинської держави: продовження дискусії. С. 43–104; Паршин І. Кордони Галицько-Волинської держави на початку XIV ст. (за “Книгою знань про всі королівства”). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк. 2016. Вип. 13. С. 3–10.

³⁴² Скварчевська Л. В. Про геоморфологічну типізацію річкових долин західних областей УРСР. *Географічний збірник ЛДУ*. Львів, 1959. Вип. 5. С. 121.

³⁴³ Іпат. Стб. 259.

³⁴⁴ У Лаврентіївському літописі хибно – “рѣка мѣлка”: Лаврентьевская летопись. ПСРЛ. — Т. 1. — Л., 1926-1928. Ст. 311; ЛР. С.196.

³⁴⁵ . Іпат. Стб. 315;

ототожнення цього ороніму з Лисогірським пасмом Свентокшижських гір у Малопольщі. Найновіші ж дослідження переконують, що цей літописний пункт варто ототожнити з однойменною вершиною Гологірського горбогірного пасма поблизу с. Червоне Золочівського р-ну Львівської обл. Таку гіпотезу, як вважає Віталій Ляска, підтверджує територіальне тло конфлікту, зокрема невелика віддаль від Гологір до “Рожного поля”, топоніміка, географічні відомості та археологічні матеріали зі значної концентрації городищ княжої доби (Мостище, Підгородище, Унів, Гологори) у цьому регіоні³⁴⁷.

Часто літопис згадує різні природні явища, які трапилися в Галичі та його околицях. Наприклад, інтерес для характеристики клімату Галицьких земель періоду Середньовіччя має опис повені на Дністрі 1164 р. ще в тексті Київського літопису: “бы^с поводь велика в Галичи Бжиємь попущениемь оумножившюса дождю внезапу въ вдинь днѣ и в ношь поиде вода изъ Днѣстра. велика в болоньє и взиде вли до Быковаго болота. и потопи члвѣкъ боле. тѣ. иже бѣху пошли. съ солью из Удеча. и многы члвѣкы снимаху съ дрєвь. и кола. иже бѣ вода възметала. много же инии потопе. и бы^с в ни^х жатва дорога. Рамано на ту зиму”³⁴⁸. Це одне з небагатьох місць літопису, де зазначено не лише сам факт повені, а й водночас також – її причини і наслідки.

Інший запис, що “Дністер наводнився” (в Іпат. і Хлеб. літописах хибно – “Днѣпроу же наводнившюса”)³⁴⁹ так, що угорське військо не могло його перейти, знаходиться під 1227 р. Це було навесні, а влітку 1230 р., під час походу короля Бели IV на Галич, повинь внаслідок значних опадів дощу застала угорське військо в Карпатах: “посла на ны Бѣ архангѣла Михаила . втворити хлаби нб^с ныа. конем же потопающимъ. и самѣмъ възбѣгающимъ на високаа мѣста”³⁵⁰. Не здобувши Галича, багато “оружників” та “кінників” потопилися у Дністрі. З цього приводу

³⁴⁶ Новіший огляд цих подій див.: Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). – Львів, 2014. – С 96–98.

³⁴⁷ Ляска В. Лиса Гора на Голих горах. С. 217–226.

³⁴⁸ Іпат. Стб. 524.

³⁴⁹ Іпат. Стб. 748.

літописець зазначив: “Скыртъ рѣка злоу игроу сыгра. гражаномъ. тако и Днѣстръ. злоу игроу сыгра Оугромъ”³⁵¹. Тут важливо привернути увагу не лише до самого природого явища, а й способу, як його описано. Залучений фразеологізм запрозичено зі слов’янського перекладу “Хроніки” Іоана Малали (кн. 17). Під час повені ріки Скирт у 525 р. затоплено місто Едессу і згодом там знайшли камінь з наведеними словами, що стали прислів’ям. Очевидно, повені на Дністрі траплялися не тільки внаслідок великих опадів дощу, а й через танення снігів. Про це свідчить наступний фрагмент: “Данилѣ стоаше Оугльницѣхъ. на березѣ Днестра выѣхавшимъ же Галичаномъ. и Оугромъ и стрѣлашася на ледоу. вечероу же бывшоу. и ледомъ воставшимъ и рѣцѣ наводнившися”³⁵².

Для літописців при викладі подій ріки слугували загальноживаними зручними географічними орієнтирами. Оповідаючи про перебіг тих чи інших подій, середньовічні автори звично позначали їх координати річками: “посла к нимъ. жито в лодѣхъ. по Боугоу”³⁵³; “и поидоша по Нарови”³⁵⁴ “Ляхы же многи избиша. и гнаша по нихъ до рѣкы Вепра”³⁵⁵; “Мьстиславоу же стоащоу. на Зоубры”³⁵⁶; “Михалка же Скоулоу оубиша согонивше на Щирѣцѣ”³⁵⁷; ”и проводи и до рѣкы Днѣстра”³⁵⁸, “инии боаѣре мнози. и прѣдѣ ста на березѣ Днѣстра”³⁵⁹ і т. п. У 1230 р. під час облоги Галича Данило Романович “сташа по берегоу Днѣстра... и собравъ землю Галичкоую... и собра ѿ Боброкы. доже и до рѣкы Оушицѣ и Проута”³⁶⁰. Так образно і, загалом, слушно, докладно літописець короля Данила Романовича, орієнтуючись за ріками, визначив межі Галицької землі того часу.

³⁵⁰ Іпат. Стб. 760.

³⁵¹ Іпат. Стб. 761.

³⁵² Іпат. Стб. 759.

³⁵³ Іпат. Стб. 879.

³⁵⁴ Іпат. Стб. 879.

³⁵⁵ Іпат. Стб. 732–733.

³⁵⁶ Іпат. Стб. 733.

³⁵⁷ Іпат. Стб. 733.

³⁵⁸ Іпат. Стб. 759.

³⁵⁹ Іпат. Стб. 771.

³⁶⁰ Іпат. Стб. 759.

До речі, межі Галицько-Волинської держави у XIII ст. простягалися також і по річці Хоморі, де порубіжними містами з Болохівською землею були міста Полонне та Микулин. Так, під 1235 р у літописі записано: “Придоша Галичане на Каменецъ. и вси Болоховьсци кнзи с ними . и повоеваша по Хомороу. и поидоша ко Каменцю. Вземши полонъ великъ поидоша”³⁶¹. Роком раніше (1234) у “лузі Хоморськїм” Данило Романович розбив військо белзького князя Олександра: “Сълександръ оубоавоса злаго своего створениа. поиде. ко тьстоу своемуу Києвъ. Даниль же оувѣдавъ. Изииде на нѣ. из Галича. оугони и во Полономъ. и аша и в лоузѣ Хоморьскомъ”³⁶². У ході цих подій трохи згодом “Половци же придоша в землю Галичькоюу. не восхотѣша ити на Данила. вземшо всю землю Галичькоюу возвратишася. то слышавъ Михайль. возвратися в Галичь. а Кондрать побѣже до Лаховъ чересь ношь. и топилсѧ башеть. ѿ вои его во Вепрю множество”³⁶³.

Болота. За давніх часів болота були не лише важливими природними та господарськими об’єктами. Іноді вони впливали на вирішення тієї чи іншої битви залежно від того, як ворогуючі сторони вмiли використати їх у своїй тактиці ведення бою. Наприклад, коли при згаданому протистоянні 1144 р. біля Звенигорода на річці Білка зіткнулися Ольговичі з Володимиром Володаровичем, то “полкомъ нѣлзѣ битисѧ. с ними тѣсноты ради. зане бѧхоу болота пришли”³⁶⁴.

У наведеному фрагменті літопису з описом повені на Дністрі біля Галича 1164 р. згадано Бикове болото на оболоні за Галичем³⁶⁵.

Своєрідною природною межею між галицько-волинськими і литовськими землями були ятвязькі болота за Дорогичином³⁶⁶. Посеред них часто виступали сухі острови³⁶⁷, вкриті лісом і чагарями³⁶⁸.

³⁶¹ Іпат. Стб. 774.

³⁶² Іпат. Стб. 771–772.

³⁶³ Іпат. Стб. 775.

³⁶⁴ Іпат. Стб. 315.

³⁶⁵ Іпат. Стб. 524.

³⁶⁶ Іпат. Стб. 810, 831, 835.

³⁶⁷ Іпат. Стб. 835.

³⁶⁸ Іпат. Стб. 812 (“держдьє”), 827, 835.

Літописним свідченням заболоченості місцевості можна вважати також назву міста Белз³⁶⁹. Аргументується це тим, що одна з найобґрунтованіших гіпотез її походження виводить етимологію топоніма Белз від фізіографічного терміна “Бевз”, “бевза”, – болотиста місцевість³⁷⁰. Цей здогад узгоджується з результатами археологічних досліджень, у процесі яких серед низинної заболоченої місцевості на невисокому підвищенні, обмеженому двома рукавами р. Солокії, виявлено городище “Замочок”. Воно виникло і розбудовувалося моментально, враховуючи особливості топографії. Аналізуючи терен та залишки укріплень, археологи дійшли висновку, що у давнину один з рукавів ріки протікав не біля самого городища, а за 120–150 м на південь від нього³⁷¹.

Навіть наприкінці ХІХ ст. генерал російської царської армії Олександр Федорович Забелін, уклавши військово-статистичний опис Волинської губернії, писав про Полісся як країну низовинну, піщану, болотисту, пересічену значною кількістю озер, річок і струмків, майже суцільно покриту обширними лісами. Взимку там більшість боліт (за винятком деяких багон) замерзають і завдяки цьому стають прохідними й по них прокладають дороги. Відстань між населеними пунктами внаслідок цього значно скорочувалася. Коли взимку аби потрапити з одного села до іншого, треба здолати лише 3–4 км, то в інші пори року доводилося проходити 21 км і більше через болота, що їх розділяли³⁷².

Озера. У Галицько-Волинському літописі є згадки про деякі озера. Хоча їх назв часто не подано, з описаних подій на основі сучасних реалій вдається цілком певно визначити, про які саме озера йдеться. У 1242 р. “Татарове воеваша до Володавы. и по wzерамъ много зла створше”³⁷³. Маються на увазі озера, що тепер називаються Світязьке, Пулемецьке, Луки і лежать на схід від м. Володави на правому березі

³⁶⁹ У Волинській землі, центр удільного князівства, на лівому березі р. Солокії (лівої притоки Західного Бугу); тепер – м. Белз (збереглися сліди городища на передмісті в урочищі “Замочок”) Сокальського району Львівської області.

³⁷⁰ Исаевич Я. Д. О древнейшей топонимии Прикарпатья и Верхнего Побужья. *Славянские древности*. Киев, 1980. С. 77–78.

³⁷¹ Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Раннеславянский и древнерусский периоды). Киев, 1990. С. 127.

³⁷² Забелин А. Военно-статистическое описание Волынской губернии. Киев, 1887. Ч. I. С. 14–15.

Бугу³⁷⁴. Зазначене повідомлення, невірне сприйняте і витлумачене, не так давно стало основою показового історично-географічного курйозу, який з'ясував Володимир Александрович. Польський історик Даріуш Домбровський помилково, всупереч загальновідомим історично-географічним реаліям, прийняв, нібито вказані в літопису й не конкретизовані “озера” мали знаходитися на лівому березі Західного Бугу – на території нинішньої Польщі³⁷⁵, де ніяких озер, насправді, немає. Відштовхуючись від цієї, немов, дрібної помилки, всупереч літописно ствердженим загальновідомим фактам, далі навіть зроблено висновок, що... в залежність від татар Данило Романович мав потрапити щойно тоді, а не 1241 р.³⁷⁶ Із зазначеного приводу В. Александрович на захист географічних (і не тільки) реалій слушно написав: “Найвиразніше вимагає уточнення й подана в коментарі географія самого набігу, якнайочевидніше пов’язана з його ширшим історичним контекстом. Оскільки Забужжя знаходиться на західній стороні Бугу, а татари “воеваша до (підкреслено – В. А.) Володавы”, розташованої на західному, власне, березі ріки, вони діяли не біля самого міста, на західному березі, а тільки, як стверджено, до нього, випадає здогадуватися, – на східному березі й самого Бугу не мали тоді перейти. ... Насправді, як бачимо, немає найменших підстав для твердження, ніби тоді “...oddziały mongolskie wpadły na Zabuże” (s. 241). Зрештою, таке тлумачення цілком очевидно конфронтує... і з ... авторським висновком на користь перенесення резиденції до Холма, розташованого на “...najwyraźniej niezniszczonym Zabużu”... Продовження про монголів, які напали, пустошачи терен “...aż po Włodawę i znajdujące się w jej okolicach *po obu stronach Bugu* (виділено – В. А.) jeziora” (s. 241) не враховує й відсутності на території західніше Бугу озер. Сам літопис, окреслюючи географію завданих збитків, у наведеному фрагменті виразно вказує: “...до Володавы. и по wzерамъ много зла створше”. Наведений лаконічний

³⁷³ Іпат. Стб. 794.

³⁷⁴ Володава – город у Волинській землі на лівому березі Західного Бугу, біля лівого берега устя річки Володави; тепер – центр гміни Люблінського воєводства у Польщі.

³⁷⁵ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. T. 1). Kraków, 2012. S. 241.

переказ випадає інтерпретувати не інакше, як нищення поселень у регіоні навколо Шацьких озер. Чому тоді, попри завдання знайти Данила Романовича, монгольська експедиція дійшла тільки до Володави, не переправившись, як випадає вважати на підставі доступних фактів, через Буг? Мабуть, їм стало відомо, що об'єкт їх головного інтересу покинув Холм, і тоді вони, аби не повертатися “із порожніми руками”, вдалися до “звичної рутини”. До речі, це ще один істотний аргумент проти прийнятого в аналізованому дослідженні віднесення єдиного засвідченого в ці роки монгольського нападу на саму столицю щойно до 1242 р.”³⁷⁷.

Прикордонним між Литвою і Руссю було озеро Зьято в Київській землі на південь від вигину середньої течії Щар’ї³⁷⁸. Під час походу (1252) короля Данила Романовича на ятвягів: “послаша ѿторожѣ Литва. на взерѣ. Зьѣтѣ. и гнаша чересь болота до рѣкы. Щарѣ”³⁷⁹.

Там, де воєнні дії велися поблизу озер, останні обов’язково враховувалися воюючими сторонами як важливі об’єкти. Наприклад, коли навесні 1256 р. литва пустошила біля Луцька, “слоужащии же князи Данилови. и людѣ Василькови. Юрьи. Сѡлеѣа дворьскыи инѣи ѣхаша на нѣ ѣхавшим же на нѣ. внѣмъ же притекшимъ. соупротивѣ ко строузѣ. сноузникомъ же сразившимсѧ. не стерпѣша но на бѣгѣ вбратишасѧ. вни же сѣкоуще ѧ и бодоуще вогнаша а. во взеро. ї. можѣ. вдиногo кона мнаще. ѧко конь вынесеть ны и тако погразахоу. анѣлмъ. потоплаеми ѿ Баї посланымъ. и награже взеро троуповѣ. и щитовѣ. и шеломовѣ. Тозѣмьцѣ же великоу користь имахоу волочаще ѧ”³⁸⁰.

³⁷⁶ Ibidem. S. 265.

³⁷⁷ Александрович В. “Щастя” короля Данила Романовича [рец. на кн.:] Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – Т. 1). – Кракów: Avalon, 2012. – 538 s. *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. В. Александрович. Львів, 2015. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014. С. 335.

³⁷⁸ Тепер – озеро Вигоновське (або Свентицьке) в Іваничівському р-ні Брестської області Білорусі.

³⁷⁹ Іпат. Стб. 818–819.

³⁸⁰ Іпат. Стб. 839–840.

Аналогічна ситуація трапилася 1262 р. у ході сутички між литовськими військами та загонами князя Василька Романовича біля Небля-города³⁸¹, де є озеро Небль: “Литва же баше стала при взерѣ и видивше полкы израдиша^с и сѣдоша во три рады. за щиты по своемуу норовоу. Василко же израдывѣ своѣ полкы. поиде противоу имѣ. и сразишася вбои. Литва же стерпѣвше оустремишася на бѣгъ. и не бы^с лзѣ оутечи. вбишло бо башеть взеро. вколо и тако начаша сѣчи ѣ. а друзии во взерѣ истопоша. и тако избиша æ всѣ. и вста ѿ нихъ ни вдинь”³⁸².

Використання водних ресурсів: судноплавство, мости, греблі, броди, криниці. Чимало річок галицьких і волинських земель за княжих часів використовувались для судноплавства і транспортування товарів. Найбільшими з них у регіоні були Дністер і Західний Буг. Щодо Дністра, то привертає увагу наступна деталь. Ніяких літописних даних про судноплавство в районі Галича та вище не зафіксовано. Проте археологічні матеріали дають певні підстави говорити про використання човнів на цій ділянці. Під 1206 р. в літописі згадано про Галичину могилу: “и по семь скажемъ о Галицинѣ могилѣ. и в начатыи Галича. ѿкоудоу сѣ почаль”³⁸³. Розкопками 1991–1992 рр. у Галичиній могилі, виявлено рештки човна-однодревка довжиною 3,5 м і шириною 1,4 м³⁸⁴. Знахідка датується Х ст. Однак, не виключено, що у цьому конкретному випадку човен виконував винятково символічну функцію – мав слугувати ритуальним атрибутом поховання (кенотаф).

Непрямий доказ судноплавності галицьких річок вміщено в літописі під 1223 р., коли перед битвою на Калці зібралися руські війська на Дніпрі біля острова Варязького: “а Галичане и Вол(ы)нци киждо со своими князьми. а Коуране и Труубчане и Поутивлицы. И киждо со своими князьми. придоша коньми а

³⁸¹ Небль у Волинській землі, центр удільного князівства на правому березі Прип'яті біля озера Небль; тепер – село Нобель (збереглося городище) Зарічниського району Рівненської області.

³⁸² Іпат. Стб. 856.

³⁸³ Іпат. Стб. 722.

³⁸⁴ Баран В., Томенчук Б. Галичина могила. *Галицько-Волинська держава: причини виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей і повідомлень.* Львів, 1993. С. 31; Гуцуляк О., Дрогомирецький П., Томенчук Б. До

выгонци Галичкыѧ придоша по Днѣпроу. и воидоша в море. бѣ бо лодеи тысаща”³⁸⁵. В Іпатіївському та Четвертинському списках, як уже зазначено, хибно замість “по Дністру” записано “по Дніпру”. Натомість, слово “лодеи” (човнів) в останньому та Острозькому (Погодінському) списках подано як “людеи” (людей), причому в Четвертинському слово “людеи” виправлено на “лодеи”. Все ж, ідеться, найправдоподібніше, про кількість людей, а не човнів. Вигонці ж – це галичани, які оселилися на “вигоні”, тобто – на середній течії Дністра, де і був розташований згаданий город Кучелмин та інші міста.

Не відомо, чи великі судна, призначені плавати морем, доходили до Галича. Та достеменно знаємо про перебування таких човнів трохи нижче за течією Дністра біля Кучелмина. Поборюючи знану боярську опозицію, у 1219 р., князь Данило Романович здійснив військовий похід за маршрутом Галич – Толмач – Онут – “поле”. Тоді військо прийшло нижче від міста Кучелмин, шукаючи, де перейти Дністер, а на допомогу йому прийшли човни з Олешня: “ѡтоудоу проидоша в Оноутъ. и идоша в поле. бѣвѣшу же гладоу великоу. поидоша вози и къ Плавоу на каноу^н стѣго Дмитрѣѧ вземше возы накормишасѧ изобилно. и похвалиша Ба и стѣго Дмитрѣѧ. ѡко накорми ѧ. ѡтоудоу же придоша ниже Коучелемина мѣслаще коудѣ преити рѣкоу Днѣстрѣ. Бѣиеню же милостию придоша лодѣѧ. из Олешѣѧ. и приѣхаша в нихъ на Днѣстрѣ. и насытишасѧ рыбѣ и вина. Ѣдоу же приѣха Даниль. ко Мѣстиславоу”³⁸⁶.

Щодо Західного Бугу, то про судноплавство по ньому за літописними даними можна впевнено говорити стосовно відрізка від Берестія і нижче. У цьому регіоні Буг жили інші, порівняно повноводні ріки, які навесні, часом, розливалися так, що перешкоджали військовим кампаніям. Так, князі Данило і Василько 1238 р.

проблеми Галичиної могили (Scando-Slavica у Верхньому Подністров’ї). *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2005. № 11. С. 14–26.

³⁸⁵ Іпат. Стб. 741.

³⁸⁶ Іпат. Стб. 735.

“веснѣ же бѣвши. поидоста на Ѧтвезѣ и приидоста Берестью. рѣкамъ наводнившимса. и не возмогоста ити на Атвазѣ”³⁸⁷.

Під час голоду 1279 р., що був “и в Роуси и в Лахо^x. и в Литвѣ и въ Ѧтвазехъ”, останні звернулися до князя Володимира Васильковича з проханням прислати їм хліба. “Володимеръ же из Берестья. посла к нимъ . жито в лодьяхъ . по Боугоу с людьми . с добрыми. комоу вѣра . (идоущим же имъ). идоущим же имъ. по Боугоу. и тако возиидоша. на Наровь. и поидоша по Нарови. идоущимъ же имъ. и придоша подъ городъ. подъ Полтовескъ. тоу. же сташа на ношь. впочивать собѣ. и тако избити бѣша вси подъ городомъ. в ночь. жито поимаша. а лодья потопиша”³⁸⁸.

Верхів'я Західного Бугу та Дністра, а також малі річки Прикарпаття й Волині, тобто ті, що не були судноплавними, теж мали важливе значення для господарського життя місцевого населення. Люди завжди прагнули пристосовувати їх до своїх потреб. Особливо діяльні втручання у природне становище рік були викликані воєнними заходами. Наприклад, 1144 р. під час уже згаданого походу князів Всеволода Ольговича на Володимира Володаревича при переході через річку Білку³⁸⁹ біля Звенигорода “повелѣ имъ Всеволодъ. чинити гати”³⁹⁰. Напевне, це привзело до ще більшої зволоженості місцевості, і без того заболоченої. Тракткування назви р. Білки в Іпатіївському літописі як звичайного прикметника “мѣлка” у Лаврентіївському списку літописного оповідання говорить не тільки про, власне, географію місцевості, де проходили війська князя Всеволода Ольговича 1144 р., а й водночас ще також засвідчує різний рівень географічних знань авторів і переписувачів літописів.

Звертаючись до ключового питання історичної географії – взаємозв'язку людини і природи на різних етапах історичного розвитку, – варто відзначити факти використання русел річок для підсилення оборонних укріплень на підходах до того чи іншого міста. Подекуди для цього течію могли коригувати створюючи

³⁸⁷ Іпат. Стб. 776.

³⁸⁸ Іпат. Стб. 879.

³⁸⁹ Права притока р. Полтви, лівого допливу Західного Бугу.

спеціальні земельні конструкції (насипи, рови). Під 1149 р. київський літописець зафіксував згадку про греблю, насипану на річці Стир біля Луцька: “изломи Андрѣи копие свое . въ супротивнѣ своемъ. бѣжащимъ же пѣшьцемъ к городу по гребли”³⁹¹. Це відображає прикметну особливість місцевості у давнину, немало змінену за новіших часів. Проте, значно частіше середньовічна людина не в силі була суттєво вплинути на подібні природні особливості. Доводилося пристосовуватися до них, намагаючись використати для власних потреб, чи, принаймні, мінімалізувати їх небажану дію.

На сторінках літописів неодноразово згадані броди через річки. Так, їх зафіксовано на річках Сян біля Перемишля³⁹² і Ярослава³⁹³, Снов – правій притоці Золотої Липи біля Тереховлі³⁹⁴, Лукві (Кривавий брід в Галичі)³⁹⁵. Про існування подібних переправ на річці Суховилка (інша назва – Бовдурка), правій притоці Стиру, та колись заболоченій безіменній річці (урочище Бугаї)³⁹⁶ може вказувати назва міста Броди у сучасній Львівській обл., згаданого у “Повчанні” князя Володимира Мономаха³⁹⁷. Звичайно, подібні переправи знаходилися і на багатьох інших річках. Крім поодиноких чітких вказівок, натяки на них зберегли достатньо численні літописні повідомлення. Наприклад, у ході міжусобної боротьби 1154 р. князь Ізяслав Мстиславович, виступаючи проти галицького Ярослава Володимировича, переходив річку Серет³⁹⁸. Князь Данило Романович під час походу 1219 р., як уже згадано, шукав де перейти річку Дністер нижче від города Кучелмин³⁹⁹.

³⁹⁰ Іпат. Стб. 315.

³⁹¹ Іпат. Стб. 390.

³⁹² Іпат. Стб. 448.

³⁹³ Іпат. Стб. 802.

³⁹⁴ Іпат. Стб. 446.

³⁹⁵ Іпат. Стб. 734.

³⁹⁶ Онищук Я. Про локалізацію давньоруського міста Броди. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції*. — (Тези доповідей та повідомлень міжнародної наукової конференції. — Галич. 19-21 серпня 1993 р.). — Львів, 1993. — С. 52-53.

³⁹⁷ ЛР. С. 459.

³⁹⁸ Іпат. Стб. 466.

³⁹⁹ Іпат. Стб. 735.

Там, де це виявлялося необхідним і можливим, через ріки споруджували мости. Вони були не тільки важливими господарськими об'єктами, а й відігравали значну роль у військово-стратегічній активності того часу. Так, 1230 р. під час сутички галичан з угорцями “зажгоша мость на Днестрѣ. безаконьныи лихыи Семьюнко”⁴⁰⁰. На мості через р. Велю в городі Шумську вої князя Данила Романовича Зернько і Чухома схопили князя Романа Ігоревича⁴⁰¹. На мості через р. Сян у Перемишлі билися війська угорського королевича Андрія з воями князів Володимира Рюриковича і Данила Романовича⁴⁰².

Одиноко в Галицько-Волинському літописі на тлі згадок загального змісту виділяється докладний запис про глибину криниці у Холмі – “стюденѣць рекомыи кладазь близь еѧ бѣ. сажении имоущи. лѣ. е.”⁴⁰³. (35 сажнів дорівнюють: малий сажень - від витягнутої на рівень плеча руки до підлоги $\approx 142,4$ см; триліктевий – 182,88 см; косовий сажень - від кінця пальців рук до кінця пальців ніг ≈ 248 см. Отже, у будь-якому разі, глибина криниці становила, приблизно, від 50-ти до 90-ти метрів) Подібно до інших засвідчених у цитованому джерелі унікальних реалій королівської столиці, відповідне уточнення здатне вказати, насамперед, на винятковість самої інженерної споруди, влаштованої на достатньо високому пагорбі.

Кліматичні явища: дощ, сніг, вітер, мороз, туман. Клімат Прикарпаття та Волині, а також окремих їхніх районів формувався під впливом цілого ряду факторів. Основними серед них є географічне розташування, рельєф, атмосферна циркуляція, находження і споживання променевої енергії (сонячна радіація, випромінювання землі й атмосфери)⁴⁰⁴.

На стан внутрішніх вод і, відповідно, на економіку Галицько-Волинської держави суттєво впливали опади у вигляді дощів і снігу. Про них залишено,

⁴⁰⁰ Іпат. Стб. 759.

⁴⁰¹ Іпат. Стб. 726.

⁴⁰² Іпат. Стб. 770.

⁴⁰³ Іпат. Стб. 844.

⁴⁰⁴ Дробыжев В. В., Ковальченко И. Д., Муравьев А. В. Историческая география СССР. С. 23.

наприклад, свідчення під 1146 р. у зв'язку описом походу Ольговичів на Галич та Звенигород: “и бы^с дождь и стече снѣгъ Биймъ промысломъ. и тако идахоу на колихъ и на санехъ”⁴⁰⁵. Від опадів снігу часто залежав хід бойових дій: “потом же приде рать подъ городъ. Каломанъ. и Ляховъ. И многу бою бѣвшю. на Кровавомъ бродоу. и паде на нѣ снѣгъ. не могоша стоѣти. идоша за Рогожиноу идоша на Мьстислава. и прогнаша и земли Мьстиславоу же повѣдавшю Даниливи изииди из града”⁴⁰⁶. Це було пізньої осені 1213 р.

Густий туман на річці Серет поблизу Теробовлі зафіксовано 16 лютого 1154 р., на другий день Федорової неділі: “оутрии же днь Федоровы не^длѣ въ вторни^к переиде рѣку Сереть. и бы^с въ тѣ днѣ мѣгла велика. ꙗко не видити до конецъ копьѣ”⁴⁰⁷. Саме в той час, коли війська київського князя Ізяслава Мстиславовича виступили проти загонів галицького князя Ярослава Володимировича, туман розвіявся і противники несподівано опинилися віч-на-віч один з одним на невеликій відстані.

Серед цікавих описів того, як природні умови (холод, повінь і сильний вітер) вплинули на вирішення ходу бойових дій, є літописна розповідь про облогу Луцька: “Потом же Коуремьсѣ стоѣщю оу Лоучка. Створи Бѣ чюдо велко. Лоуческѣ бѣ не оутвержень. и не оуражень . и сбѣгшимсѣ во нь многимъ людемъ. и бѣ бо зимѣ бѣвши и водѣ велицѣ. вномоу же пришедшоу к Лоучьскоу. и не могшоу емоу преити. хоташе мость приѣти. Гражаномъ же ѿсѣкшимъ мость. вн же пороки постави ѿгнати хотѣ. Бѣ же чю^дствори и стѣи Иванъ. и стѣи Никола. вѣтроу же такоу бѣвшю. ꙗко порокомъ вѣргшоу вѣтроу же вбращаше камень на нѣ. пакы же мечющемъ. на нѣ крѣпко. изломисѣ Бжїею силою пракъ. ихъ. и не оуспѣвшѣ ничтоже. вратишасѣ во станы своѣ. рекше в поле”⁴⁰⁸. Судячи зі згадки про святих покровителів, події відбувалися у листопаді-грудні 1257 р., бо день

⁴⁰⁵ Іпат. Стб. 319.

⁴⁰⁶ Іпат. Стб. 734.

⁴⁰⁷ Іпат. Стб. 466.

⁴⁰⁸ Іпат. Стб. 841–842.

пам'яті святого Іоана Златоуста припадав тоді на 13 листопада, “зимового Миколая” – 6 грудня.

Літописи, як правило, згадують, ті кліматичні явища, які були, радше, винятковими, ніж буденними для Прикарпаття та Волині княжих часів. Там, де на сторінках літопису йшлося про події, що не супроводжувалися особливими природними умовами, робилися записи на зразок: “травѣ же бывши”⁴⁰⁹, “вѣснѣ же бывши”⁴¹⁰, і т. п.

При нагоді, літописець згадував також про кліматичні випадки на території суміжних і навіть досить далеких від Галицько-Волинської держави земель. Наприклад, під час походу князів Данила і Василька Романовичів навесні 1244 р. на Польщу “наводнилася була” Вісла біля Завихоста і їхні війська не змогли через це перейти її⁴¹¹. Взимку 1287 р. загони князів Лева, Юрія і Мстислава Володимировича, беручи участь у поході хана Телебуги на ляхів, знову не змогли подолати Вісли біля того ж Завихоста, бо “река же не стала башеть”⁴¹² (не замерзла). Тому їм довелося переправитися через Віслу і Сян біля Судомира по льодові: “и поидоша. во вѣрхъ еи. к Соудомироу. и переидоша. Санъ рѣкоу по ледоу. тоу же на Саноу. Володимеръ воротисѧ. ѿ нихъ назадъ. а Вислоу переидоша. по ледови выше Соудомира. и пристоупиша к городоу со всѣ сторонѣ. но не оуспѣша ничто же”⁴¹³.

Взимку 1245–1246 рр. лядський князь Кондрат пропонував князеві Василькові Романовичу піти на ятвягів. Але “падшоу снегоу и сереноу. не могоша ити и воротишасѧ”⁴¹⁴. Очевидно, в останньому випадку йдеться про т. зв. “наст” (або серен) – кірку на снігові, переважно навесні. Провалюючись, вона калічила коням ноги. Правда, з цього приводу точиться дискусія. Наприклад, дехто вважає, що

⁴⁰⁹ Іпат. Стб. 770.

⁴¹⁰ Іпат. Стб. 771.

⁴¹¹ Іпат. Стб. 796.

⁴¹² Іпат. Стб. 893.

⁴¹³ Іпат. Стб. 893.

⁴¹⁴ Іпат. Стб. 808.

“серен” – це туман⁴¹⁵, хоча туман навряд чи здатний був зупинити військовий похід. Можливо, подібне явище означає і термін “розкаль”: “Данилови же пошедшоу на воину. на Литвоу на Новъгородокъ бывшоу раскалью. посла сѣа си Лва на Бакотоу”⁴¹⁶.

У Галицько-Волинському літописі під 1285 р. збереглася згадка про величезний прорив Північного моря на суходіл Голландії, у результаті чого виникла затока Зейдер-зе, яка до того була озером між Північною Голландією і Західною Фрісландією: “Начаша повѣдати вже в Нѣмцихъ выше^д море и потопило землю гнѣвомъ Биймъ. боле шьстидесать . тысячъ дшѣ потонуло . а цркѣии камены^х. w^ндинадесать. и сто. Проче дереваныхъ”⁴¹⁷. Як бачимо, літописець засвідчив досить добру поінформованість про наслідки цього знаного наступу моря на сушу. Це вказує також, що він черпав свої географічні відомості не тільки з власного досвіду, а й розповідей інших людей, мандрівників. Причиною ж згаданого явища, як свідчать дослідження клімату Західної Європи епохи Середньовіччя, було відносне потепління Арктики⁴¹⁸.

Такими є найголовніші літописні відомості, котрі дають підстави для суджень про уявлення щодо внутрішніх територіальних вод на теренах Галицько-Волинської держави за княжої доби. Вони, хоч і стосуються конкретних місцевостей та визначеного часу, завжди, радше, принагідні та ніколи не подають розгорнутих географічних описів. Ці повідомлення вписані у ширший контекст лише між іншим, і мають не суто географічний, а, насамперед, – історичний характер. Водночас, такі рідкісні свідчення, за умови їх поєднання з інформацією, яку забезпечують новітні методи досліджень з фізичної географії, геополітики, екології, археології тощо, дають змогу прояснити та розкрити багато важливих, досі належно не вивчених під науковим оглядом взаємозв’язків життєдіяльності людини, суспільства та природи, наприклад закономірностей розвитку

⁴¹⁵ Кириков В. С. Человек и природа.... С. 15.

⁴¹⁶ Іпат. Стб. 828–829.

⁴¹⁷ Іпат. Стб. 896.

державотворчих процесів залежно від природних багатств, зокрема – водних ресурсів Волині, Прикарпаття, Полісся та Поділля за княжої доби.

Астрономічні явища. Поза всяким сумнівом, величезний вплив на клімат Землі мали також астрономічні явища в давнину. Ясна річ, що вони залишили певні відбитки і на кліматі окремо взятих територій. Можна із впевненістю говорити, що комети, затемнення сонця або місяця, які спостерігалися на Прикарпаття та Волині в епоху середньовіччя та зафіксовані у давньоруських літописах, теж впливали на кліматотворчі фактори, характерні для вказаних територій. Від цих факторів, у свою чергу, залежали, скажімо, терміни посівів і урожайність сільськогосподарських культур, чи, наприклад, час проведення військових кампаній і т. ін. Якраз із цього приводу сам літописець вказував: “и сиѧ видаще знаменьѧ блговѣрнѣи члвци . съ въздыханьемъ . молахуса Бѹ съ слезами . да бы Бѹ вбратиль знаменьѧ си на добро . знаменьѧ бо бывають . вво же на добро вво же на зло . ѧко и си знаменьѧ быша на добро”⁴¹⁹. Значення таких природних явищ для людей завжди цікавили дослідників. Так, І. Крип’якевич зазначав: “В давніх літописах знаходимо дуже часто звістки, що торкаються обсервацій природи. Ці записки – подані звичайно як “знаменія”, незвичайні, пророчі знаки – історик трактує без особливої уваги як культурні куріози. Цікавійші є вони для природника чи астронома – се будь обсервації природи, записані мало освіченими людьми, не науковими методами, а все такі одинокі записки, що полишилися нам з давніх часів про ріжнорідні яваща природи. При відповідній критичній оцінці вони можуть бути використані наукою...”. Далі вчений, підсумовуючи дослідження літописних свідчень про астрономічні явища на Україні, опублікував перелік цих явищ⁴²⁰. Окремі з них спостерігалися також на території галицьких і волинських земель у княжі часи. При цьому літописці зауважували: “знамениѧ же та не по всеи землѣ

⁴¹⁸ Самаркин В. В. Историческая география Западной Европы в средние века. С. 32.

⁴¹⁹ Іпат. Стб. 252.

⁴²⁰ Крип’якевич І. Астрономічні явища в українських літописах XI–XVIII в. (Матеріали і доповнення). Відбиток з якогось журналу. Зберігається у відділі україніки ЛННБ України ім. В. Стефаника за шифром РЛ 23511 у. С. 1–14.

бывають . но на нюже (зе) страну . влѣка что хоцеть навести...⁴²¹ Крім того, автори давньоруських літописів відзначали: “се же бывають знаменьѧ . не на добро бывають знаменьѧ въ слнѣци и в лунѣ . или звѣздами не по всеи землѣ . но в которой любо землѣ . аще будеть знаменьє . то та земля и видить . а ина земля не видить”⁴²². Підтвердження є, наприклад, такий факт, що стався 2 жовтня 1187 р: “тогда бо глѧхоуть тмоу бѣвшюю в Галичи ѧко и звѣзды видити середѣ днѣи слнѣцю померькшю в Киевскои сторонѣ никто же не види въ тѣ ча^с”⁴²³. Цікаво, що хронікар пов’язував згадану подію в Галичі із завоюванням Єрусалиму єгипетсько-сірійським військом султана Салладіна, що сталося якраз 2 жовтня 1187 р. Тим самим автор літопису продемонстрував свої знання з географії, астрономії та сучасних йому подій у світі. Під 1199 р. літописець зазначив: “В се же лѣто бы^с знаменьє . надѣ Володимиремъ . мѣца априла . два . круга . а в нею аки слнѣце . и до шестаго часа . а ночь . аки . г . стази свѣтлѣ . вли до зорь”⁴²⁴. Очевидно, що це знамення являло собою гало-оптичне явище в атмосфері. У 1102 р. кілька подібних випадків спостерігали у Києві (29–31 січня 1102 р. – можливо, північне сѣйво; 7 квітня 1102 р. – гало), але чи бачили ці “знаменія” на Прикарпатті та Волині – не відомо. Заслуговує також на увагу згадка про те, що: “в то же лѣ^т бы^с знаменьє оу лунѣ . мѣца феврала . въ . е . днѣ”⁴²⁵ Але 5 лютого затемнення місяця не було. Отже, тут іде мова або про якесь атмосферне явище, або ж, мабуть, скоріше за все, про місячне затемнення 5 квітня 1102 р. На Русі воно не спостерігалось, та в Польщі його бачили⁴²⁶. Можливо, що й у західній частині галицьких і волинських земель, на польсько-угорському пограниччі Київської держави його могли споглядати (Ю. Г.). Теж саме можна сказати про гало, яке згадане у “Повісті временних літ” під 1105 р.: “томъ же лѣтѣ ѧвиса звѣзда . с хвостомъ на западѣ . и стоѧ . мѣ^сць”⁴²⁷.

⁴²¹ Іпат. Стб. 655.

⁴²² Іпат. Стб. 274.

⁴²³ Іпат. Стб. 655.

⁴²⁴ Іпат. Стб. 248.

⁴²⁵ Іпат. Стб. 251.

⁴²⁶ ЛР. Примітка Б. А. Махновця до с. 157.

⁴²⁷ Іпат. Стб. 257.

Цікавий запис знаходиться у Київському літописі під 1066 р. Зокрема, там читаємо: “в та же времена бы^с знамениє на западѣ . звѣзда превелика . лучѣ имуши акы кровавѣ. Вьсходящи с вечера . по заходѣ солньчнемь . и бы^с за . з̄ . днѣи се же проавляющи не на добро . по сем же . быша оусобицѣ многы и нашестви поганыхъ на Руськую землю. си бо звѣзда акы кровава . проавляющи крови пролитъє”⁴²⁸. Інтересним у цьому записі є те, що давньоруський автор пов’язує між собою астрономічне явище і суспільні події, засвідчуючи, тим самим, свої суспільно-природничі знання і погляди. Це повною мірою підтверджують і наступні факти. 14 травня 1145 р. з Києва знову ж таки на заході було видно комету Галлея: “и тогда æвиса звѣзда привелика . на западѣ испуощающи лоуча”⁴²⁹. А вже у Галицько-Волинському літописі є свідчення про комету, яка була у перигелії 19 липня 1264 р.: “Æвиса звѣзда на востоцѣ. хвостатаæ вбразомѣ страшнымъ . испуощающе ѿ себе лоучѣ великы си же звѣзда (не) нарѣчается власатаа. ѿ видѣниа же сеа звѣзды страхъ вбъа вса члвкы и оужасть. Хитрѣчи же смотрѣвше тако рекоша . вже матежь великъ боудеть . в земли . но Бѣ спѣть своєю волею и не бы^с ничто же”⁴³⁰.

Отже, з наведених прикладів бачимо – літописець хоч і твердо переконаний, що первісною причиною всіх людських вчинків є Бог, а явища природи – це засіб пророчих вказівок вищої сили, хронікаря характеризує не просто сліпа віра, але й раціональна цікавість, тому він старається все пояснити своїми словами, показати власне бачення суті будь-якої справи в контексті світобудови.

3.3. Історична біогеографія (рослинний і тваринний світ).

Рослинний і тваринний світ Прикарпаття та Волині за останні півтисячі літ зазнав певних змін. Ці зміни відбувались і внаслідок діяльності людини. Як виглядали флора та фауна на території Галицько-Волинської держави в XI-XIII ст.

⁴²⁸ Іпат. Стб. 153.

⁴²⁹ Іпат. Стб. 317.

⁴³⁰ Іпат. Стб. 863.

Окремі літописні дані розповідають, як особливості географічного розташування деяких лісів впливали на вирішення певних історичних подій. Наприклад, під час міжусобної боротьби за Київ 1151 р. війська Володимира Володаревича, князя галицького, стояли навпроти раті Ізяслава Мстиславича, як видно зі слів Ізяславової дружини своєму князеві: “кнѣже не лзѣ ти поити . на нь . се пере^д тобою рѣка но еще зла како на нь хочеси поѣхати . а еще стоить заложивъса лѣсомъ”⁴³⁷. Це було вже за межами волинських земель на річці Уті біля Утеська⁴³⁸: “што за городомъ первьи лѣсь.”⁴³⁹. Сам же Володимир Володаревич, як свідчить спійманий його суперником “галицький муж”, так охарактеризував ситуацію: “поидемъ сквозѣ лѣсь . то побиютъса с нами . а сила наша за нами далече . а ту са сождемъ.”⁴⁴⁰. Але, загалом, руські війська віддавали перевагу веденню боїв на відкритих місцевостях. Коли в кінці 1248 – на початку 1249 рр. Данило Романович спільно з поляками воював проти ятвягів на річці Олег⁴⁴¹, він звертався до своїх воїв: “ в моужи воистии . не вѣсте ли аeko крѣ^станомъ . пространство есть крѣпость . поганы^м же есть тѣснота . держдье вбычайи есть на брань . и проиде Жакоу^м плѣннѣ . и прииде на чѣ^ста мѣста . сташа станомъ ”⁴⁴². На другий день, переслідуючи ворога, Данилове військо заблукало, так що довелося заставити одного з полонених вивести руські загони “на поуць правьи”⁴⁴³. Не могли обійтися без поводиря у “ горы лесныѣ”⁴⁴⁴ і війська Льва Даниловича під час походу в Чехи. Місце, де Данило збудував Холм, було “ лѣсно на горѣ ”⁴⁴⁵. Там, думаючи, що місто запалили татари, рятувалися міщани під час пожежі 1256 р. Хаці перешкоджали зібратися людям для боротьби з лихом:

⁴³⁷ Іпат. Стб. 412.

⁴³⁸ У Київській землі на правому березі Уті, біля лівого берега устя р. Красногірки; тепер – городище в урочищі Сайки біля с. Утомира Коростеньського району Житомирської області.

⁴³⁹ Іпат. Стб. 411.

⁴⁴⁰ Іпат. Стб. 412.

⁴⁴¹ Вона ж Лик – права притока Бобра (Бєбжа, правої притоки Нарєва), тепер – Еик.

⁴⁴² Іпат. Стб. 812.

⁴⁴³ Іпат. Стб. 813.

⁴⁴⁴ Іпат. Стб. 822.

⁴⁴⁵ Іпат. Стб. 842.

“вбѣжаша в мѣста лѣсна и тѣмь не могоша сбиратиса.”⁴⁴⁶ Вцілому слід зазначити, що у Галицько-Волинському літописі згадки про ліси дуже часто стосуються не власне руських князівств, а сусідніх з ними земель. Переважно – це території Польщі та Литви. Наприклад, описуючи здобуття Данилом 1229 р. міста Каліша⁴⁴⁷ літописець повідомляє, що “городъ вбишла вода . и сильнаѣ лозина . и вербѣе.”⁴⁴⁸. Тому Данило та Василько “посласта люди свои . внем же стоѣщимъ и теребѣщимъ лѣсы вколо града”⁴⁴⁹. Під час облоги Любліна Юрієм Львовичем у 1288 р. руська дружина пустошила землі довкола міста навіть у лісах⁴⁵⁰. У лісі на горі стояв Лисець-город⁴⁵¹ – монастир-укріплення у Лядській землі в Малопольщі біля гори Лисиці, вершини Лисої Гори. У лісах біля Пінська зупинялися 1247 р. литовські війська. Там вони робили засіки, щоби стримати руські загони, які їх переслідували⁴⁵². Ще кілька разів згадуються ліси та чагарі на ятвязьких болотах⁴⁵³. Перебуваючи разом з батьком у поході на чехів, Лев Данилович одного разу “иде в горы лесныѣ . и взѣ полонъ великъ.”⁴⁵⁴.

Наведені приклади свідчать, що первісні ліси півтисячі років тому простягалися великими масивами не лише у Карпатах і на Поліссі, а займали також значні території над Дністром, Сяном і Західним бугом⁴⁵⁵. Проведені дослідження підтверджують, що у середньовіччі ліси займали набагато більшу площу, ніж тепер, наприклад, у Львівській землі⁴⁵⁶. Теж саме є підстави говорити про територію між Карпатами і нижньою течією Сяну⁴⁵⁷.

⁴⁴⁶ Іпат. Стб. 841.

⁴⁴⁷ У лядській землі (Вел. Польща) на лівому березі р. Просни, на острові між двома її рукавами; тепер - м. Каліш (Старе місто, с. Заводзе, є городище, вали).

⁴⁴⁸ Іпат. Стб. 755.

⁴⁴⁹ Іпат. Стб. 756.

⁴⁵⁰ Іпат. Стб. 911.

⁴⁵¹ Іпат. Стб. 855.

⁴⁵² Іпат. Стб. 798.

⁴⁵³ Іпат. Стб. 812, 828, 835.

⁴⁵⁴ Іпат. Стб. 822.

⁴⁵⁵ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. С. 38.

⁴⁵⁶ Nładyłowicz K. Zmiany krajobrazu w ziemi Lwówskiej od połowy XV do początku XX w. Studia z historii społecznej i gospodarczej. Lwów, 1931. S. 101–134.

⁴⁵⁷ Кордуба М. Західне пограниччє Галицької держави. С. 77–87.

Про наявність лісів у тій чи іншій місцевості на території Галицько-Волинського князівства свідчать числені топоніми, які походять з княжих часів. Наприклад, варто згадати назви літописних міст Берестя, Дубен, Теремовль. Не менш показовими у цьому відношенні є сільські населені пункти, назви яких містять у собі слово “ліс”, походять від назв лісових дерев або звірів, пов’язані зі способом первісного лісового осельництва і т. ін. М. Кордуба, визначаючи політичні кордони між Галицькою державою та Польщею в районі Карпат і нижньої частини Сяну, дійшов висновку, що границі були створені самою природою, бо штучні (встановлені людиною – Ю. Г.) майже ніде не були довготривалими. Ні ріки, ні гори чи пагорби, ні вододіли такої природної межі на досліджуваній території не становили. Отже, це був праліс, який від Карпатів широкою смугою простягався по обох боках Вислока і далі на північ по Віслу та нижній Сян. Такий здогад зробив ще К. Потканський⁴⁵⁸. Дійсно, у межиріччі нижнього Сяну та Вісли знаходилися непрохідні багнисто-піскові ліси: Ранижівський (разом зі “*silva Doblowa*”)⁴⁵⁹ і Судомирський. Пралісом було також величезне Ряшівське Опілля, котре простягалось від Чудця та судомирської границі аж по Лежайськ. У Південній Судомирщині знаходився Дембіцький деканат, який ще в першій половині XIV ст. звався Лісовим деканатом (*decanatus de silvis sen de Dambitia*⁴⁶⁰). Тут довкола оселі Кониць у кінці XIII ст. розташовувався праліс, що від Вислока коло Чудця сягав аж по Віслу коло Клеця⁴⁶¹. Серед лісів над річкою Білою у 1368 р. Казимир Великий заснував місто Тичин⁴⁶². Над річкою Бережницею коло Ропчиць згадується в грамоті з 1362 р. ліс, який від Витковиць сягав аж по Лопухів⁴⁶³. Річкою Бережницею вниз ішли далі ліси попри село Острів

⁴⁵⁸ Przywilej z r. 1086. *Kwartalnik historyczny*. Lwów, 1903. T. XVII. S. 24. Цит. за Кордуба М. Західне пограниччє Галицької держави. С. 78.

⁴⁵⁹ *Kodex dyplomatyczny Malopolski*. Kraków, 1887. T.3. №794.

⁴⁶⁰ Цит. за Кордуба М. Західне пограниччє Галицької держави. С. 78.

⁴⁶¹ Там само. С. 78.

⁴⁶² *Kodex dyplomatyczny Malopolski*. 1876. T. I. № 294.

⁴⁶³ *Kodex dyplomatyczny Malopolski*. 1876. T. I. № 266

по Вислоку і вздовж Вислоки по Тушиму напроти Пшецлава⁴⁶⁴. Отон Пилецький заснував у 1361 р. село Ганзилівку на південь від Ланьцута “in silvis et mericis oracis”⁴⁶⁵. У лісах понад річкою Стобницею, правою притокою Вислока, за Казимира Великого повстали оселі Близне і Березів⁴⁶⁶. Село Ясенка виникло в лісі, що звався Ясюлта⁴⁶⁷. Від місця, де повстало село Дешно⁴⁶⁸ аж по Яслиська⁴⁶⁹, по обох боках верхньої Морави, лівої притоки Вислока, простягався в XIV ст. ліс “Poloni” (мабуть Полонини)⁴⁷⁰. На окремих територіях, як свідчать документи, існували ліси з іншими назвами, наприклад “silval Radkony”. У гірських пасмах Карпат густі праліси в XV ст. звалися Бещадами і Полонинами⁴⁷¹. Вони, хоч і сильно потерєблені, збереглися досі⁴⁷².

Ліси суттєво впливали на поселенські структури Галицько-Волинського князівства: “Як останній хоч зовсім не найменше важний доказ істновання в давнину полоси пралісу між Сяном та Вислокою згадаємо ще про саму форму, зверхний вигляд тамошних осель. Оселі, що повставали в лісах вже з природи річчій не могли творити компактних поселень, збитих, суцільних, густо забудованих сіл. Звичайно лише одна або дві-три родини, що вкупі корчували ліс, поселювалися і забудовувалися разом; інші гуртки шукали догідного місця де инде, у певній віддали. Тому так повсталі оселі складаються з кількох або кільканайцяти окремих груп хат, розкинутих на більшім просторі, відділених від себе колись давно лісом, тепер полями; кожна така група хат має свою окрему назву. Сю форму осельництва стрічаємо скрізь на Полісю. Вона виступає також на цілім обговореніи нами пограничи в теперішних Ясельськїм, Коросненськїм,

⁴⁶⁴ Acta grodzkie i ziemskie (далі – AGZ). Т. VII. S. 8. Тушима – тепер село у Підкарпатському воєводстві Польщі, повіт – Мелецький, гміна Пшецлав. Пшецлав – тепер місто на лівому березі річки Вислок у Польщі, Підкарпатське воєводство, повіт – Мелецький, адміністративний центр гміни.

⁴⁶⁵ AGZ. Т. III. S. 34.

⁴⁶⁶ AGZ. Т. III. S. 9; Т. VII. S. 7.

⁴⁶⁷ AGZ. Т. VIII. S. 4.

⁴⁶⁸ Дешно – тепер село у Польщі, гміна Нагловіце, повіт – Єнджейов. Свентокшиського воєводства.

⁴⁶⁹ Яслиська – тепер село в Польщі, гміна Кросно Підкарпатського воєводства.

⁴⁷⁰ AGZ. Т. VIII. S. 73.

⁴⁷¹ AGZ. Т. XI. S. 2511.

⁴⁷² Кордуба М. Західне пограниче Галицької держави. С. 79.

Березівським, Стришівським, Ряшівським, Ланцутським, Кольбушівським і Ніським політичних повітах. Тут майже кожне село складається пересічно з 4–10 відокремлених частин, присілків, а деякі, як прим. Корчина в Коросненському або Лютча в Стришівському повіті мають їх по 20”⁴⁷³.

Дикі звірі. За княжої доби Підкарпаття і Волинь відзначались великою кількістю дикого звіра. Ще й тепер у Карпатах водяться олені, ведмеді, вовки, козли, дикі кабани та інші тварини. Інформації про них у середньовічних руських літописах є надзвичайно мало. В основному, згадуються ті звірі, на яких полювали. Мисливство мало тоді господарське значення, постачаючи цінні шкіри на одяг, а також м’ясо. Внаслідок цього, вже у той історичний період вплив людини на поширення окремих видів тварин проявився досить виразно. Наприклад, полювання на бобра, білку, куницю, борсука, імовірно досягло досить значних масштабів, оскільки їх пушнина могла виконувати роль засобів платежу та обміну, була особливим предметом вивозу в інші країни. М. Грушевський з цього приводу зазначив, що питання про шкіряні гроші заплутане і в науці знаходить дуже мало довіри. Та, взявши до уваги загальну бідність того часу на метали, шкіри, принаймі куниця і білок, дуже широко використовувалися на допомогу грошам⁴⁷⁴. Тому й винищення цих звірів велося у відповідних розмірах. Галицькі та волинські князі були не проти поповнити свої багатства не тільки сріблом і воском, але нарівні з цим шкірками куниця, білок і бобрів, які водилися у сусідніх землях. Наприклад, у якості данини з підкорених ятвягів Данило Романович брав: “поима . на нихъ дань . черныае коуны и бѣль сребро.”⁴⁷⁵. Коли ж у ятвягів настав голод, вони в обмін на хліб пропонували дати руському князеві чого він захоче – “воскоу ли . бѣли ль бобровъ ли . черныхъ ли коунъ . серебра ль”⁴⁷⁶. Цікаво, що у “чорних кунах” дослідники вбачають швидше реальне хутро куниця, а “біль”, як стало недавно

⁴⁷³ Там само. С. 83.

⁴⁷⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. С. 351.

⁴⁷⁵ Іпат. Стб. 835.

⁴⁷⁶ Іпат. Стб. 879.

відомо з берестяних грамот, – це не білка, вартість якої у ті багаті на звірів часи була мізерною, а зимовий горностаї⁴⁷⁷.

Масштаби полювання на диких звірів заради їх шкір залежали також від військових потреб. Наприклад, з бобрової шкіри виготовляли сагайдаки, а з вовчих і борсукових – прилбиці (шоломи зі шкіряною заслоною обличчя та плечей⁴⁷⁸. Захисне спорядження зі шкіри робили також для коней: “бѣша бо кони в личинахъ . и в коѣрѣхъ кожаныхъ.”⁴⁷⁹.

Звичайно, за даними літописів немає підстав говорити про конкретні ареали поширення тих чи інших диких тварин на території Прикарпаття та Волинь у X–XIII ст., але на основі, хай і поодиноких згадок про княжі лови, логічно можна твердити, що окремі види тварин існували там, де на них велося полювання. Так, узимку 1145 р. вийшов Володимир Володаревич із Галича в город Тисменицю на лови: ”на тоу же зиму вьшедшю Володимироу в Тисманичю на ловы”.⁴⁸⁰ Правда, невідомо, яких звірів мав намір вполювати князь. Але 1165 р. племінник візантійського імператора Андронік Комнен, перебуваючи у Галицькій землі як гість Ярослава Осмомисла, брав участь у полюванні на зубрів⁴⁸¹. У давньоруських письмових джерелах про цих тварин не згадується. Серед археологічних матеріалів X–XIII ст. кістки зубра становлять лише одиничні знахідки, але, припускають, що у ті часи в подільському та подніпровському лісостепу зубри не були рідкісними. В іншому випадку, як зауважують деякі дослідники⁴⁸², історичні джерела не свідчили б, що у середині XVI ст. зубри ходили у Брацлавському воєводстві стадами, а в околицях Києва і Новгород-Сіверська на них полювали “на плаву” під час сезонних перекочовувань їх через Дніпро і Десну. Вважають також, що у X–XIII ст.

⁴⁷⁷ Махновець Л., прим. 1 до тексту Літопису Руського на с. 12, 415, 431.

⁴⁷⁸ Іпат. Стб. 794.

⁴⁷⁹ Іпат. Стб. 814.

⁴⁸⁰ Іпат. Стб. 316.

⁴⁸¹ Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestorum. Bonnae, 1836. S. 232–234; Nicetae Choniatae historia. Bonnae, 1835. S. 168, 173, 433.

⁴⁸² Наприклад, Кириков С. В. Человек и природа... С. 18.

сучасникам був добре відомий тур і його буйний норв⁴⁸³, оскільки літописець, характеризуючи волинсько-галицького князя Романа Мстиславовича, відзначав, що: “храборъ бо бѣ аѣко и тоуръ.”⁴⁸⁴. Правда, автор літопису згадував тут же і про лева, який не водився тоді в Галицьких і Волинських землях, не говорячи вже про крокодилів. Це порівняння – лише образність, запозичена зі старих іноземних джерел.

Продовжуючи тему літописних згадок про географію тваринного світу на території Галицько-Волинського князівства, відносно промовистим є свідчення про те, що 1252 р. Данило Романович, відряджаючи військо у похід, в лісах поблизу Грубешова вбив рогатиною трьох кабанів, а ще трьох вбили його отроки, і “вдасть мѣса воємъ на поуть.”⁴⁸⁵. Іншим разом Данило полював на місці, де згодом було закладене місто Холм⁴⁸⁶. Як досвідчений і хоробрий мисливець славився волинський князь Володимир Василькович, що часто полював на кабанів і ведмедів у своїй землі⁴⁸⁷ та берестейський воєвода Тит⁴⁸⁸. У Ранижирському і Судомирському лісах на кордоні з Польщею між Віслою і Сяном залюбки влаштовувалим лови Казимир Великий і Владислав Ягайло⁴⁸⁹.

Птахи. Літописної інформації про птахів, які з них і де водилися в межах лісостепу на території Галицько-Волинського князівства, є ще менше, ніж відомостей про геграфію тваринного світу. Чи не єдиним джерелом таких знань є згадка, що описує початок битви під Ярославом улітку 1245 р.: “не дошедшимъ же воємъ рѣкы Сяноу . сосѣдшимъ же на поли . вороужитьсѣ . и бывшоу знамениу . сице надъ полкомъ . сице прише^дшимъ врломъ . и многимъ ворономъ . аѣко вболокоу великоу играющимъ же птичамъ . врломъ же клекъцоущимъ . и

⁴⁸³ Там же.

⁴⁸⁴ Іпат. Стб. 716.

⁴⁸⁵ Іпат. Стб. 830.

⁴⁸⁶ Іпат. Стб. 842.

⁴⁸⁷ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. С. 41.

⁴⁸⁸ Іпат. Стб. 890.

⁴⁸⁹ Кордуба М. Західне пограниччє Галицької держави. С. 78.

плаваюцимъ криломъ своими . и воспромѣтаюцимъ^с на воздуѣ ꙗкоже иногда и николи же не бѣ . и се знамение не надобро бы^с .⁴⁹⁰

Літописна інформація про водні ресурси, рослинний і тваринний світ, клімат і надзвичайні небесні явища засвідчує, що усе це завжди було та залишається суттєвим чинником історичного розвитку суспільства. Результати археологічних досліджень, у верхів'ях Західного Бугу та Стиру проливають світло на такі давні загадки глобального характеру як прабатьківщина слов'ян, локалізація території окремих племен, процес виникнення міст, формування Руської землі та території Галицько-Волинської держави. Географія річок, які згадуються у літописах (Західний Буг, Дністер, Прип'ять, Білка, Вепр, Нарев, Зубра, Прут, Ушиця) обов'язково враховувалась у воєнних кампаніях, мала вийняткове значення в економічному житті Галицько-Волинської держави (судноплавство, мости, греблі, броди). Те саме стосується боліт (Бикове болото на оболоні за Галичем, ятвязькі болота за Дорогичином), озер (на схід від м. Володави, озеро Зьято в Київській землі, біля Луцька, озеро Небль). Чимало річок галицьких і волинських земель за княжих часів використовувались для судноплавства і транспортування товарів. Найбільшими з них у регіоні були Дністер і Західний Буг. Літописних даних про судноплавство в районі Галича та вище не зафіксовано, проте археологічні матеріали дають певні підстави говорити про використання човнів на цій ділянці. Достеменно знаємо про перебування човнів на Дністрі біля Кучелмина. Щодо Західного Бугу, то про судноплавство по ньому за літописними даними можна впевнено говорити стосовно відрізка від Берестія і нижче. Верхів'я Західного Бугу та Дністра, а також малі річки Прикарпаття й Волині, тобто ті, що не були судноплавними, теж мали важливе значення для господарського життя місцевого населення. Люди завжди прагнули пристосовувати їх до своїх потреб. Русла річок використовувалися для підсилення оборонних укріплень на підходах до того чи іншого міста. Подекуди для цього течію могли коригувати, створюючи спеціальні

⁴⁹⁰ Іпат. Стб. 801–802.

земельні конструкції (насипи, рови). На сторінках літописів неодноразово згадані броди через річки. Так, їх зафіксовано на річках Сян біля Перемишля і Ярослава, Снов біля Теробовлі, Лукві (Кривавий брід в Галичі). Про існування подібних переправ на правій притоці Стиру р. Суховилка (Бовдурка), та колись заболоченій безіменній річці (урочище Бугаї) може вказувати назва міста Броди. Подібні переправи знаходились і на багатьох інших річках. Крім поодиноких чітких вказівок, натяк на них зберегли достатньо численні літописні повідомлення. Там, де це виявлялося необхідним і можливим, через ріки споруджували мости (через Дністер, Велю в Шумську, Сян у Перемишлі). Одинокі в Галицько-Волинському літописі на тлі згадок загального змісту виділяється докладний запис про глибину криниці у Холмі.

Літописи, як правило, згадують, ті кліматичні явища, які були, радше, винятковими, ніж буденними для Прикарпаття та Волині княжих часів. За нагоди, літописець згадував про кліматичні випадки на території суміжних і, навіть, досить далеких від Галицько-Волинської держави земель. В одному випадку йдеться про т. зв. “наст” (або серен), з приводу чого точиться дискусія: “серен” – снігова кірка чи туман. Те саме стосується терміна “розкаль”. Літописець засвідчив досить добру поінформованість про величезний прорив Північного моря на суходіл Голландії Це вказує також, що він черпав свої географічні відомості не тільки з власного досвіду, а й розповідей інших людей, мандрівників

Найголовніші літописні відомості, котрі дають підстави для суджень про уявлення щодо внутрішніх територіальних вод на теренах Галицько-Волинської держави за княжої доби, хоч і стосуються конкретних місцевостей та визначеного часу, але, зазвичай, принагідні та ніколи не подають розгорнутих географічних описів. Ці повідомлення вписані у ширший контекст лише між іншим і мають не суто географічний, а, насамперед, історичний характер. Водночас, такі рідкісні свідчення, за умови їх поєднання з інформацією, яку забезпечують новітні методи досліджень з фізичної географії, геополітики, екології, археології тощо, дають

змогу прояснити та розкрити багато важливих, досі належно не вивчених під науковим оглядом взаємозв'язків життєдіяльності людини, суспільства та природи, наприклад, закономірностей розвитку державотворчих процесів залежно від природних багатств, зокрема – водних ресурсів Волині, Прикарпаття, Полісся та Поділля за княжої доби.

Астрономічні явища в давнину залишили певні відбитки і на кліматі окремо взятих територій. “Знаменія” (комети, затемнення сонця, місяця) які спостерігалися на Прикарпаття та Волині в епоху середньовіччя та зафіксовані у давньоруських літописах, теж впливали на кліматотворчі фактори, характерні для вказаних територій. Від цих факторів, у свою чергу, залежали, скажімо, терміни посівів і урожайність сільськогосподарських культур, чи, наприклад, час проведення військових кампаній і т. ін. Літописець пов'язує між собою астрономічне явище і суспільні події, засвідчуючи, тим самим, свої суспільно-природничі знання і погляди.

Цінних для дослідника писемних звісток з XI-XIII ст. про ліси, про диких звірів і птахів на території Галицько-Волинського князівства є досить мало. Це – “лісова страна” (Мале Полісся), “Борок” у Галицькій землі, “Гай” на Волині й інші зарості в гористій місцевості та на рівнинах з “дераждям”, крізь яке часто доводилося продиратися військам, часом блукати у ньому. Його освоювали селяни, будівники міст. Ліси були і сховком для населення, яке рятувалося від завойовників, і територією не сприятливою для виживання в умовах природи та перед загрозою розбійних нападів і взяття у полон. У Галицько-Волинському літописі згадки про ліси дуже часто стосуються не власне руських князівств, а сусідніх з ними земель, передовсім Польщі та Литви. Приклади свідчать, що первісні ліси півтисячі років тому простягалися великими масивами не лише у Карпатах і на Поліссі, а займали також значні території над Дністром, Сяном і Західним Бугом. Проведені дослідження підтверджують, що у середньовіччі ліси займали набагато більшу площу, ніж тепер. Теж саме є підстави говорити про територію між Карпатами і

нижньою течією Сяну. Про наявність лісів у тій чи іншій місцевості на території Галицько-Волинського князівства свідчать численні топоніми, які походять з княжих часів. Приклад – назви літописних міст Берестя, Дубен, Теробовль. Політичні кордони між Галицькою державою та Польщею в районі Карпат і нижньої частини Сяну були, як правило, природніми. Штучні (встановлені людиною) майже ніде не втримувалися тривалий час. Ні ріки, ні гори чи пагорби, ні вододіли такої природної межі на досліджуваній території не становили. Це був праліс, який від Карпатів широкою смугою простягався по обох боках Вислока і далі на північ по Віслу та нижній Сян. Ліси суттєво впливали на поселенські структури Галицько-Волинського князівства.

В літописі, що є характерним, згадуються ті звірі, на яких полювали. Мисливство мало господарське значення, постачаючи шкіри для одягу й упряжі та м'ясо для харчування. Внаслідок цього, вже у той історичний період вплив людини на поширення окремих видів тварин (бобер, білка, куниця, борсук, кабан, тур, зубр) проявився досить виразно. Масштаби полювання на диких звірів заради їх шкір залежали також від військових потреб. За даними літописів немає підстав говорити про конкретні ареали поширення тих чи інших диких тварин на території Прикарпаття та Волинь у X–XIII ст., але на основі, хай і поодиноких згадок про княжі лови, логічно можна твердити, що окремі види тварин існували там, де на них велося полювання. Літописної інформації про птахів які з них і де водилися в межах лісостепу на території Галицько-Волинського князівства, є ще менше, ніж відомостей про географію тваринного світу. Характерно, що птахи (орел, ворон) літописцем пов'язуються зі “знаменіями” різних подій.

РОЗДІЛ IV

ЛЮДСЬКІ РЕСУРСИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА ЗА ЛІТОПИСНИМИ СВІДЧЕННЯМИ

4.1. Здоров'я історичних постатей

За останні три десятиліття з'явилося чимало нової літератури з української медієвістики. Зокрема, це – фундаментальні праці Олексія Толочка про різні аспекти князівської влади⁴⁹¹, Наталії Яковенко про українську шляхту кінця XIV - середини XVII ст.⁴⁹², Леонтія Войтовича про склад, суспільну і політичну роль князівських династій Східної Європи наприкінці IX – початку XVI ст.)⁴⁹³, Олега Купчинського про акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст.⁴⁹⁴ Орієнтуючись на вказані доробки й опираючись на відповідну джерельну базу, здається, що дослідники можуть уже братися за написання так званої “тотальної історії” у дусі французької школи “Анналів” початку XX ст., тобто історії, яка б, за визначенням Ярослава Грицака, “охоплювала всі без винятку сторони життя людини, включно з такими незвичними для традиційної історіографії темами, як історія тіла, одягу, їжі, читання, дитинства, сексуальності, смерті і т.д.”⁴⁹⁵ Осягнути цю мету не можна засобами лише одного історичного аналізу. Необхідно ламати міждисциплінарні перегородки. Прикладом такої роботи в Україні є, зокрема, дослідження Сергія Горбенка, який займається антропологічною реконструкцією історичних осіб, у т.ч. князів.⁴⁹⁶ Досвід лікаря-невролога та історика для створення історичних портретів

⁴⁹¹ Толочко О. Князь в древней Руси: власть, собственность, идеология. К.: Наукова думка, 1992. 223 с.

⁴⁹² Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К.: Наукова думка, 1993. 416 с.

⁴⁹³ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 2000. 649 с.

⁴⁹⁴ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004.

⁴⁹⁵ Дюпон-Мельниченко, Ададуrow В. Французька історіографія XX століття. Львів: Класика, 2001. С. 7.

⁴⁹⁶ Горбенко С. О. Ярослав Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична. Львів – Винники. 1996.

“сильних світу цього” застосував чеський дослідник Іван Лесни.⁴⁹⁷ Просопографії, тобто дослідженням, які реконструюють біографії конкретних історичних осіб, щоразу більше приділяють уваги в Росії⁴⁹⁸ та інших країнах.

Досліджуючи за літописними відомостями природньо-географічні умови Галицько-Волинського князівства з позицій історичної географії, основним об'єктом вивчення якої є з'ясування взаємодії суспільства та природи, важливо також розглянути саму людину як біологічну істоту в контексті навколишнього середовища свого часу. Адже середньовічний світ, навіть якщо залишити осторонь періоди надзвичайних лих, був приречений в цілому на численні хвороби, які об'єднували фізичні нещастя з економічними труднощами, а також з розладами психіки та поведінки⁴⁹⁹. Таке зауваження французького дослідника західно-європейського середньовіччя повною мірою стосується і Галицько-Волинської Русі княжої доби. Це, як побачимо далі, повністю підтверджується фактами, зафіксованими у руських літописах. Серед найпоширеніших недуг у середні віки були туберкульоз, шкірні захворювання, абсцеси, гангрени, виразки, пухлини, екзема (вогонь Св. Лаврентія), запалення (вогонь Св. Сільвіана). Не менш численними були хвороби, викликані авітамінозом, а також каліцтва. У ті часи в Європі було безліч сліпих, горбатих, кульгавих, паралітиків, вражених Базедовою хворобою. Іншу значну категорію становили нервові хвороби: епілепсія (або хвороба Св. Іоана), розладів центральної нервової системи (танок Св. Віта), божевілля та інші недуги, від кожної з яких був окремий святий заступник.

Отже, варто замислитись над тією фізичною тендітністю, над психологічним ґрунтом, придатним для того, щоби на ньому несподівано розквітали колективні

⁴⁹⁷ Лесны И. О недугах сильных мира сего. (Властелины мира глазами невролога). Пер. с чеш. и вступит. статья Н. Я. Купцовой. Прага, 1990.

⁴⁹⁸ Петрова М. С. Просопография как историческая дисциплина (на примере авторов Поздней Античности Макробия Феодосия и Марциана Капеллы). СПб., 2004.

⁴⁹⁹ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. С. 224.

кризи, виростали тілесні та душевні хвороби, релігійні забобони – підсумовує Жак Ле Гофф⁵⁰⁰.

Спробуємо розглянути визначену вище проблему стосовно галицьких і волинських земель за відомостями, які є на сторінках руських літописів. Тобто – де, якими недугами і чому хворіло населення Прикарпаття та Волині за княжої доби. Деякою мірою торкнемося питання, як усе це було пов'язане з різними ділянками суспільного життя тієї епохи: демографією, економікою, політичними подіями⁵⁰¹. Тим більше, що вказані аспекти, які вивчає історична медична географія, дотепер не достатньо опрацьовані.

Спроби вчених додати до історичних портретів деяких галицьких і волинських князів такий, без сумніву, важливий штрих, як стан здоров'я, і досі залишаються без глибшого аналізу. Сподіваємося, наші дослідження, хоча б якоюсь мірою, допоможуть відповісти, скажімо, на питання наскільки об'єктивний хід історії та доленосні події в житті держави і народу залежать від окремої особи, зрештою, від стану її здоров'я.

В історичній літературі по-різному трактовано захворювання князя Володимирка – то як апоплексію або ж ревматизм,⁵⁰² то як параліч (в результаті інсульту),⁵⁰³ то як інфаркт міокарда чи стенокардію.⁵⁰⁴ Відносно багато знаємо про стан здоров'я Ярослава Осмомисла, останки якого збереглись і тому була змога провести антропологічне та патологоанатомічне дослідження. Натомість, нічого не відомо про діагностування хвороби очей у Данила Галицького.

Інформацію про здоров'я та недуги князів черпаємо, в основному, з літописів – Київського (XII ст.) та Галицько-Волинського (XIII ст.). Відомості писемних історичних джерел ми співставили з матеріалами клінічної медицини – кардіології,

⁵⁰⁰ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада. С. 226.

⁵⁰¹ Гудима Ю., Банах І. Здоров'я володарів Галицького престолу: Володимир Володаревич, Ярослав Осмомисл, Данило Романович. С. 166–175.

⁵⁰² Грушевський М. Історія України-Руси. К., Т. 2 (1992). С. 432-433

⁵⁰³ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. К., 1984. С. 76.

⁵⁰⁴ ЛР. С. 257, прим. 18.

артрології, ортопедії, офтальмології, онкології.⁵⁰⁵ Наскільки відомо, досі систематичного вивчення таких біографічних аспектів галицьких і волинських князів не велося.

Після розпаду єдиної Київської держави зі смертю великого князя Мстислава-Гаральда Великого (1076-1132 рр.) зростає політична роль Галицького князівства, яке згодом стало ядром Галицько-Волинської держави. Творцем Галицького князівства був князь **Володимирко (Володимир) Володаревич** (бл. 1104-1153 рр.), який об'єднав кілька дрібніших уділів, що відсепарувалися від Волинського князівства, в 1141 р. осів у новій столиці – Галичі на Дністрі, роздаючи городи боярам і воєводам.⁵⁰⁶ Енергійному, далекоглядному, хитрому Володимирку були також притаманні підступність і клятвопорушництво. Цікавий переказ вміщено у Київському літописі, який висвітлює події лютого 1153 р. Володимирко вів тривалу боротьбу за незалежність Галицького князівства проти волинського князя Ізяслава Мстиславича (бл. 1096-1154 рр.), який прагнув повернути втрачені його предками уділи. Крім того, Ізяслав Мстиславич боровся за київський великокняжий престол. Основним його суперником був суздальський князь Юрій Долгорукий (бл. 1090-1157 рр.). Використовуючи ситуацію, Володимирко уклав союз із Юрієм Долгоруким, оженивши свого сина Ярослава Осмомисла з його дочкою. Натомість, Ізяслав утримував союзницькі відносили з королем Угорщини Гейзою II (1130-1162 рр.), який відігравав роль арбітра в регіоні. В ході війни, Володимирко отримав перевагу і захопив прикордонні волинські землі вздовж річки Горинь. У відповідь, Ізяслав і Гейза II спільними силами розбили його біля Перемишля. Хитрощами і підкупом Володимирко добився перемир'я з угорцями. Проте Гейза II погоджувався залишити його на троні тільки за умови повернення Ізяславу Погориння. На доказ мала бути здійснена присяга на переданому угорцями хресті

⁵⁰⁵ Глазные болезни. Под. ред. Т. И. Ерошевского, А. А. Бочкаревой. М., 1983; Клиническая онкология. Под. ред. Н. Н. Блохина, Б. Е. Петерсона. В 2 – х томах. М., 1972; Неотложные состояния и экстренная медицинская помощь. Под. ред. Е. И. Чазова. М., 1989; Справочник терапевта. Под. ред. Ф. И. Коиарова. М., 1980; Трубников В. Ф. Заболевания и повреждения опорно-двигательного аппарата. К., 1984; Чепой В. М. Диагностика и лечение болезней суставов. М., 1990.

св. Стефана. Вдаючи важко хворого, Володимирко присягнув і Гейза II відступив до Угорщини. Коли ж від Ізяслава прибув посол на ім'я Петро і нагадав Володимирку про клятву, той, насміхаючись, відповів: “сии ли кр^стцъ малыи” .(“Чи це той малий хрестик ?”)⁵⁰⁷

Тоді, за літописом, “ѡпѣвше вечернюю Володимиръ же ѡ божници ажеже бы на томъ мѣстѣ. на степени идеже поругася Петрови . и ре^ч ѡле тѣ нѣкто ма оудари за плече . и не може с того мѣста ни мало поступити . и хотѣ летѣти . и ту подьхытиша и подь руцѣ. и несоша и въ горенку . и вложиша и въ оукропъ и молвахуть аже дна есть . подьступила . инии же другоаже молъвлаху и много прикладывахуть и бѣ^с велми вечеръ . Володимиръ же нача изнемагати . вѣлми и ажеже бы влагомо . и тако Володимиръ Галичскыи кнѣзь прѣставися.”⁵⁰⁸

У цьому повідомленні важливими є кілька моментів: хвороба наступила гостро у відносно молодого чоловіка (до 50 років), безпосередньо після психоемоційного навантаження (переговори з послом), початком захворювання був різкий больовий синдром з локалізацією болів, як слід думати, в грудній клітці, з іррадіацією в спину, можливо в руку. Одночасно виникла виражена загальна слабкість (не зміг ступити кроку, став падати). Хвороба привела до смерті впродовж кількох годин (після вечірньої відправи до пізнього лютневого вечора). Відразу треба зазначити, що не йдеться про інші хворобливі симптоми, такі як блювота, кровохаркання, посиніння лица, параліч на одному боці руки і ноги, - отже, ймовірніше, їх не було, оскільки, при їх очевидності, вони мали бути згадані автором такого детального опису.

Вказана симптоматика характерна для інфаркту міокарда, розшаровуючої аневризми грудного відділу аорти, тромбоемболії легеневої артерії спонтанного пневмотораксу, перфорації і розриву стравохода.

Для перфорації (продірявлення) і розриву стравохода необхідна вказівка на

⁵⁰⁶ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Ф. Котляра. К., 2002. С. 159, 215.

⁵⁰⁷ Іпат. Стб. 462.

⁵⁰⁸ Іпат. Стб. 463.

попередню тривалу невиліковну хворобу (рак стравохода), травму тулуба, сильне фізичне навантаження в момент захворювання, наявність блювоти з кров'ю від початку захворювання. Спонтанний пневмоторакс (раптовий доступ повітря у плевральну порожнину, стиснення легені та зміщення середостіння з серцем в сторону) також виникає після тривалої хвороби (туберкульоз, рак легені), при травмі грудної клітки, супроводжується різкою задишкою, кашлем. Тромбоемболія легеневої артерії розвивається після тривалого перебування на ліжковому режимі, супроводжується ціанозом (посинінням шкіри) лица і верхньої половини тіла. Всі ці хвороби приводять до летального результату, але не згадується про симптоми і обставини виникнення їх, отже їх відкидаємо.

Інфаркт міокарду провокується фізичними та психоемоційними навантаженнями, проявляється гострими болями за грудиною або в ділянці серця, що іррадіюють в ліву руку, шию, живіт, тривають кілька годин і більше, супроводжуються страхом смерті, загальною слабкістю. Це так званий типовий перебіг інфаркту міокарда (у 70-90% випадків), а є ще атипові варіанти, що супроводжуються тільки болями в животі, або задишкою, раптовою втратою свідомості; може взагалі не бути больових відчуттів. Прикладання припарок, застосування окропу протипоказано. Захворювання часто закінчується летально.

Для розшаровуючої аневризми грудного відділу аорти характерний дуже сильний біль у спині, який може віддавати в руки, шию, поширюватися вниз по животу, супроводжується різкою слабкістю, паралічами, втратою свідомості. Це захворювання важко відрізнити від інфаркту міокарда. Більшість хворих помирає через кілька годин або днів.

Подібно до інфаркту міокарда починається приступ стенокардії, але при цьому болі є короткочасними (до 10 хвилин) і не призводять до смерті.⁵⁰⁹

Одна з форм інсульту - субарахноїдальний крововилив - починається раптово з відчуття удару, але локалізація болів - у потиличній ділянці; хвороба часто

супроводжується блювотою, порушенням свідомості. При інших формах інсульту – геморагічному, ішемічному - крім раптових болів голови зразу розвивається параліч руки і ноги з однієї сторони тіла.

Отже, причиною смерті Володимирка не був інсульт. Помер князь, вірогідно, внаслідок інфаркту міокарда, або розшаровуючої аневризми грудного відділу аорти. Симптоматика цих захворювань подібна. Лікувальна тактика була неправильною, хоча, швидше за все, зарадити князеві вже було нічим.

Наступником Володимирка на галицькому троні був його син **Ярослав Осмомисл** (бл. 1129-1187 рр.). За його правління Галицьке князівство зміцніло, розширило свої кордони до Чорного моря за рахунок земель по обидва береги Дністра.⁵¹⁰ У Київському літописі записано, що він був “мудрий і вимовний, богобоязнений,... шанований у чужих краях”, проте, відзначено також, що він сам не ходив на чолі своїх військ особисто. Тобто, князь сам не ходив на війну, покладаючись повністю на своїх воєвод, хоча користувався широким авторитетом, як могутній володар. Хіба могутній володар у добу Середньовіччя міг не бути доблесним воїном? Відповідь на це питання дають антропологічні і патологоанатомічні дослідження останків князя, знайдених 1937 р. у м. Галичі на Крилосі, перепохованих у Львові в крипті собору св.Юра і вдруге віднайдені 18 вересня 1991 р.

Серед уцілілих кісток Ярослава Осмомисла виявлено сильно здеформовану ліву стегнову кістку з потовщеною головкою і шийкою (ширшими і товщими, ніж справа), яка не повністю заходила в кульшову западину тазу, де формується кульшовий (тазо-стегновий) суглоб, внаслідок чого також наступила деформація кульшової западини. Таким чином, встановлено порушення функції кульшового суглоба. Не маючи надійної опори на ліву ногу, людина переносила всю вагу тіла на здорову праву ногу. Це привело до фізіологічного збільшення правої стегнової

⁵⁰⁹ Неотложные состояния и экстренная медицинская помощь. Под. ред. Е. И. Чазова. М., 1989. С. 47-66; Справочник терапевта. Под. ред. Ф. И. Коиарова. М., 1980. С. 38, 65-69.

⁵¹⁰ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Ф. Котляра. К., 2002. С. 12.

кістки та компенсаторного видовження лівої гомілки. Крім того, на правій нозі, на яку падало основне навантаження, виявлено виражений деформуючий остеоартроз колінного суглоба. На кістках ніг і рук немає слідів патологічних переломів і некрозів, отже людина постійно перебувала на полегшеному режимі, в режимі збереження. Знайдені кістки верхніх кінцівок - ліва ключиця, права плечова кістка слабозвинуті, без явищ деформуючого остеоартрозу, з вираженим остеопорозом (вимиванням з кісток солей кальцію). Це також свідчить про майже повну відсутність в житті людини фізичних вправ і занять. Також виявлено добре збережені зуби, що характерно для тривалого дотримання дієти. Проте зуби більше стерті справа. Встановлено асиметрію лица: права гілка нижньої щелепи коротша, ніж ліва, верхня щелепа на 7 мм. зсунута вправо.

Автор дослідження Сергій Горбенко пояснює ці зміни наступним чином. З дитинства Ярослав Осмомисл хворів хворобою Пертеса (асептичним некрозом головки стегнової кістки) зліва, правобічною кривошиєю. Все життя турбували болі в лівому кульшовому суглобі, кульгавість, згодом з'явилися болі і порушення функції правого колінного суглобу. Хворобу з дитинства лікували дієтою, якої князь дотримувався все життя, оскільки патологія невиліковна. Щоб не посилювалися болі в суглобі, і щоб не травмувати хвору ногу, лікарі забороняли будь-які фізичні заняття, вправи зі зброєю. Тому сам Ярослав Осмомисл не ходив у походи, а політичні проблеми вирішував мудрою дипломатією, за що здобув широкий авторитет і прізвисько "Осмомисл". Наявність у дитинстві правобічної кривошиї зумовило порушення жувальних рухів, більше стирання зубів з правого боку, асиметрію лица.⁵¹¹

З літопису "Повість временних літ" відомо, що великий князь Ярослав Мудрий (978 – 1054 рр.), який доводився Осмомислу прапрапрадідом, теж кульгав на праву ногу; це довело і антропологічне дослідження його останків. Хвороба Пертеса є спадковою. Отже, факт кульгавості у родичів підтверджує наявність цієї хвороби в

⁵¹¹ Горбенко С. О. Ярослав Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична. Львів – Винники. 1996. С. 70-71.

князівській династії.

За даними клінічної артрології, травматології, ортопедії хвороба Пертеса (остеохондропатія, асептичний некроз головки стегнової кістки) є спадковим захворюванням, хворіють частіше хлопчики (до 80% випадків) віком 4-12 років, хвороба розвивається повільно, спочатку з'являється незначний біль в кульшовому суглобі, який іррадіює в коліно, пах, куприк, виникає кульгавість при ході, через що людина оберігає хвору ногу при навантаженнях. Від цього з роками виникає атрофія м'язів сідниці, стегна, розвивається контрактура суглоба на боці ураження. Нога вкорочується, спочатку незначно, за рахунок реактивного скорочення м'язів, згодом - у зв'язку з підвивихом стегнової кістки у кульшовому суглобі; при цьому настає вкорочення ноги на 2-4 см. Процес триває 2-6 років, після чого гострота його повільно стихає. Проте, головка стегнової кістки поступово деформується, набуває грибовидної форми, розвивається деформуючий остеоартроз кульшового суглоба. Він розростається, спотворюється його форма, біль у ньому стає постійним, хворі стають чутливими до зміни погоди і атмосферного тиску, зменшується обсяг рухів у ньому. З часом наростає контрактура кульшового суглоба: нога постійно перебуває в положенні помірного згинання, приведення і зовнішньої ротації стегна; ходити людина може тільки з допомогою милиці.⁵¹²

Досі вважалося, що великий князь Ярослав Мудрий хворів підвивихом правого кульшового суглоба, що розвинувся внаслідок інфекційного процесу в цьому суглобі (запалення правого кульшового суглоба), перенесеного в дитинстві, як наслідок інфекційного процесу (запалення) середнього вуха (отит). Проте діагностування асептичного некрозу головки стегнової кістки (неінфекційного) у його нащадка Ярослава Оомомисла і можливість спадкової передачі цього захворювання дозволяють похитнути версію хвороби Ярослава Мудрого.

Після смерті Ярославового сина і наступника Володимира (1199 р.) Галицьке князівство було об'єднане з Волинським князівством в єдину державу заходами

волинського князя Романа Мстиславича (1153-1205 рр.), який зробив своєю столицею Галич. Проте, втрутившись у тривалі громадянські війни гвельфів і гібелінів у Німеччині, при переході через Польщу, Роман потрапив у засідку і був убитий. З його загибеллю розпочалися міжусобні війни в Галицько-Волинській державі, яка ледь не занепала. Тимчасове зміцнення настало за князя Мстислава Удатного (?-1228 рр.). Юний син Романа – **Данило** (1201–1264 рр.), прагнучи повернути батькову спадщину, зробив ставку на Мстислава Удатного і одружився з його дочкою.

Відомо, що в молодості Данило відзначався хоробрістю, силою і здоров'ям: “а самомоу Данилоу боденоу бывшую в перси младѣства ради и боуести. не чюаше ранѣ бывшихъ на телеси его . бѣ бо возрастомъ. иї . лѣтъ бѣ бо силенъ”⁵¹³. Очевидно, літописець ідеалізував з цього приводу, коли для характеристики князя взяв слова зі Святого Письма: “ѡ главы и до ногоу его не бѣ на немь порока”⁵¹⁴ і свідчить, що під час Калкського побоїща Данило навіть не помічав поранень у груди: “и вжада воды . нивъ почюти раноу на телеси своемъ . во брани не позна еж. крѣпости ради моужѣства возраста своеѣ . бѣ бо дерзъ и храборъ...”⁵¹⁵.

Згодом, упродовж тривалої та запеклої боротьби за свій спадковий престол Данило відновив єдність держави, одночасно проводячи активну зовнішню політику. Епізодом останньої була його спроба закріпитися в Центральній Європі.⁵¹⁶ Прагнучи здобути для свого сина Романа Даниловича (1229-1258 рр.) австрійське герцогство і заручившись підтримкою короля Угорщини Бели IV (1206-1270 рр.), Данило Галицький оженив Романа зі спадкоємицею Австрії Гертрудою Бабенберг (1226-1288 рр.) і залишив його у Відні. Але конкурент Романа, король Чехії Пшемисл Отокар II (1233-1278 рр.) одружився з тіткою Гертруди Маргаритою, старшою за нього на двадцять років. Маргарита також була

⁵¹² Трубников В. Ф. Заболевания и повреждения опорно-двигательного аппарата. К., 1984. С. 118-119, 143-145; Чепой В. М. Диагностика и лечение болезней суставов. М., 1990. С. 242-243.

⁵¹³ Іпат. Стб. 744.

⁵¹⁴ Іпат. Стб. 745.

⁵¹⁵ Іпат. Стб. 744.

спадкоємицею по Бабенбергах. Пшемисл Отокар II пішов на Відень і оточив Романа в замку Гімберг. Йдучи на поміч, Данило Романович зі сином Левом (1228-1301 pp.), своїми воєначальниками – двірським Андрієм і тисяцьким Юрієм Домажиричем, васалами – литовськими князями Тевтивиллом і Едивидом, союзниками – польськими князями Болеславом Стидливим краківським (1226-1279 pp.) та Владиславом Опольським (?-1281 pp.) вторгся в Чехію у червні 1253 р. Русько-польське військо відійшло до м. Опави. Саме тут якраз Данило захворів на очі і не міг ефективно керувати штурмом фортеці. Літописець свідчить, що оборонці Опави на чолі з воєводою Бенешем, відступаючи в замок, не встигли зачинити за собою ворота, крізь які русичі могли увірватися в місто. Але “Данило бо бѣ. вчима напрасно бола . и не видѣ бывшаго во вратѣ^x. видѣ бо люди своа текоуща . и вбнажи мечь свои возгна ъ . и тѣмъ не приаѣ гра^d потом же видѣвше стоужиси в неприаѣтьи гра^d болѣстью же оуноужень . и оутроудивса ре^чснѣви своемуу . пожъжи вса вкр^cтънаѣ гра^d. азъ же поидоу во колымагъ свои . рекше во стань . бѣ бо всю воиноу болень вчима”⁵¹⁷

Як відомо, згодом Данило відійшов з-під Опави, переслідуючи Бенеша, взяв м. Носельт (Носедле), далі змусив підкоритися воєводу Гербурта, який віддав Данилові свій меч. Проте, на той час, ініціативу в цій кампанії було втрачено: Пшемисл Отокар II окупував Австрію і домігся розірвання шлюбу Романа з Гертрудою. Роман Данилович змушений був покинути Відень. Повертаючись через Польщу, у кінці серпня 1253 р. у Кракові Данило зустрів послів від папи римського з королівською короною, яку прийняв у грудні 1253 р. у Дорогичині недалеко від своєї столиці Холма.

У цьому повідомленні важливими є кілька обставин: хвороба була важкою, але князь не був прикутим до ліжка, міг очолити військовий похід, керувати бойовими діями; в нього було порушення центрального зору, але повної сліпоти не було. Хвороба тривала “всю війну”, тобто 2-3 місяці, з червня до серпня 1253 р., після

⁵¹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. К., Т. 3. (1993). С. 74-75.

чого наступило покращення, оскільки восени Данило ходив на ятвягів, коронувався, продовжував війни з татарами. Також слід відзначити двобічний патологічний процес очей.

Такі хвороби, як катаракту, глаукому, відшарування сітківки, макулодистрофію сітківки, пухлини очного яблука, відкидаємо зразу, оскільки всі вони прогресують і призводять до повної втрати зору. Про травму очей вказівки немає. Отже, хвороба Данила мала запальний характер. Проте, нагніваючі обмежені процеси - абсцес повіки, флегмону очниці - відкидаємо, вони однобічні, а при відсутності лікування можуть призводити до сліпоти. Запальні процеси зорових нервів - ретробульбарний неврит зорового нерва - теж відкидаємо з тієї ж причини. Таким чином, патологія мала інфекційний генез. Залишається встановити локалізацію.

Серед оболонок очного яблука – кон'юнктива, рогівка, склера, райдужка, війчасте тіло, судинна оболонка, сітківка - повсюди може локалізуватися інфекційне запалення, відповідно – кон'юнктивіт, кератит, склерит та епісклерит, ірит, іридоцикліт, хоріоїдит, ретиніт. Вірусне запалення кон'юнктиви - трахому - не враховуєм, оскільки вона була занесена в Європу після походу Наполеона в Єгипет у 1798-1799 рр. Стійке порушення зору викликають ураження сітківки або рогівки, проте, як правило, запалення поширюється на сусідні тканини: сітківку і судинну оболонку, рогівку та кон'юнктиву одночасно, отже треба думати про хоріоретиніт або кератокон'юнктивіт.

Центральний серозний хоріоретиніт починається а затуманення зору, через кілька днів з'являється темна пляма перед оком, різке зниження зору, порушення сприйняття кольорів, поширення процесу на друге око. Покращення наступає через кілька днів або тижнів, проте пізніше спостерігається рецидивування хвороби.

Аденовірусний епідемічний кератокон'юнктивіт починається гостро, ураження двобічне, відзначаються почервоніння очного яблука, відчуття заповишеності в оці, сльозотеча, помірні слизово-гнійні виділення з ока, набряк повік. Приблизно через

⁵¹⁷ Іпат. Стб. 824.

тиждень настає відносно покращення, а ще через кілька днів патологічні відчуття посилюються, погіршується зір, виникає часткове помутніння рогівки. Захворювання триває до 2 місяців і закінчується виздоровленням.⁵¹⁸

Таким чином, хворобою Данила Галицького був аденовірусний епідемічний кератокон'юнктивіт або центральний серозний хоріоретиніт. Точніша діагностика значно утруднена.

У 1264 р. "... король башеть тогда впаль в болесть великоу . в неиже и сконча животь свои . и положиша во цркви стѣ Бци . в Холмѣ юже бѣ самъ создалъ"⁵¹⁹. Від якої хвороби помер князь не відомо.

В одному з боїв з ятвягами мало не був убитий двірський Данила Романовича Андрій, який маючи сильне серце, почувався слабим: "Андрѣви же дворьскомоу. ср^дце крѣпко имоущю. нездравие же . тѣло его . вбъдерьжаще и роуцѣ. потокшоу же емоу . во ротныѣ. копие оупоусти . и за мало не оубьень бы"⁵²⁰.

Хворів на території волинських земель і київський князь **Святополк (Окаянний)**. Сталося це 1019 р. біля Берестя, коли князь утікав із Києва. Хвороба виявилася смертельною. Автор літопису вважає її карою Божою за гріх, учинений Святополком – братовбивство. Ось як хронікар описав страждання злочинця: "а Стополкъ бѣжа . бѣжащю же ему и нападе на нь бѣсь . и раслабѣша кости его (его) и не можаше сѣдѣти на кони . и ношахуть и вь носилахъ . и принесоша и к Берестью . бѣгающе с нимъ вн же глаше побѣгнете со мною . женуть по насъ . втрочи же его посылаху противу . егда кто поженеть . по немъ . и не бѣ никого же вь слѣдъ женущаго . и бѣжаху с нимъ . внъ же в немоци лежа . и вьсхапивса гліше . все женуть . вно женуть . побѣгнете . и не можаше стерпѣти на единомъ мѣстѣ . и пробѣже Ладьскую землю гонимъ гнѣвомъ Биймъ . и пробѣже пустыню межи Члхы и Ллхы . и ту испровѣрже животь свои злѣ . его же и (по) по правдѣ ако неправѣдна . суду пришедшу . по вѣшествьии сего свѣта . приаѣша муки сего

⁵¹⁸ Глазные болезни. Под. ред. Т. И. Ерошевского, А. А. Бочкаревой. М., 1983. С. 222-224, 278-280.

⁵¹⁹ Іпат. Стб. 862.

⁵²⁰ Іпат. Стб. 811.

вканьнаго. Стополка. показываше. æвѣ посланаæ пагубнаæ рана. въ смрѣтн немлѣтно выгна . и по смрѣти вѣчно мучимъ естъ . и связанъ естъ же могила его в пустыни тои и до сихъ днѣи . исходить же ѿ неѣ смрадъ золь . се же Бѣт показана на показаніе княземъ Рускымъ”⁵²¹. Важко сказати, наскільки точно цими словами відображено дійсний стан хворого князя. Тим більше, що, як зауважив Леонід Махновець у своїх коментарях до тексту Іпатіївського літопису, уривок від слів “його ж і по справедливості” і до слів “в смерть немилостиво ввігнала” запозичене з “Хроніки Амартола”, а слова “на дні пекла” додано з “Житія Бориса і Гліба”⁵²². Очевидно, що Святополк страждав від психічних розладів і тіло князя було вражене якоюсь хворобою так, що “розслабилися кості його”. Манія переслідування могла бути параноєю.

Мстислав Ізяславич. У 1169 р. “разболѣса . князь Мѣстиславѣ . Изаславичѣ . въ Володимѣри . бѣ же . ему . болѣзнь . крѣпка.”⁵²³, внаслідок цього князь помер 19 серпня 1170 р. “и спрѣтавшѣ тѣло его . с чѣтью великою и съ пѣньми . гласохвалными. и положиша тѣло его . въ стѣѣ Бѣѣи въ епѣпѣи юже бѣ самъ созда въ Володимѣри”⁵²⁴.

Володимир Андрійович. Через хворобу не міг воювати 1169 р. князь володимирський, берестейський, дорогобузький пересопницький і погоринських городів Володимир Андрійович: “Володимиръ же бѣ велми немога . тѣм же и полку имъ не да болѣзни дѣла”⁵²⁵, який помер 28 січня 1170 р. у Дорогобужі, а тіло його перенесли до Вишгорода і через кілька днів – через Вручий до Києва.

Володимир Мстиславович. Внаслідок недуги тяжкої помер і князь луцький, дорогобузький, володимирський та інших земель Володимир Мстиславович: “Володимѣру быѣ боѣзнь крѣпка . еюже сконьчася . мѣца маѣа въ . лѣ . Прѣставися

⁵²¹ Іпат. Стб. 463.

⁵²² ЛР.С.84.

⁵²³ Іпат. Стб. 546.

⁵²⁴ Іпат. Стб. 559.

⁵²⁵ Іпат. Стб. 546.

русальноѣ недѣлѣ.”⁵²⁶. Серед причин смерті літописець сам відзначає наступні: “се же много подѣѣ . бѣды бѣгаѣ . передо Мѣстиславомъ . ово в Галечь . ово Оугры ово в Рязань . ово . в Половцихъ . за свою вину . занеже не оустоѣше въ крѣтномъ . цѣлованьи всегда же и то гонаше”⁵²⁷.

Володимир Василькович. Значно більше інформації, порівняно з вище згаданими фактами, дає літописець, розповідаючи про хворобу і смерть володимиро-волинського і берестейського князя Володимира Васильковича. Ще у 1282 р. князеві довелося відмовитися від участі у татарському поході на угрів і ляхів, бо “Володимеръ же бѣше тогда хромъ . ногою . и тѣмъ не идаше . зане бы^с рана зла на немъ... тако поидоша вси токмо и вдинъ Володимѣръ . встасѣ зане бы^с хромъ”⁵²⁸. Але вже 1287 р. Володимир Василькович разом із Львом, Мстиславом, Юрієм та іншими руськими князями зміг брати участь у черговому поході ханів Телебуги й Алгуя на ляхів: “и тако поидоша вси вкоупѣ . Володимероу же кнѣзю болноу сущоу . зане бы^с рана . послана . на нь ѿ Баї неисцѣлимаѣ . идоущимъ же имъ в Ляхы . и доидоша рѣкы . нарѣцаемаго Сана . Володимѣръ^ж кназь . сотьсноувъси немощю . тѣла своего . и нача слати ко братоу своему Мѣстиславоу . тако река . брате видишь мою немощь . вже не могоу а ни оу мене дѣтии . а даю тобѣ братоу своему . землю свою всю и городы по своемъ животѣ”⁵²⁹. Через хворобу Володимир змушений все ж таки перервати похід: “а Володимѣра воротиша . назадъзане бы^с жалостно зрѣти на нь . видачи его болна соуца”⁵³⁰. Тоді і сам князь вже не вперше визнає, що “зане дѣла мѣ погань си а члѣвкъ есмь боленъ”⁵³¹. Він тяжко переживає за вимушені стосунки з монгольськими завойовниками: “а проѣли мѣ оуже и на печенехъ”⁵³². Перебуваючи у залежності від татар, Володимир змушений був жити то у Любомлі, то у Берестії, то в Камінці,

⁵²⁶ Іпат. Стб. 567.

⁵²⁷ Там само.

⁵²⁸ Іпат. Стб. 888.

⁵²⁹ Іпат. Стб. 897-898.

⁵³⁰ Іпат. Стб. 898-899.

⁵³¹ Іпат. Стб. 899.

⁵³² Там само.

де “лежаша во болести своєї”⁵³³. Погіршення стану здоров’я відбулось і внаслідок перенервування через дії свого брата Мстислава: “се лежю въ болести . а братъ мой придасть ми . и еще болшее болести . мнѣ и еще . живоу соущоу . а внѣ роздаваетъ . города мое и села . моа”⁵³⁴. Жалкував Володимир і про про неможливість мати дітей: “Бѣ бо не дал ми своихъ родити за мои грѣхы”⁵³⁵. Часом князь пересилиював себе, щоби підвестися з постелі: “внѣмоу же лежѣщу в болести своєї . оуслышавъ братень приѣздъ . воставъ и сѣдѣ . и посла по брата”⁵³⁶. Всю зиму Володимир пролежав у Любомлі: “Володимѣрь же приѣха из Раю . в Любомль . тоу же и лежаше всю зиму . в болести . своєї”⁵³⁷. Варто зауважити, що тут же літописець відзначає неабияке здоров’я князя в молоді роки, коли він “башеть бо и самъ ловечъ . добръ хороборъ . николи же ко вепреви и ни к медвѣде не ждаше слоугъ свои^х . а быша емоу помогли . скоро самъ оубиваше всаки звѣрь . тѣм же и прослоуль башеть во всеи землѣ понеже далъ башеть емоу Бѣвазнь . не токмо и на вдиныхъ ловехъ . но и во всемъ . за его добро и правдоу.”⁵³⁸. Своєрідну історію хвороби князя залишив літописець, виділивши кіновар’ю у тексті Іпатієвського літопису як заглавні слова: “Князю же Володимероу Василькови^ч велико^м . лежашоу в болести . дѣ . лѣ^т . болезнь^ж его . си . скажемъ”⁵³⁹. Зокрема, нижче зазначено: “Нача емоу гнити исподнаѣ оуоустна . первого лѣ^т мало . на другое и на третье . болма нача гнити . и еще же емоу не вельми болноу . но ходашъ . и ездашеть . на конѣ.”⁵⁴⁰ І далі: “исходащоу же четвертомоу лѣтоу . и наставши зимѣ . и нача болми немочи . и впада емоу все мѣсо с бороды . и зоуби исподнии выгниша вси . и челюсть . бороднаа . перегни . се же бы^ч вторы Иевъ”⁵⁴¹ Хвороба прогресувала: “и леже потомъ вонѣ не вылазѣ . но болми нача изнемогати и впада

⁵³³ Там само.

⁵³⁴ Іпат. Стб. 900.

⁵³⁵ Іпат. Стб. 901.

⁵³⁶ Іпат. Стб. 901–902.

⁵³⁷ Іпат. Стб. 905–906.

⁵³⁸ Там само.

⁵³⁹ Іпат. Стб. 914.

⁵⁴⁰ Там само.

⁵⁴¹ Іпат. Стб. 916.

емоу мацо все с бороды и кость . бороднаѣ перегнила баше . и бы^с видити гортань . и не вокоуша по семь недѣль ничегоже развѣе одиное воды и то же по скоудоу . и бы^с в четвергъ на ночь поча изнемогати . и ако бы^с в коуры . и позна в собѣ дхѣ изнемогаю^ш ко исходуу дшїи.”⁵⁴² Відтак, Володимир Василькович помер, “и тако престависа . блгговѣрныи х^солюбивыи великии князь . Володимѣрь . снѣ Василковъ . внуокъ Романовъ . княживъ по шци . к . лѣ^т . преставление же его бы^с во Любомли . горо^д”⁵⁴³ .

Звідси можна зробити висновок, як вважала історик Наталя Полонська-Василенко, що в останні роки життя Володимир Василькович тяжко хворів на пістряк щелепи⁵⁴⁴ . Мовою сучасної медицини, вважає філолог Володимир Василик зі Санкт-Петербурзького університету ”можно предположить, что князь болел остеомиелитом нижней челюсти, связанной с кариесом, или парадонтозом зубов нижней челюсти, из-за которого воспаление могло перейти на костную ткань, а затем и мягкие ткани нижней челюсти и гортани. В результате свищевое процесса разрушилась мандибула и обнажилась гортань, что привело к нарушению питания, сепсису и гибели больного.”⁵⁴⁵

Підсумовуючи, слід відзначати що при детальному описі патології людини, особливо тієї, що привела до летального результату, ретроспективна діагностика захворювання не становить великих труднощів. Встановлення хвороб, після яких наступило клінічне виздоровлення, або спадкових вроджених захворювань значно ускладнене. Велику роль відіграє при цьому проведення антропологічних і патологоанатомічних досліджень віднайдених останків. Досі віднайдено поховання тільки одного галицького князя Ярослава Осмомисла (1937 р.). З огляду на брак писемних історичних джерел стосовно нашого регіону, перспективними видаються

⁵⁴² Іпат. Стб. 917.

⁵⁴³ Іпат. Стб. 918.

⁵⁴⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ, 1992. Т. I. С. 209.

⁵⁴⁵ Василик В. В. О болезни и смерти Владимиро-Волынского князя Владимира Васильковича. Некоторые медицинские, гомилетические и литургические наблюдения. *Русин*. 2015. № 1. С. 51.

подальші пошуки князівських поховань у Галичі, Володимирі, Холмі, Луцьку, с. Лаврові.

Прийнято вважати, що в історії нема слова “якби”. Сталося так, як сталося. У контексті ж наведених прикладів з князівських біографій і, зокрема, ослаблення здоров'я “сильних світу сього”, без тіні сумніву можна зробити лиш один філософський висновок: навіть великі справи державної ваги значною мірою залежать від, здавалося б, дрібниць, - самопочуття та здоров'я окремих осіб, чи то володар, чи простолюдин, а роль особи в історії – частинка Божого задуму.

Щодо географії поширення цих недуг теж бракує даних, хоча згадуються вони в Галичі, Володимирі на Волині, Бересті, Дорогобужі, Любомлі. Не можливо тепер визначити і масштабів смертності від згаданих хворіб. Навіть якщо взяти до уваги великий процент дитячої смертності в епоху середньовіччя. Це стосується всіх верств населення, у тому числі династії галицьких і волинських князів. Так, Данило Романович втратив кількох дітей. Літописець, згадуючи серед нащадків цього князя Іраклія, Льва, Романа Мстислава, Івана, зазначає: “инии бо млади ѿидоша свѣта сего”⁵⁴⁶ Взимку 1287-1288 р. “Оу Юрьѧ княза оу Лвовича . оумре снѣ именемь Михаило . младоу соуцоу емоу”⁵⁴⁷. Але, без сумніву, серед причин смертності однією з найімовірніших були соціальні умови життя. Принаймні, це відомо стосовно правлячих верств населення. Постійні війни, міжусобиці, інтриги, пов'язані з боротьбою за спадщину, таке інше відбивалося на здоров'ї князів та їх прибічників.

4.2. Історична географія епідемій

Ці явища часто набирали масового характеру і ставали причиною загибелі великої кількості людей одночасно. Багато людей помирало від голоду, викликаного воєнними потрясіннями. Наприклад, такий випадок стався 1219 р. під час боротьби Данила Романовича і його союзників за Галич, коли ”ѿтоудоу

⁵⁴⁶ Іпат. Стб. 732.

проидоша в Оноутъ. и идоша в поле . бѣвѣшю же гладоу великоу . поидоша вози и . къ Плавоу на каноу^н стѣго Дмитрѣа . взяше возы накормишася изобилно⁵⁴⁸ . Подібна ситуація, але вже для угорців, склалася 1233 р. внаслідок облоги їх у Галичі військом Данила: “и прѣидѣ ста на березѣ Днѣстра . и приа землю Галичьскоую . и розда городы . боѣромъ . и воеводамъ . и бѣаше корма . оу нихъ много королевичъ же . и Дѣанишь . и Соудиславъ . изнемогахоу голодомъ в градѣ . стоѣше же . ѿ . недѣль воуѣ жда ледоу . дондеже перешлѣ на нѣ⁵⁴⁹ . У 1280 р. голод і пов’язані з ним хвороби охопили величезні території “Въ лѣ^т . ѿ . ѿ . пѣ . [6787 (1279)]Голодъ бѣ^с (бѣ^с) по всеи землѣ . и в Роуси и в Лѣхо^х . и в Литвѣ и въ Ѧтвазехъ⁵⁵⁰ . Це могло статися в результаті не тільки спустошливих набігів і міжусобних війн місцевих феодалів, але й унаслідок несприятливих кліматичних умов попереднього року. Волинські землі, порівняно з іншими, опинилися тоді у кращому становищі. Наприклад, ятвяги просили князя Володимира Васильковича надіслати їм хліба, який і було відправлено з Берестії по Бугу ті Нареву човними⁵⁵¹ .

1285 р. “пустошивши землю Угорську”, заблукали у Карпатах війська хана Телебуги. “и бѣ^с в ни^х голодъ великъ . и начаша людие . ѣсти . потом же начаша и сами измирати и оумре ихъ бещисленое множество . самовидчи же тако рекоша . оумерши^х бѣ^с сто . тысячъ . вканныи же и безаконныи Телебоуга въиде пѣшь . со своею женою . вб одной кобылѣ . посрамленъ ѿ Ба⁵⁵² . Через два роки під проводом того ж Телебуги у союзі з волинськими князями пішли на Ляхів і по дорозі “оучиниша . поусту землю Володимерьскоую . не дадохоуть бо из города ны лѣсти в зажитѣ . аще ли кто выѣхашеть ввы избиша . а друугиѣ поимаша . а ныѣ лоупахоуть . и конѣ ѿимахоуть . и во городѣ^х изомре въ встою Биймъ гнѣвомъ . бещисленое множество.”⁵⁵³ . На зворотньому шляху орди таж сама доля спіткала

⁵⁴⁷ Іпат. Стб. 895.

⁵⁴⁸ Іпат. Стб. 735.

⁵⁴⁹ Іпат. Стб. 771.

⁵⁵⁰ Іпат. Стб. 879.

⁵⁵¹ Там само.

⁵⁵² Іпат. Стб. 891.

⁵⁵³ Іпат. Стб. 893.

місто Львів. “По ѿшествии жи^с Телебоужинѣ и Ногаевѣ . Левъ князь сочте колко погнѣло воѣ его землѣ людии што поимано . избито и што ихъ Бжїею волею изъмерло. полѣ трѣтїи . пядесать . тысячѣ”⁵⁵⁴. Продовжуючи перелік нещасть, літописець, зокрема, зафіксував: “Тое же зимы и в Лахохъ бы^с морѣ великъ . изомре ихъ бесчисленое множество. Тое же зимы не токмо и во вдиной Роуси бы^с гнѣвъ Бий . моромъ . но и в Лахохъ тое же зимы и в Татарехъ . изомре все кони и скоти . и ввцѣ. все изомре не встася ничего же”⁵⁵⁵. Авторів Галицько-Волинського літопису було відомо і про катастрофічні наслідки події, що сталася досить далеко за межами Русі – прорив Північного моря на суходіл Голландії.

Між іншим, узгоджуючи наведені факти з даними західноєвропейських хронік, переконуємося у добрій поінформованості та правдивих свідченнях авторів давньоруських літописів. Сотні текстів про голод у середні віки зібрав Фріц Кушман, а деякі з них, що цікаві для нас, наводить Жак Ле Гофф⁵⁵⁶, зазначаючи, що безупинний траурний хід стихійних лих, голодних років та епідемій неминуче завершувався мором. Отже, нам важливо згадати хоча б ті трагічні події, які відбувалися у землях, що мали тісні зв’язки з галицькими і волинськими землями.

Впродовж 1221–1222 рр. у Польщі три роки поспіль лили проливні дощі, ставалися повені (про них на Прикарпатті ті Волині йшлося вище). Результатом цього став двохрічний голод і багато людей померло. 1223 р.: Голод, внаслідок заморозків, які знищили посіви, охопив усю Францію; тоді ж голодували у Лівонії. 1263 р.: Уже сильний голод у Моравії й Австрії. Багато померло. Їли коріння та кору дерев. 1277 р.: В Австрії, Іллірії та Карінтії був такий сильний голод, що люди їли котів, собак, коней і трупи. 1280 р.: Був великий недостаток усіх продуктів: хліба, м’яса, риби, сиру, яєць. Справи дійшли до того, що у Празі за гріш з трудом можна було купити два курячих яйця – тоді як раніше стільки коштувало півсотні.

⁵⁵⁴ Іпат. Стб. 895.

⁵⁵⁵ Там само.

⁵⁵⁶ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада. С. 221–222.

У той рік не можна було сіяти озимі, крім далеких від Праги країв, але і там сіяли дуже мало; сильний голод ударив по бідняках, і багато їх від цього померло⁵⁵⁷.

Слід звернути увагу, що останнє повідомлення середньовічного хронікаря, узгоджується з свідченням автора Галицько-Волинського літопису, яке знаходиться під 1279 р.: “Въ¹ лѣ^т . ꙗ̄с̄ . ѡ̄ . п̄з̄ . [6787 (1279)] Голодъ бы^{с̄} (бы^{с̄}) по всеи землѣ . и в Роуси и в Лахо^{х̄} . и в Литвѣ и въ Ѧтвазехъ”⁵⁵⁸. Про те, що голод був не таким нищівним у волинських землях, порівняно з ятвязькими, і тому місцевий князь відправив сусідам човни з хлібом, уже йшлося.

Роки поширення епідемії дуже часто збігалися з роками неврожаїв, а тому й дорожнечі та голоду. За підрахунками М. Горна, щоправда для першої половини XVII ст., відсоток смертельних випадків коливався від одного до 43%, в середньому ж становив 13%⁵⁵⁹. Тому, переоцінювати вплив епідемії на демографічну ситуацію не варто, хоча вони, безперечно, гальмували приріст населення.

4.3. Демографічні наслідки воєн і міжусобних конфліктів

Вплив татаро-монгольської навали на демографічну ситуацію у Прикарпатті, Волині та Поділлі – проблема, яка давно дискутується вченими і зібрала за той час велику кількість наукової літератури⁵⁶⁰. Річ у тому, що літописи не дають достатньої кількості інформації для переконливих висновків з даного питання, обмежуючись скупими відомостями, нерідко дуже образними. Це неодноразово відзначали у своїх працях історики. М. Грушевський, з яким погоджуємося, вважав, що звістки про татарські спустошення в Галичині та Волині характеризуються

⁵⁵⁷ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Запада. С. 222.

⁵⁵⁸ Іпат. Стб. 879.

⁵⁵⁹ Horn M. Epidemie chorób zakaźnych na Rusi Czerwonej w latach 1600–1647. S. 18.

⁵⁶⁰ З українських і російських видань і публікацій XXI ст. тут можемо згадати наступні: Насонов А. Н., Монголы и Русь (История татарской политики на Руси). Санкт-Петербург, 2002; Нагірний В. “Дай Галич”: з історії відносин галицько-волинських князів із Монголами у 1240-х рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне 2009. С. 9–12; Рудаков В. Н. Монголо-татары глазами древнерусских книжников середины XIII–XV в. Москва, 2017; Майоров А. В. Монгольское завоевание Волыни и Галичины: спорные и нерешенные вопросы. *Русин*. 2015. № 1. С. 11–24.

гіперболізмом⁵⁶¹. Звичайно, в ході цього погрому було зруйновано багато міст, які лежали на шляху татаро-монголів у Литву, Польщу й Угорщину. Маршрути нападів Золотої орди на Європейські країни не завжди добре описані в літописах і є предметом сучасних досліджень⁵⁶². Перше вторгнення навали на Волинь і Галичину сталося вже 1240 р.⁵⁶³, коли після взяття Києва і таких міст у київській землі як Колодяжен, Каменець, Ізяслав, війська хана Батия змушені були обійти волинські міста Кременець і Данилів через їх неприступність: “и приде к Володи^мроу . и вза и копьемь . и изби и не щадя . тако же и гра^д Галичь . иныи гра^д многы . имже нѣ^с числа”⁵⁶⁴. Тоді ж, Данило, перебуваючи у Синьоводську, побачив “видѣ множество бѣжаци^х. ѿ безбожны^х Татарь и воротиса назадъ Оугры”⁵⁶⁵. 1241 р. князь із військом у Бересті не змогли вийти “в поле . смрада ра^д и множества избьены^х. не бѣ бо на Володимѣрѣ не всталь живыи . цркви стѣи Бѣи исполнена троупьæ . иныа цркѣи наполнены быша . троубьæ и телесъ мртвы^х”⁵⁶⁶. Великих втрат у той час зазнали і татаро-монгольські війська. Згадаймо хоча б перехід Телебуги через Карпати у 1285 р., коли внаслідок голоду “оумерши^х бѣ^с сто. тысячъ”⁵⁶⁷. 1287 р. татари “си же оучиниша . поусту землю Володимерьскоую . не дадохуоть бо из города ны лѣсти в зажитье . аще ли кто выѣхашеть ввы избиша . а другияѣ поимаша . а ныæ лоупахоуоть . и конѣ ѿимахоуоть . и во городѣ^х изомре въ встою Биймь гнѣвомь . бещисленое множество”⁵⁶⁸. Продовжуючи описувати похід ханів Телебуги і Ногая, літописець повідомляє: “и стоаѣша . на Лвовѣ землѣ . вѣ . не^лли . кормачесь . не воююче и не дадохуоть . ни из города вылѣсти . в зажитье . кто же выѣхашеть из города . ввы избиваша . а друзии поимаша а иныæ излоупивше . поущахоу нагы . а тѣи . ѿ мороза изомроша . зане бы^с. зима люта велми . и оучиниша землю поустоу всю . се же наведе на ны Бѣ грѣхъ ради нашихъ .

⁵⁶¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. С. 144.

⁵⁶² Егоров В. А. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва, 1985. С. 177–229.

⁵⁶³ В. Егоров чомусь вважає, що це було тільки 1243 р. Див с. 187.

⁵⁶⁴ Іпат. Стб. 786.

⁵⁶⁵ Іпат. Стб. 787.

⁵⁶⁶ Іпат. Стб. 788.

⁵⁶⁷ Іпат. Стб. 891.

казна ны а быхом сѧ покаѣлѣ. злыхъ свои^x безаконныхъ дѣлъ и юще же и на конѣчь исполни на насъ . гнѣвъ . и измре в гордѣхъ во встою бещисленое множество . друзии же изомроша в селѣхъ . вышедше из городовъ . по ѿшествии безаконныхъ Агарань.”⁵⁶⁹ . Пляно Карпіні, проїжджаючи Волинню до Київщини на початку 1246 р., зазначив, що русини не могли відбиватися від литвинів (мова, очевидно, йде про Волинь), бо більша частина людності вирізана або забрана в неволю татарами⁵⁷⁰ . Катастрофічні наслідки для демографічної ситуації були зумовлені ще й тим, що винищенню підлягало і чоловіче і жіноче населення, як це було, наприклад, на території Польщі у. Судомірі: “на болоньи возлѣ Вислы и сѣдоша два днїи на болоньи тоже почаша избивати ѧ . всѣ . мужескъ поль . и женьскъ . и не вста отъ нихъ ни вдинъ же.”⁵⁷¹ . І навіть діти, як це сталося у Лисці-городі: “исѣкоша же всѣ ѿ мала и до велика ”⁵⁷² .

Проти пізнішої традиції російської та польської історіографій про запустіння волинських і галицьких земель в часи татарської навали та після неї виступав М. Грушевський. Він, зокрема, писав: “Але маючи близькі відомості про ці землі, переконуємо ся, що так страшно в дійсности не було, як як можна подумати з слів літописця. Були спустошення і великі страти в людях, економічне і культурне життя терпіло від сих погромів, зріст людности задержував ся; але таки землі не пустіли, міста поправляли ся по тих полохах, і свідки пізніших литовсько-польських воєн казали, що за татарських часів, на початку XIV в. Волинь і Галичина були “в своїй чести и времени, всякимъ обиліємъ и славою преимуца”⁵⁷³ . “Зрештою, – продовжує історик, – літописець, описавши дуже сильними красками опустошенне Волині і Галичини 1286 р., сам дав нам дійсну міру, як треба се спустошенне розуміти: він каже, що по обчисленнях кн. Льва всього загинуло тоді в його землях – “што поимано, избито, и што ихъ божию волею изъмерло”, разом

⁵⁶⁸ Іпат. Стб. 893.

⁵⁶⁹ Іпат. Стб. 894.

⁵⁷⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. С. 144.

⁵⁷¹ Іпат. Стб. 854.

⁵⁷² Іпат. Стб. 855.

півтринадцятої тисячі людей. Число, розуміється, велике, але не дорівнює далеко тому вражінню, яке дає оповідання самого літописця про татарське спустошення; як би не мали ми того обчислення, не мали інших відомостей і схотіли бувально цього оповідання тримати ся, – могли б прийти до переконання, що Галичина, спеціально – східня, по тій татарській візиті стала зовсім пустинею (учиниша землю пусту всю, каже зовсім категорично літописець)⁵⁷⁴.

З наслідками монгольських походів археологи пов'язують занепад матеріальної культури та поселенських структур Галицько-Волинського князівства і, відповідно, верхню хронологічну межу княжої доби загалом. Такий погляд формував ще В. Ключевський⁵⁷⁵, а за ним, пізніше, – Б. Рыбаков⁵⁷⁶. Тепер археологи (В Довженок⁵⁷⁷, М. Кучера⁵⁷⁸, С. Терський⁵⁷⁹ та ін.) мають досить аргументів, аби заперечити цю точку зору, яка досі не узгоджувалася з фактом, що друга половина XIII – перша третина XIV ст. це – час політичного розквіту Галицько-Волинської держави.

Міжусобні війни та конфлікти. Цікаво порівняти наслідки міжусобних воєн князів на території галицьких та волинських земель, а також втрати, яких зазнало населення тих регіонів у результаті нападів європейських сусідів – Польщі, Угорщини, Литви. На жаль, літописних даних для переконливих висновків із названої проблеми також є мало. Вони фрагментарні, короткі, неточні, часто дуже образні, хоча й менше роздраматизовані, ніж опис татаро-монгольських спустошень, оскільки, з точки зору давньоруських авторів, останні здійснювалися чужоземцями з далеких країв, іновірцями, людьми з цілком іншим укладом життя. До речі, кілька слів про специфіку політики Золотої Орди в Галицько-Волинській Русі. Місцеві

⁵⁷³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. С. 144.

⁵⁷⁴ Там само. С. 144–145.

⁵⁷⁵ Ключевський В. О. Сочинения в девяти томах. Москва, 1987. Т. 1: Курс русской истории. Ч. 1. С. 287–289.

⁵⁷⁶ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. Москва, 1948. С. 534.

⁵⁷⁷ Довженок В. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия. *Древняя Русь и славяне*. Москва, 1978. С. 76–82.

⁵⁷⁸ Кучера М. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. *Слов'яно-руські старожитності*. Київ, 1969. С. 174–181.

князі, на перших порах, успішно стримували не тільки дипломатичний натиск, але й прямі військові акції. Спочатку тут монголи не запрошувалися для вирішення внутрішніх конфліктів. Але згодом, наприклад, 1280 р. князь Лев звертався до Ногая за військовою допомогою з метою організації походу на Польщу. І поміч така була надана: “Посем же Левъ восхотѣ собѣ части (собѣ) в землѣ Ладьскои . города на Вькраини . еха к Ногаеви в каньномуу проклатомуу . помочи собѣ проса . оу него на Лажы . внѣ же да емоу помочѣ в каньнаго Кончака . и Козѣа . и Коубатана.”⁵⁸⁰. Перед тим, у 1274 р., коли Тройден захопив Дорогочин, Лев просив Менгу-Тимура пімогу проти Литви. Просьба була задовільнена: “се же слышавъ Левъ . печалень бы^с в семь велми . и нача промышлати . и посла в Татары ко великомуу ц^срви . Меньгоутимереви . проса собѣ помочи оу него на Литвоу . Менгоутимерь же да емоу рать . и Агоурчина с ними воеводуу и Заднѣпрескыи князи всѣ да емоу в помочѣ . Романа Дьбраньского . и снѣмь СѢлгомь . и Глѣба княза Смоленского иньихъ князии много тогда бо бажоу . вси князи . в воли в Тотарьскои.”⁵⁸¹. В результаті з боку Золотої Орди на галицьких та волинських землях застосовувався інший (у порівнянні із Північно-Східною Руссю) прийом, мета якого полягала у тому ж ослабленні княжої влади і політичного підкорення князівства в цілому. Монгольські феодали застосовували щодо Галицько-Волинського князівства метод насильницького союзництва. Прямим об’єктом нападів при цьому служили володіння Литви, Польщі та Угорщини, куди золотоординські війська проходили через руські землі, притягуючи до участі княжі сили. Таким методом досягалися різні цілі: по-перше, ослаблення руського військового потенціалу у битвах із сусідами; по-друге, підтримування напружених відносин між Руссю, Польщею, Ятвою та Угорщиною, що гарантувало від об’єднання їх в антиординську коаліцію; по-третє, проходження золотоординських

⁵⁷⁹ Терський С. В. До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави. *Наукові записки (Львівський історичний музей)*. Львів, 2001. Вип. X. С. 130–158.

⁵⁸⁰ Іпат. Стб. 881.

⁵⁸¹ Іпат. Стб. 871.

плѣнъ вели^к и вратишася. ⁵⁸⁷; “ и створи Кондрать с ними миръ . и поа оу нихъ таль. Роуси бо бѣахоу полонилѣ многоу челады . и боарынѣ створиша же межи собою клатвою Роусь и Лахове . аще по семь коли боудеть . межи ими . оусобица не воевати Лахомъ Роуское челади ни Роуси Ладьской . потом же возвратистася ⁵⁸⁸. Важно відзначити, що під час феодальних усобиць у Польщі XIII ст. “законъ же баше в Лахо^х таков челади нѣ . имати ни (лоупити) бити но лоупахоуть ⁵⁸⁹. Проте, це не стосувалося, очевидно, сусідніх з Польщею земель, зокрема галицьких, бо, як свідчить руський літописець, Лестько Чорний 1280 р., відвоювавши у князя Льва город Перевореск⁵⁹⁰, “и сѣче и люди в не^м вси ѿ мала и до велика . и горо^д зажьже . и поиде назадъ во своаesi ⁵⁹¹. Таким чином, була порушена домовленість, яку вчинили Ляхи і Русь у 1229 р. Сідельничий Данила Галицького Іван Михалкович захопив у полон опозиційних до князя 28-х бояр, “и ти смрѣти не приаеша но мл^сть полоучиша ⁵⁹². Під час битви з угорцями за Ярослав 1232 р. “Василькови же крѣпко борующоу . не предати града вномоу же оужасти во ср^дце имоущю . самомоу же чѣлоу вышедшоу . со всеми вои ⁵⁹³; “и не бы^с пакости . во полкохъ . Даниловы^х . развѣ тѣхъ . оубьены^х пати ⁵⁹⁴. Не згадує літописець про вбитих і під час здобуття Данилом Пліснеська. Тоді були тільки полонені: “и пришедъ вѣа и . подъ Аръбоузовичи . и великъ . плѣ^н приа . вбратиса во Володимѣрь ⁵⁹⁵. І переможені були невірні галичани, “и вси кнѣзи Болоховьсци изоимани бѣша . и приведоша е Володимѣрь . ко кнѣзю Данилови. ⁵⁹⁶. “Василковичем же срѣтившимъ е . и бившимъсѣ с ними . поимаша Ладьские боаре

⁵⁸⁷ Іпат. Стб. 755.

⁵⁸⁸ Іпат. Стб. 757.

⁵⁸⁹ Іпат. Стб. 883.

⁵⁹⁰ Город у Галицькій землі на правому березі річки Млечки, правої притоки Вислока, лівої притоки Сяну, тепер – центр гміни Перемиського воєводства у Польщі.

⁵⁹¹ Іпат. Стб. 882.

⁵⁹² Іпат. Стб. 763.

⁵⁹³ Іпат. Стб. 765.

⁵⁹⁴ Іпат. Стб. 769.

⁵⁹⁵ Іпат. Стб. 770.

⁵⁹⁶ Іпат. Стб. 775.

. приведоша е . пере Данила . во Городокъ.⁵⁹⁷ 1238 р. Данило і Василько узали город Дорогочин і “ приаста гра^д . м^сца марта старѣшиноу ихъ Броуна аша . и во изоимаша . и возвратиса Володимѣрь⁵⁹⁸ . 1244 р. багато піших воїв князя ростислава Михайловича перемогли загони галичан на р. Січниці, хоча “бившим же са имъ много и ѿѣхаша цѣли⁵⁹⁹ . Не було втрат у руському війську і під час Данилового походу 1256–1257 рр. на ятвягів: “и не бы^с пакости . воихъ и^х”⁶⁰⁰ . Подібних ситуацій, коли внаслідок збройних сутичок воюючі сторони не несли порівняно великих жертв убитими, знаходимо у літописах чимало. Наприклад, похід Ольговичів з Києва на галицьку землю 1146 р.: “и бы^с многое множество вои. идоша к Галичю на Володимирка”. Дійшовши до Звенигорода, вої “зажгоша городъ въ трехъ мѣстехъ . гражане же Бїєю помощью оугасиша . Бѣ же и стѣаѣ Бѣа избави городъ . ѿ люгѣа рати⁶⁰¹ . Навіть сам літописець іноді, патетично описуючи героїчну звитягу військ у якійсь сутичці, відзначає в результаті зовсім не велике число вбитих. Так було, наприклад, під час одного з боїв у боротьбі Андрія Юрійовича з Ростиславовичами за київський престол. Зокрема, йдеться про битву Мстислава Ростиславовича зі Всеволодом Юрієвичем та Ігорем Святославовичем, у якій поряд з іншими брав участь луцький князь Ярослав Ізяславович. “...и бы^с матежь великъ и стонава . и кличь рамна. и гласѣ незнаемии . и ту бѣ видити ломь . копииньи . и звукъ вружьиньи ѿ множества праха не знати ни кониика ни пѣшьць . и тако бившеса крѣпко и разиидоша . много же бѣ ратныхъ . мртвы^х же бѣ не много⁶⁰² .

На основі поданих прикладів можна зробити висновок, що значна більшість збройних конфліктів військ галицьких і волинських князів чи то між собою, чи з іншими руськими військами в ході феодальних міжусобиць, з угорцями та поляками, ятвягами та іншими іноземцями завершувались порівняно не великими

⁵⁹⁷ Там само.

⁵⁹⁸ Іпат. Стб. 776.

⁵⁹⁹ Іпат. Стб. 797.

⁶⁰⁰ Іпат. Стб. 835.

⁶⁰¹ Іпат. Стб. 319.

людськими втратами. Показовим у цьому відношенні є епізод з чеського походу Данила Галицького 1254–1255 рр. Навіть не велика кількість вбитих і захоплених в полон під час сутички передового загону спільних русько-польських військ біля м. Опави викликала неабияке занепокоєння і страх серед війська. Князь був змушений трактувати цей випадок як звичайний для війни, а не винятковий. “Приѣхав же Данило и ре^т имъ почто оужасывае^с не вѣсте ли аѿко война . безъ падшихъ мртвы^х не бываетъ . не вѣсте ли аѿко на моужи на ратныѣ нашли есте а не на жены . аще моужь оубьенъ есть на рати то кое чюдо есть.”⁶⁰³. При здобутті Опави руські війська, сильно спустошуючи саме місто та його околиці, не вдавалися до масових розправ над воїнами-оборонцями та місцевими городянами, Літописець відзначив, що при взятті перших воріт ніхто не загинув, їх було спалено, біля других міських воріт “неколикo ихъ оубиша . а друугыае выгнаша” і ще нѣколикo ихъ . оубиша во вратѣхъ”⁶⁰⁴. Так само і після здобуття чеського міста Насилля. Данило визволив полонених співвітчизників, а самих городян помилював: “и ста близъ града. Рекомого . Насильае слышавъ аѿко Роусь и Лахове аѿти соуть . во ¹ градѣ томъ . наоутрѣае же исполчивса поиде к немуо . видѣвше же многое мноство полкомъ оустремление . не стерпѣша но предашася вземъ гра^д испоусти колодьники . и постави хороуговь свою на градѣ . и вбличи побѣдоу . а самѣ^х помилова.”⁶⁰⁵.

Лише деякі з битв супроводжувались великою кількістю вбитих. Завершення Ярославської битви 1245 р. описано такими словами: “Оугре же и Лахове мнози избьени быша . и аѿтии быша и ѿ вѣси мнози аѿти быша тогда же и Фила гордыи аѿтъ бы^с Андрѣемъ дворьскимъ. и приведенъ бы^с к Данилоу . и оубьенъ бы^с Даниломъ . Жирославъ же приведе Володислава. Злого матежника землѣ . въ тѣ^ж днѣ и тотъ оубьенъ бѣ^с . и инии Оугре мнози избьени”⁶⁰⁶. І, хоча є всі підстави

⁶⁰² Іпат. Стб. 576.

⁶⁰³ Іпат. Стб. 822.

⁶⁰⁴ Іпат. Стб. 824.

⁶⁰⁵ Іпат. Стб. 824-825.

⁶⁰⁶ Іпат. Стб. 804-805.

вважати, що дрібні сутички закінчувалися незрівняно меншою кількістю загиблих, але давньоруський автор характеризує їх тими ж самими епітетами. Так, 1233 р. під час битви Данила і Василька з уграми, “королевичъ же вбратисѧ в Галичъ зане бѣ . оуразъ великъ . в полкохъ его . инѣи же Оугрѣ бѣжаша . вли в Галичи становишасѧ . и бѣ^с брань велика во дѣнь тѣ . тѣхъ бо падшихъ . много Оугоръ . а Даниловыхъ мало бодръ . ихже имена се бѣша Ратиславъ . Юрьевичъ . Моиси . Степанъ братъ его Юрьи Ѧневичъ.”⁶⁰⁷ . Восени 1236 р. після сутички з галичанами “а Кондрать побѣже до Лаховъ чересь ноць . и топилсѧ башеть . ѿ вои его во Вепрю множество”⁶⁰⁸ .

Нарешті, існують цифри. Хоча точних даних про розміри людських жертв під час різних баталій на території галицьких і волнських земель у X–XIII ст. у літописах є дуже мало. Спробуємо проаналізувати їх. Одним з головних показників кількості населення в окремому регіоні є кількість воїнів, які збиралися внаслідок народного ополчення – військової формації, яка разом з княжою дружиною складала основу збройних сил будь-яких руських земель, у тому числі – галицьких та волинських. Розглянемо це на прикладі Галицької землі.

Спершу народне ополчення, що називалося воями, не мало ніякої постійної організації: коли на країну нападав ворог, уся людність бралася за зброю до оборони. З часом князі почали зорганізовувати народне ополчення для походів у чужі краї. Так було у 907 р., коли Олег ходив на греків. Разом з іншими з іншими племенами тоді брали участь хорвати та дуліби. Вважають, що це було ніщо інше, як народні вої. Спостерігаємо таке і в інших випадках. До ополчення належали як мешканці міст, так і селяни-хлібороби, т. зв. смерди або чорні люди. На ворога мав іти кожний, без огляду на вік і на те, чи мав відповідну зброю чи ні. Народне ополчення спиралося на територіальну систему⁶⁰⁹ . Словом, число воїв від землі-князівства повинно повною мірою показувати загальну кількість населення у цій

⁶⁰⁷ Іпат. Стб. 769-770.

⁶⁰⁸ Іпат. Стб. 775.

⁶⁰⁹ Історія українського війська. Львів, 1992. С. 20.

землі. Слід відмітити, що літописи подають часом дуже великі числа війська, особливо в найдавніших часах – 60–100 тис. воїнів, з яких гинули 38–40 тис. людей. Але ці великі числа не заслуговують на довір'я. Літописи подавали ці відомості за давніми переказами або з чуток, не перевіряли їх достовірності, часто перебільшували числа, щоби цим уславити перемогу своїх князів або змалювати погром ворога. В оповіданнях сучасників або й очевидців кількість війська значно менша – часом така мала, що тепер нам важко повірити, як такими дрібними силами вели війни⁶¹⁰. Наприклад, літописець говорить, що у битві під Перемишлем 1097 р. “Оугре же исполчиша^с. на заступы бѣ бо Оугоръ числомъ . р̄ . тысащъ.”⁶¹¹ (100 тис.). А “æкоже глѣху . погыбло оубьено . м̄ . тысащъ.”⁶¹² (40 тис.). Вважається, що ці цифри автор літопису дуже перебільшив. Ян Длугош, між іншим, свідчить, що угорського війська перед боєм було не сто, а лише вісім тисяч⁶¹³. І це дійсно виглядає правдоподібніше, бо тоді сам же ж руський хронікар стверджував, що у Давида Ігоровича було 100 чоловік дружини, в половецьких ханів Боняка і Алтунопи, відповідно, 300 і 50 чоловік. “Бонакъ . исполчивъ вои свои. Давыдово. р̄ (100). а Бонакъ . оу . т̄ (300). стѣхъ . и разлѣли на . г̄ (3). полкы . и поиде ко Оугромъ . и пусти на воропъ . Алтунопу въ . н̄ (50). а Двѣда постави подъ стагомъ . а самъ разделиса на два полка . по . н̄ . на сторону”⁶¹⁴. Звичайно, треба докладно розрізняти, чи мова йде про все військо, чи тільки про дружину або вибрані частини. Числа, що торкаються дружини зовсім не великі. Найбільші числа дружини або інших добірних військ, про які читаєм у літописах, сягають близько 700-3000 чоловік⁶¹⁵. Але дуже часто князі йшли в бій з куди меншими силами (біля 100 чоловік дружини⁶¹⁶). 1230 р. сидельничий Данила Романовича Іван Михалкович

⁶¹⁰ Там само. С. 44.

⁶¹¹ Іпат. Стб. 246.

⁶¹² Там само.

⁶¹³ ЛР. Прим. 26.

⁶¹⁴ Там само.

⁶¹⁵ Історія українського війська. С. 44.

⁶¹⁶ Там само. С. 46.

схопив 28 “невірних молибоговичів” – бояр-змовників проти свого князя⁶¹⁷. Описуючи “битву велику” Данила з уграми 1233 р. літописець з конкретних чисел згадує лише 5 убитих із дружини князя⁶¹⁸. У бою під Ярославом 1245 р. Данило Галицький викликав на пімогу братові Василькові лише 20 “вибраних мужів”⁶¹⁹. Коли у 1283 р. Володимир Василькович відправляв на допомогу польському князеві Конраду проти Болеслава своє військо, він “радъ бы^с по великоу вже дружина его вса цѣла. а соромови бра^т своего Кондрата удолѣвъ . токмо и два баста оубита ѿ полкоу его . не подѣ городомъ но во изгонѣ . он же баше Проусинъ родомъ . а другии башеть радъ бы дворнѣи его слоуга любимы снѣ боарьскѣи . Михайловичъ именемъ Рахъ”⁶²⁰. А сталося це тоді, коли біля Сохачева-города⁶²¹ воєводи Володимирової раті Василько, Жемислав і Дунай “члвкъ со тритьчатъ” відлучилися від основної сили війська.

Народне ополчення, вої, значно переважали кількістю дружину. На жаль, як уже говорилося, літописці задовільнялися тільки загальними висловлюваннями, що війська було багато (“множество”), а точних цифр не називають. Хіба що за аналогією до єдиної такого роду звістки про перелік 1174 р. Андрієм Боголюбським усього свого війська, яке, як з’ясувалося, нараховувало 50 тисяч воїв⁶²², можна здогадуватися, що в інших руських землях, де, зрештою, у той час був аналогічний військовий устрій, збиралося стільки ж війська. Це стосується також і галицьких і волинських земель. Адже, коли того ж 1174 р. під Київ прийшов луцький князь Ярослав Ізяславович “со всею Вельньско землею” і, домовившись з Ростиславичами, відступив, тоді противники Ростиславичів – армія Адрія Боголюбського, яка, як вже було сказано складалась з 50 тисяч воїв, “то видивше и оубоаѣшася . рече оуже са имъ всако совокупити на ны с Галичаны . и с

⁶¹⁷ Іпат. Стб. 763.

⁶¹⁸ Іпат. Стб. 769.

⁶¹⁹ Іпат. Стб. 803.

⁶²⁰ Іпат. Стб. 886–887.

⁶²¹ Сохачев, город у Лядській землі (Мазовія) на правому березі річки Бзури (ліва притока Вісли); тепер – м. Сохачев, центр гміни Мазовецького воєводства у Польщі.

Черными Клобуки . и возматюшася полци ихъ и не дождавъше свѣта . и въ сматеньи велици не могущо са . оудержати побѣгоша чересь Днѣпръ.” І далі автор літопису підсумував: “и тако възвратишася вса сила. Андрѣа княза Суждальского совокупилъ бо башеть всѣ землѣ . и множеству вои не баше числа . пришли бо башу высокомыслаще . а смирении ѿидоша в домы своа.”⁶²³. Тобто, п’ятдесятитисячне ополчення руських земель, злякавшись союзу волинян, галичан і кочівників, повернулося туди, звідки прийшло. А це доводить, що союзницьке військо південно-західних земель налічувало не меншу, ніж в Андрія Боголюбського, кількість воїв. Слід, однак, зауважити, що не відомо, яку частину цієї кількості становили найманці з кочових народів. Важливо також згадати у зв’язку з цим про величину таких бойових формацій, що названі у літописі як берладники та галицькі вигонці. Перші проживали на території між Прутом і Карпатами, що, правдоподібно, належала деякий час до Галицького князівства. Адже у 1130–1140 рр. Іван Ростиславович, з галицьких князів, оволодів територією Нижнього Дунаю і створив Берладське князівство, і Ярослав Осмомисл “зачинив Дунаєві ворота, рядить суди до Дунаю”, а Опис “градів всіх руських далеких і близьких” з кінця XIV ст. зараховує до руських міста в Молдавії та Нижньому Дунаї⁶²⁴. Та й Данило Романович, за свідченням літописця, у 1230 р. відвойовував в угорців Галич, “...собравъ землю Галичкоую ста на четьрѣ части вкрѣтъ его . и собра ѿ Боброкы . доже и до рѣкы Оушицѣ и Проута...”⁶²⁵. Вважається, що у цих землях населення було малочисельне⁶²⁶. З іншого боку “Повість временних літ” розповідає про цілі городи уличів і тиверців, які існували там і безпосередньо по сусідству ще у другій половині XI ст.⁶²⁷ Очевидно, що малися на увазі не порожні городища, а

⁶²² “и пославъ собравъ воѣ своѣ. Ростовцѣ Суждальци Володѣмерці Переяславъци Бѣлозѣрцѣ Муромцѣ . и Новгородцѣ и Рязаньцѣ . и сочтавъ ѣ . и вбрѣте в нихъ . нѣ . тысячъ.” (Іпат. Стб. 573).

⁶²³ Іпат. Стб. 577–578.

⁶²⁴ Про ці аргументи див.: Крип’якевич І П. Галицько-Волинське князівство. С. 16.

⁶²⁵ Іпат. Стб. 759.

⁶²⁶ Крип’якевич І П. Галицько-Волинське князівство. С. 15.

⁶²⁷ “Тиверци сѣдаху по Бугу . и по Днѣпру . и при(при)сѣдаху къ Дунаєви . и бѣ множество ихъ . сѣдаху бо по Бугу . и по Днепру . вли до моря . и суть городи ихъ и до сего дне .” (Іпат. Стб. 9-10).

залюднені міста. Це пояснює, звідки взялося пізніше таке велике число війська Івана Берладника – 6000⁶²⁸.

З тих же країв походили згадані у літописі “галицькі вигонці”, які для боротьби з татарами 1223 р. прийшли морем у Дніпро на 1000 човнах: “ а выгонци Галичкыѧ придоша по Днѣпроу . и воидоша в море . бѣ бо лодей тысаща . и воидоша во .Днѣпрѣ . и возведоша порогы и стаща оу рѣкы Хорѣтицѣ . на бродоу оу Протолчи.”⁶²⁹. Звідси здогадуються, що людей могло бути кількадесят⁶³⁰, чи, принаймі, кільканадцять⁶³¹ тисяч. “а се вказує на дуже численну руську людність в тих місцях, очевидно – не тільки прихожу, промислово-воєнну, але й оселу колонізацію,” – робив висновок М. Грушевський⁶³². (Див. Додаток 8).

Досить численим було військо, яке 1241 р. привів на допомогу Данилові Галицькому для розправи над болохівськими князями печатник Курило – 3000 піхоти і 300 чоловік кінноти⁶³³. Число ж у 500 воїв, яких мав при собі Шварно Данилович під час облоги м. Возвягля 1256 р. вважалося таким не значним, що “гражанѣ же видивши ратны^x. мало со княземъ . смѣахоуса стоаще на градѣ.”⁶³⁴.

Характеристика здоров’я володарів княжого престолу в Галичі, Звенигороді, Перемишлі, Володимирі, Луцьку, Бересті, Дорогобужі, Пересопниці, та інших містах за літописними відомостями проливає світло не лише на особисту біографію князів, але пояснює також і логіку низки історичних подій ширшого значення. Йдеться про Володимира (Володимирка) Володаревича, який помер, порушивши присягу, від, очевидно, хвилювання, Святополка (Окаянного), який, хоч і був князем київським, але хворів на території волинських земель, і помер, утікаючи в “Чехи і Ляхи”, Мстислава Ізяславича, який помер від невідомої хвороби “кріпкої”, Володимира Андрійовича, який через хворобу не міг воювати, Володимира

⁶²⁸ Іпат. Стб. 497.

⁶²⁹ Іпат. Стб. 742.

⁶³⁰ Грушевський М. Історія України. Т. II. С. 520.

⁶³¹ Історія українського війська. С. 24.

⁶³² Грушевський М. Історія України. Т. II. С. 520.

⁶³³ Іпат. Стб. 792.

⁶³⁴ Іпат. Стб. 838–839.

Мстиславича, який помер, бо багато біди, зі слів літописця, за життя накоїв, Ярослава (Осмомисла) Володимировича, який помер “у хворобі тяжкій”, Данила (Галицького) Романовича, фізичний стан якого літописець ідеалізує, але який на схилі віку не міг керувати бойовими діями через хворобу, Володимира Васильковича, страждання якого літописець описав по-особливому, з глибоким смисловим значенням і настановами нащадкам. Серед причин смертності однією з найімовірніших були соціальні умови життя. Принаймі, це відомо стосовно правлячих верств населення. Постійні війни, міжусобиці, інтриги, пов’язані з боротьбою за спадщину відображалися на здоров’ї князів та їх сучасників.

Стосовно проблеми масового поширення хвороб на території Галицько-Волинського князівства, то звичною причиною різного роду пошестей був голод, який, у свою чергу провокували воєнні потрясіння. Недуги вражали табори супротивників однаковою мірою, охоплювали, як правило, великі географічні простори, часом цілі держави, як от Угорщина, Польща, Литва, Чехія та ін. Поширення епідемій залежало також і від кліматичних умов. Населення земель, які менш страждали від неврожаїв часто допомагало тим краям, де врожаю не було, на продукти харчування встановлювалися високі ціни. Переоцінювати вплив епідемій на демографічну ситуацію не варто, хоча вони, безперечно, гальмували приріст населення.

Літописи не дають достатньої кількості інформації для переконливих висновків про вплив монгольської навали на демографічну ситуацію у Прикарпатті, Волині та Поділлі, обмежуючись скупими відомостями, нерідко дуже образними. Це неодноразово відзначали у своїх працях історики, одні з яких не схильні до перебільшень в оцінці втрат людських ресурсів, інші – гіперболізують збитки від спустошень. У той сам час, варто відзначити яких втрат зазнавали і монгольські війська. У кожному разі, вже на початку XIV в. Волинь і Галичина були багатим на природні ресурси краєм і з високим рівнем добробуту на той час.

Літописних даних для переконливих висновків щодо наслідків міжусобних воєн князів на території галицьких та волинських земель, а також втрати, яких зазнало населення тих регіонів у результаті нападів європейських сусідів – Польщі, Угорщини, Литви, також є мало. Вони фрагментарні, короткі, неточні, часто дуже образні, хоча й роздраматизовані менше, ніж опис татаро-монгольських спустошень, оскільки, з точки зору давньоруських авторів, останні здійснювалися завойовниками з далеких країв, іновірцями, людьми з цілком іншим укладом життя.

Місцеві князі, на перших порах монгольського вторгнення стримували дипломатичний натиск і пряму військову агресію. Монголів ще не запрошували для вирішення внутрішніх конфліктів, але згодом – так. Як результат – Орда на галицьких та волинських землях застосовувала інший (у порівнянні із північно-східними землями) прийом. Його мета полягала у тому ж ослабленні княжої влади і політичного підкорення князівства вцілому. Монгольські володарі застосовували щодо Галицько-Волинського князівства метод насильницького союзництва. Прямим об'єктом нападів при цьому служили володіння Литви, Польщі та Угорщини, куди золотоординські війська проходили через руські землі, притягуючи до участі княжі сили. Таким методом досягалися різні цілі: по-перше, ослаблення руського воєнного потенціалу у битвах зі сусідами; по-друге, підтримування напружених відносин між Руссю, Польщею, Литвою та Угорщиною, що гарантувало від об'єднання їх в антиординську коаліцію; по-третє, проходження золотоординських військ через руську територію підривало місцеву економіку. Словом, татаро-монгольська присутність сприяла різного роду князівським міжусобицям і навіть нападам європейських сусідів на території Галицько-Волинського князівства. Залишається питання: чи можна виявити за літописними джерелами, внаслідок чиїх дій більше постраждало місцеве населення у XIII ст. – монгольських ханів, своїх князів чи володарів сусідніх держав? На жаль, літописець майже ніколи не говорить про таку важливу деталь, як число втрат

княжого війська у тій чи іншій сутичці, битві. Переважно, окремі збройні конфлікти завершувалися не масовими вбивствами переможених військ і підкореного населення, а лише взяттям здобичі у вигляді матеріальних цінностей, земель, з яких платило данину, самих людей в якості полонених і робочої сили. Лише деякі з битв супроводжувалися великою кількістю вбитих.

РОЗДІЛ V
РЕТРОСПЕКТИВНА РЕКОНСТРУКЦІЯ
ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ
В РАЙОНІ ПЛІСНЕСЬКА-ОЛЕСЬКА

5.1. Історична етнографія околиць Олеська

Особливості історико-етнографічних районів України є невичерпним джерелом інформації для дослідників. Вони становлять собою основу різноманітних теорій про походження народів і держав. Серед історичних, етнографічних і географічних регіонів України надзвичайно багато уваги вчених привертають до себе Галичина та Волинь загалом, і значення галицько-волинського пограниччя зокрема. Одним із методів, який допомагає скласти краще уявлення про спільні та відмінні риси культури локальних спільнот є комплексне вивчення окремих населених пунктів. Для характеристики короткого відрізка галицько-волинського пограниччя, пропонуємо розглянути значення в його історії села Йосипівки біля Олеська, наголосивши, при цьому, на історіографічно-джерелознавчому аспекті досліджень.

Спроб комплексного підходу до систематизації й осмислення всіх відомих на теперішній час історичних джерел, видань і публікацій про село Йосипівка нема. Досі ніхто з учених не підкреслював у наукових спостереженнях, що саме ці землі історико-етнографічного пограниччя Галичини та Волині з кінця XVIII ст. незмінно фігурують у справді важливих інтелектуальних конструкціях культурних діячів і вчених-гуманітаріїв. Саме цей регіон тривалий час постачав найосвіченішим елітам України та Польщі поживу для їхніх ідей щодо того якими були, є чи повинні бути культурна ідентичність, політичний устрій, територіально-адміністративний поділ Галичини та Волині. Спробуємо обґрунтувати цю думку.

Теперішнє село Йосипівка, згідно з чинним адміністративно-територіальним поділом України, розташоване у Буському районі Львівської області (однойменні

села є у чотирнадцяти областях України, крім того, з такою ж назвою є три залізничні станції, один пункт пропуску на кордоні з Молдовою)⁶³⁵.

З географічної точки зору, околиці села – це північні схили Вороняцьких гір, що є середньою частиною Гологоро-Кременецького кряжу, та Буго-Стирська рівнина, яка простягається між Подільською та Волинською височинами⁶³⁶

У писемних джерелах назва села зафіксована по-різному: Juszkowicze (1511 р.), Iszkowicze (1627 р.)⁶³⁷, Juśkowice, Juśkowuczy⁶³⁸ Українською мовою місцеві мешканці своє село називали, традиційно – Юськовичі, офіційно, з 1947 р. – Йосипівка. Загалом, існування села тісно пов'язане з долею Олеська, яке було середньовічним центром для цілого ключа поселень, об'єднаних згодом у повіт, містечком на Магдебурзькому праві, резиденцією польського короля, типовою австрійською глибинкою, периферійним закутком у складі ще кількох держав, радянським і вже теперішнім селищем міського типу. Як окрема від Олеських земель власність, Йосипівка, очевидно, почала розглядатися з приходом у Галичину та на Волинь австрійської влади (1772 р), а безпосередньо – після смерті власника Олеських володінь Вацлава Жевуського (1779 р.). Близько 1780 р. її купив Фелікс Урусський – представник давнього шляхетського роду (належав до гербу Сас), тербовельський чашник, власник села Артасова біля Жовкви. З 1793 р у Йосипівці в маєтку⁶³⁹ оселився син Фелікса – Ян Урусський. Він навчався у Львові в отців-театинів, потім - у Львівському університеті, де слухав лекції з фізики в Ігнація Мартиновича, з міжнародного права – в проф. Пфлегера (Pflegera), мав добрі стосунки з директором університетської бібліотеки Генріхом Готфрідом фон Бретшнайдером, користувався приватними бібліотеками Юзефа Жевуського і Лукаша Домбського. Ян Урусський цікавився математикою, хімією, гуманітарними науками. Тривалий час перебував у Варшаві, де брав участь у політичних справах,

⁶³⁵ Інтернет-ресурс. Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Йосипівка (08.01.2020).

⁶³⁶ Природа Львівської області / за ред. К. І. Геренчука. Львів, 1972. С. 29, 119.

⁶³⁷ Barącz S. Kronika Oleska. *Towarzysz duchowieństwa katolickiego*. Tarnopol, 1864. Roczn. I. S. 474, 480.

⁶³⁸ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1882. T. 3. S. 639.

спілкувався з такими визначними діячами польської історії і культури як Ігнацій Потоцький, Йоахім Хрептович, Гуго Колонтай, Тадеуш Чацький, Григорій Пірамович та ін. Про йосипівського господаря згадував у своїх мемуарах громадський діяч, письменник і поет-романтик, представник “української школи” в польській літературі, відомий автор патріотичних віршів Северин Гоцинський, який, між іншим, залишив прекрасний опис унікального і характерного водночас краєвиду Галицько-Волинського пограниччя⁶⁴⁰.

Першим із відомих нині дослідників, які системно почали збирати етнографічний матеріал на межі Галичини та Волині, був Вацлав Міхал Залеський (1799–1849), з літературним псевдонімом Вацлав з Олеська. Не знаємо чи користувався він рукописами, які хто-зна чи були у Йосипівському маєтку Яна Уруського, але саме він у 1833 р. видав польською мовою книгу “Пісні польські і руські люду галицького” (“Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego”)⁶⁴¹. Зібраний у ній матеріал і став імпульсом для національного піднесення кількох народів і поживою для цілих поколінь дослідників.

Родом зі сусіднього з Йосипівкою села Підлисса, що напівдороги з Олеська до Білого Каменя, походить і натхненник національного пробудження Галичини Маркіян Семенович Шашкевич (1811–1843), який, між іншим, підтримував товариські стосунки зі ще одним господарем Йосипівського маєтку, віце-маршалком Галицького сейму Тадеєм Василевським⁶⁴². Роль Маркіяна Шашкевича та його творчості для національного відродження українців у ХІХ ст. – колосальна. Цій темі присвячено чимало фундаментальних наукових досліджень і велика кількість популярної літератури в Україні та світі.

⁶³⁹ Про історію й архітектуру Йосипівського маєтку див.: Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Warszawa, 1990. Т. VIIа: Dawne województwo Ruskie: ziemia Halicka i Lwowska. S. 316–321.

⁶⁴⁰ “Ах, знаю ті гарні Юськовичі, – той травник, срібні тополі, гробівці, Олеський замок і гори. Знаю ті липи з великим листям, ті терни Христові, одвічні ясени та тюльпанові дерева, поскільки я мав за щастя знатися зі світлої пам’яті паном Уруським, у домі якого доводилось мені слухати оповіді про давно минулі літа”; (Горак Р., Гнатів Я. Між вогнями. Микола Устиянович. Львів, 1994. С. 34, 42).

⁶⁴¹ Zaleski W. Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego. Lwów, 1833.

⁶⁴² Шашкевич М. До Тадея Василевського. Лист від 24 травня 1835 р. *Руслан*. 1906, № 2. С. 3–4; Письменники Західної України 30–50-х років ХІХ ст. Київ, 1965. С. 121.

За сорок кілометрів від Йосипівки у селі Чепелі (тепер Бродівського району Львівської області) народився також етнограф, історик, мовознавець, фольклорист і громадський діяч, ректор Львівського університету Яків Федорович Головацький (1814–1888), який листувався з Вацлавом з Олеська, та передрукував деякі занотовані ним пісні в якості додатку до “Етнографічної карти руського народонаселення в Галичині, північно-східній Угорщині і Буковині” (1875), в опублікованій праці “Народные песни Галицкой и Угорской Руси” (1878). Там є також записаний самим Яковом Головацьким фольклор у сусідньому з Йосипівкою селі Ожидові⁶⁴³.

Ще одним етнографом і фольклористом, який описав деякі особливості народних звичаїв на території галицько-волинського пограниччя, зокрема, у Йосипівці, Олеську й Ожидові, був Оскар Кольберг (1814–1890). Він упродовж 1860-х років зібрав там цікаві пісні, які виконувалися під час весільних обрядів. Тексти пісень, ноти та коментарі до цих матеріалів аж у 1970-х роках були опубліковані у двотомній етнографічній монографії “Червона Русь”⁶⁴⁴.

У 1882 р. за підписом автора “Lu. Dz.” коротка, проте цінна для історико-етнографічних досліджень інформація про Йосипівку, з’явилась у п’ятнадцятитомному виданні “Географічного словника”⁶⁴⁵.

В Олеську народився та зростав етнограф, педагог і письменник Міхал Броніслав Сокальський (1858–1929), який, навіть, підписував свої твори псевдонімами Бронек з Олеська та Михалко Олещук. Він був одним із перших членів створеного у 1895 р. Народознавчого товариства у Львові. Красознавчі та етнографічні дослідження Броніслав Сокальський виклав у монографії “Повіт Сокальський з погляду географічного, етнографічного, історичного і економічного”

⁶⁴³ Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Москва, 1878. Т. 1. С. 212–215, 218–220, 258, 262, 265, 322, 328, та ін.; Т. 3. С. 17 (колядки зі с. Ожидів поруч з Йосипівкою), 24, 39–41, 45, 46, 57. та ін.

⁶⁴⁴ Kolberg O. Dzieła wszystkie. Wrocław, Poznań, 1976. Т. 56: Ruś Czerwona. Cz. I. S. 337–345.

⁶⁴⁵ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1882. Т. 3. S. 639.

(Львів, 1899)⁶⁴⁶, а цінні відомості про природу та населення Золочівського повіту, куди входили також і землі села Йосипівка, подав у праці “Географічно-статистичний нарис про Золочівський шкільний округ разом із докладним описом означених місцевостей двох повітів (золочівський і бродівський)” (Золочів, 1885)⁶⁴⁷. В останні роки наукова спадщина дослідника привертає щоразу більше уваги вчених-етнологів⁶⁴⁸.

Як одне з найцікавіших для дослідників галицько-волинського пограниччя село, Йосипівка потрапила також у поле наукових інтересів генія української культури Івана Франка, який упродовж 1883–1884 рр. написав біографію громадського діяча, політика та публіциста, поміщика зі села Вікно на Тернопільщині Івана Федоровича⁶⁴⁹.

З кінця 1880-х років галицько-волинським пограниччям в околицях Олеська та села Йосипівки почали щораз активніше цікавитись археологи. Так, 1889 р. Готфрід Оссовський обстежив курганні поховання X–XI ст. на південній околиці селища Заболотці (тепер Бродівський район Львівської області), а 1895 р. під час будівництва дороги біля с. Чехи випадково відкрито могильник, який почали досліджувати професори Львівського університету Ізидор Шараневич і Михайло Грушевський⁶⁵⁰. Ученими було зібрано велику кількість археологічних матеріалів, які давали підстави виділити висоцьку культуру як оригінальну та самобутню. Одним із перших висловив таку думку Володимир Гребеняк⁶⁵¹.

⁶⁴⁶ Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym. Lwów, 1899. 496 s.

⁶⁴⁷ Sokalski B. Rys geograficzno-statystyczny złoczowskiiego okręgu szkolnego wraz z dokładnym opisem poszczególnych miejscowości obu powiatów (złoczowski i brodzki). Złoczow, 1885. 338 s.

⁶⁴⁸ Гілевич І. Міхал Броніслав Сокальський (1858–1929): життєвий шлях та краєзнавча спадщина. *Бридицина – край на межі Галичини й Волині*. Броди, 2016. Вип. 9. С. 115–120.

⁶⁴⁹ Франко І. Я. Життя Івана Федоровича і його часи. *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. Київ, 1985. Т. 46. Кн. I: Історичні праці (1883–1890). С. 7–298.

⁶⁵⁰ Грушевський М. Похоронне поле каменного віку в с. Чехи (пов. Броди). *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1895. Т. 6. С. 1–5; Його ж. Похоронне поле в Чехах: археологічна розвідка. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1899. Т. 31–32. С. 1–22; Szaraniewicz I. Smentarzysko przedhistoryczne we wsiach Czechu, Wysocko w powiecie Brodskim. *TeKa konserwatorska*. Lwów, 1896. Roczn. 11. S. 120–202.

⁶⁵¹ Бандрівський М. Все ще недооцінений археолог Володимир Гребеняк (1892–1915). *Постаті української археології: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів., 1998. Вип. 7. С. 79–82; Петегірич В. М. Гребеняк Володимир. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Київ, 2004. Т. 2. С. 187.

У 1899 р. знаний львівський археолог, етнолог і мистецтвознавець Богдан Януш (псевдонім Василь Карпович), покликаючися на публікації попередників, свідчив, що у Йосипівці було знайдено різні знаряддя праці, кераміку та кам'яні могили (“groby kamienne”). Про це дослідник згадував у кількох працях, опублікованих перед Першою світовою війною⁶⁵².

У міжвоєнне двадцятиліття увагу археологів привернуло своєю формою старе кладовище на околиці Йосипівки. За припущеннями одного з них, це можуть бути залишки давнього городища, яке відіграло певну роль у житті населення галицько-волинського пограниччя⁶⁵³.

З кінця 40-х років розвідки активізувалися. Знов у поле зору науковців потрапила лінія розмежування між Галичиною та Волиню в околицях Олеська. Водночас з розкопками на території Плісеська у 1940 р. Я. Пастернака⁶⁵⁴, 1946–1949 рр. – під керівництвом І. Старчука⁶⁵⁵, 1953–1954 рр. – В. Гончарова і М. Кучери⁶⁵⁶, 1970–1972 рр. – Р. Багрія та О. Ратича⁶⁵⁷ велися польові дослідження з метою виявлення інших давньоруських пам'яток на прилеглих територіях. Так, в урочищі Городисько поблизу Плісеська знайдено багат шарову пам'ятку з залишками пізньотрипільського культурного шару і давньоруською керамікою⁶⁵⁸. У с. Ясенів, також неподалік Плісеська, розвідкою І. Свешнікова у 1953 р. в урочищі “Корчунок” відкрито сліди слов'янського поселення XI–XIII ст.⁶⁵⁹ Тоді ж

⁶⁵² Janusz B. Z pradziejów ziemi lwowskiej. Lwów, 1913. S. 79; Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej. Lwów, 1918. S. 280.

⁶⁵³ Leńczyk G. Grodzisko w Juśkowicach w woj. tarnopolskie. pow. złoczowski. *Z Otcłani Wieków*. 1930. Roc. 5. Zesz. 6. S. 95–97.

⁶⁵⁴ Пастернак Я. Літописний город Плісеськ і проблема варягів в Галичині. *Науковий збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен, 1948. Т. 5. С. 138–148.

⁶⁵⁵ Старчук І. Д. Розкопки городища Плісеська в 1947–1948 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1952. Т. 3. С. 8–12.

⁶⁵⁶ Кучера М. П. Древній “Плеснеск”. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1962. Т. 12. С. 3–56.

⁶⁵⁷ Ратич О. О. Стародавній Плісеськ. Львів, 1972.

⁶⁵⁸ Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. Київ, 1981. С. 246.

⁶⁵⁹ Свешніков І. К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1951–1957 рр. *Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр.* Львів, 1959. С. 13; Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ, 1957. С. 31.

Ігор Свешніков знайшов фрагменти кераміки давньоруського часу в урочищі “Городисько” біля с. Лугове Бродівського району⁶⁶⁰. (Див. Додаток 15).

Пам’ятки, аналогічні до відкритих у Чехах і Висоцькому, віднайшли в Ясеніві, Кутах та інших навколишніх селах. Значний внесок у їхнє вивчення зробили Т. Сулімірський, В. Канівець і Л. Крушельницька. Проблем висоцької культури торкалися у своїх працях В. Рибалова, О. Тереножкін, Я. Домбровський, З. Буковський, Л. Крушельницька⁶⁶¹.

На території села Йосипівка у 1957 р. розвідкою В. Савича відкрито поселення XI–XIII ст. в урочищі “На церковнім”. Поселення було не великим, оточеним болотами підвищенням, підйомний матеріал - уламки слов’янської кружальної кераміки, шматки кісток тварин і вугілля⁶⁶². В урочищі “Покрова”, що між Йосипівкою та Олеськом, знайдено також археологічний матеріал епохи бронзи (II тис. до н. е.), залишки слов’янського городища X–XII ст. типу “притулку” (*oppidum*) та сліди поселення XII–XIII ст.⁶⁶³. (Див. Додатки 12–14).

Інтерес до минувшини краю на межі Галичини та Волині підвищився зі створенням музею-заповідника “Одеський замок”, який урочисто було відкрито у 1975 р. В його фондах і в експозиції представлено також археологічний матеріал і твори народного мистецтва з околиць Олеська, Йосипівки й інших населених пунктів Західної України⁶⁶⁴.

⁶⁶⁰ Археологічні пам’ятки Прикарпаття і Волині ранньослов’янського і давньоруського періодів. Київ, 1982. С. 170.

⁶⁶¹ Sulimirski T. *Kultura wysocoka*. Kraków, 1931. S. 3–203; Канівець В. И. Памятники висоцкого типа как исторический источник: автореф. дис... канд. ист. наук. Киев, 1953. С. 3–16; Рыбалова В. Д. К вопросу о сложении культур эпохи бронзы в лесостепной полосе Правобережной Украины. *Доклады VI научной конференции Института археологии*. Киев, 1953. С. 209–228; Тереножкін А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев, 1961. С. 246; Dąbrowski J. *Powiązania Ziemi polskiej z terenami wschodnimi w epoce brązu*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1972; Вukowski Z. *Wschodni zasięg form kloszowych i pomorskich*. *Archeologia Polski*, 1967. Т. 12. S. 342–382; Крушельницька Л. І. Про зв’язки лужицької та висоцької культур. *Археологія*. 1972. № 6. С. 30–41; її ж. Поселення висоцької культури. *Археологія*. 1973. № 11. С. 27–38; Її ж. Могильник висоцької культури у м. Золочеві. *Археологія*. 1965. №. 19. С. 122–135; Її ж. Північне Прикарпаття та Західна Волинь за доби раннього заліза. Київ, 1976. С. 3–146; *Археологія Прикарпаття. Волини и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо)*. Киев, 1990. С. 115–122.

⁶⁶² Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр. Львів, 1959. С. 14.

⁶⁶³ Історія міст і сіл УРСР. Львівська область. Київ, 1968. С. 193; Свешніков І. К. Довідник з археології України. Львівська область. Київ, 1976. С. 49.

⁶⁶⁴ Возницький Б. Одеський замок. Львів, 1977. С. 14–15, 131; Одеський замок. Путівник. Львів, 1981.

У 70–80-х роках особливо плідною була пошукова робота місцевих учителів історії Миколи Андрощука та Володимира Надорожняка. В результаті їхньої діяльності при Олеській середній школі було створено краєзнавчий музей.⁶⁶⁵

Значний інтерес до історії села викликав скарб арабських монет VIII–IX ст., випадково виявлений на околиці Йосипівки у 1986 р.⁶⁶⁶. Скарб щоразу більше привертає увагу вчених. Так, професор Львівського національного університету імені Івана Франка Леонтій Войтович, внаслідок зробленого сучасними методами аналізу історичних писемних джерел підтверджує зафіксовану раніш археологом Ярославом Пастернаком присутність у сусідньому з Йосипівкою селі Підгірцях представників скандинавських і германських племен на початку X – у кінці XII ст.⁶⁶⁷. Професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Костянтин Тищенко, аналізуючи місцеву топоніміку методами макролінгвістики, прийшов до висновку, що помітну роль у житті околиць села Йосипівки тисячу років тому відігравали араби, які, навіть, залишили по собі слід у вигляді назв низки сусідніх населених пунктів⁶⁶⁸.

Упродовж літніх сезонів 2006 і 2007 років у Йосипівці було здобуто велику кількість археологічного матеріалу під час попередніх розвідок і розкопок, які провадилися перед будівництвом нового відрізка шосе міжнародного значення

⁶⁶⁵ Дашкевич Я. Музейництво та відновлення історичної пам'яті народу. *Львівський історичний музей. Наукові записки*. Львів, 1995. Вип. 4. Ч. 1. С. 19.

⁶⁶⁶ Бібліографія публікацій, у яких ішлося про Йосипівський скарб: Надорожняк В. М. Унікальна знахідка. *Прапор жовтня*. Буськ, 1986. 4 листопада; Пелещишин М. А., Гудима Ю. В. Земля літописних бужан. *Літопис Червоної калини*. Львів, 1992. Ч. 10–12. С. 50–52; Гудима Ю. Чи існувала підкарпатська дорога транзитної торгівлі між Сходом та Заходом у IX–X ст.? *Брідщина. Літературно-краєзнавчий журнал*. Броди, 1993. Ч. 2. С. 12–13.; Шуст Р. М. Грошове господарство земель Галицько-Волинської держави. *Міжнародна конференція “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”* (Галич, 19–21 серпня 1993 р.): тези доповідей та повідомлення. Львів, 1993. С. 120–123; Гудима Ю. В. З історії археологічних досліджень північних схилів Вороняків у районі Олеська. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2000. Вип. 3. С. 278–282; Його ж. Село Йосипівка: штрихи до історії. *Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали другої наукової краєзнавчої конференції 21 листопада 2002 р.* Львів, 2003. С. 183–192. Його ж. Географія карбування арабських дирхемів VIII–IX ст. з Йосипівського скарбу. *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (Львів, 14–15 травня 2004 р.)*. Львів, 2005. С. 22–31.

⁶⁶⁷ Войтович Л. В. Вікінги в Центрально-Східній Європі: проблеми Ладоги і Плісеська. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2009. Вип. 12. С. 79–101.

⁶⁶⁸ Бербері в Наддніпрянщині: професор Тищенко відкриває нові сторінки історії України. Режим доступу: <https://www.unian.ua/society/343292-berberi-v-naddnipyanshini-profesor-tischenko-vidkrivae-novi-storinki-istoriji-ukrajini.html> (08.01.2020).

Київ-Чоп. Роботи виконував Науково-дослідний центр “Рятівна археологічна служба” Інституту археології Національної академії наук⁶⁶⁹. Завдяки знахідкам наші знання суттєво поповнились інформацією не тільки про минуле окремо взятого села, але й про етнічну історію цілого краю⁶⁷⁰. Унікальними слід уважати також отримані відомості про рівень розвитку господарства та агрокультури населення регіону на початку I тис. н. е.⁶⁷¹.

Важливим історичним джерелом для вивчення минувшини галицько-волинського пограниччя є місцева топоніміка. Відантропонімне походження мають назви хуторів Скриги, Павлики, Диванчині, Сидорі; сільських “кутів” Греки, Максимки, Мартинюки, Леськи, Ляди, Мостовики, Тимкевичі, Яновичі, та ін.⁶⁷². Заслужують на увагу такі назви урочищ як Тарабан, Їски, Кринки, Кормань, Завкіп, Парашів, Перекаль, Покрова. Нема однозначного пояснення назви хутора Заставні з урочищем Козацькі тоні. Більш зрозумілими і, мабуть, не такими давніми, видаються назви Звіринець, Лан, Корчики, Замалинник, Долинки, Річки, Церковне, Піддовге, Березина. Окремі частини Йосипівки мають оригінальні назви. Деякі з них, у світлі теперішніх досліджень, досить давні. Наприклад, із княжих часів, очевидно, походить назва дороги “Попідгридень”, в основі якої – слово “гридень”, що означає категорію молодшого дружинника при князеві. Серед завдань гриднів були прокладання й охорона доріг, а також збір мит на них⁶⁷³. До речі, цей аспект з локальної історії села станновить тепер неабиякий інтерес для

⁶⁶⁹ Милян Т., Шидловський П. Звіт про підсумки рятівних археологічних робіт (розкопок) на пам’ятці Йосипівка-II у зоні будівництва об’їзної дороги навколо смт. Олесько на території Буського району Львівської області у 2007 р. НА НДЦ РАС ІА НАНУ. НД 2008: АР-1. 69 арк.: 14 іл., 24 фото.; НА ІА НАНУ. 2007/219.

⁶⁷⁰ Іваник М. І готи, і Трипілля. *Львівська Газета*. 2007. 24 травня. Режим доступу: <http://ras.gov.ua/pro-nas/zmi-pro-nas/209-i-hoty-i-trypillia> (08.01.2020).

⁶⁷¹ Пашкевич Г., Милян Т. Палеоботанічні знахідки з поселення вельбарської культури Йосипівка-III у Побужжі. Львів, 2010. 64 с.; Онищук Я. Етнічні процеси на Волино-Подільському пограниччі напередодні утворення держави Данила Галицького. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2007 р.). Львів, 2007. С. 176–181.

⁶⁷² Див: Худаш М. Л., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення). Київ, 1991.

⁶⁷³ Гудима Ю. Стародавня дорога Попідгридень. С. 35–39.

реалізації міжнародного проекту “Via Regia” (“Via Regia”), який у 2006 р. був проголошений “Великим культурним шляхом Ради Європи”⁶⁷⁴.

У радянському двадцятишеститомному виданні “Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область” Йосипівка згадується лиш як складова частина колгоспних земель зі сільською Радою у сусідньому Ожидові. Правда, при цьому зазначено, що поблизу Йосипівки виявлено два поселення епохи міді й одне (?) давньоруське⁶⁷⁵.

Значно більше інформації про минуле Йосипівки є в діаспорному виданні “Золочівщина”. Проте автори, будучи позбавленими доступу до історичних джерел, обмежились усними спогадами, присвяченими подіям першої половини ХХ століття. Тепер інформація про різноманітні аспекти історії Йосипівки з’являється у низці публікацій історико-краєзнавчого характеру й у пресі.⁶⁷⁶

Багато цінного матеріалу в Йосипівці було зібрано у 2016 р. експедицією Кафедри етнології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Групу студентів-практикантів і аспірантів очолювали доценти Григорій Рачковський і Роман Тарнавський.

Спеціальне дослідження про село готує до друку родом з Йосипівки науковець Львівського національного університету імені Івана Франка, доцент кафедри географії України Оксана Василівна Стецюк, яка є спеціалістом з географії туризму⁶⁷⁷, а також співавтором книги про знаних людей Олеська з його околицями, куди належить і село Йосипівка⁶⁷⁸. Монографію про Йосипівський скарб арабських дирхемів VIII–IX ст планує видати кустош Кабінету Нумізматичного Музею Народового в Кракові Дорота Малярчик, яка була

⁶⁷⁴ Інтернет-ресурси. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Via_Regia (08.01.2020).

⁶⁷⁵ Історія городів и сіл Української ССР. Львовська обл. Київ, 1978. С. 219.

⁶⁷⁶ Дупеліч Б., Заставний М. Йосипівка у ХХ столітті. Львів, 2004.

⁶⁷⁷ Стецюк О. В. Туристичний комплекс Карпатського регіону України: структура та територіальна організація. Автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. геогр. наук. за спец. 11.00.02. Львів, 2006. 20 с.; Стецюк О. В. Навчально-методичні матеріали з курсу “Географія туризму країн Європи”. Львів, 2008. 28 с.

⁶⁷⁸ Сторінки життя і діяльності знаних людей Олеського краю: Науково-історичне-краєзнавче видання / укладачі: С. П. Позняк, О. В. Стецюк. Львів, 2016. 168 с.

куратором виставки “Між Сходом і Заходом. Від Дамаску до Андалузії. Монета ісламська у середні віки” (24.04.2015–22.03.2016)⁶⁷⁹.

Отже, бачимо, що галицько-волинське пограниччя на ділянці, умовним центром якої нами вибрано село Йосипівку Буського району Львівської області, впродовж, принаймні, останніх двох століть періодично потрапляло у поле зору вчених етнографів, археологів, географів і політиків. Серед них – Северин Гоцинський, Вацлав Залеський, Маркіян Шашкевич, Яків Головацький, Оскар Кольберг, Ізидор Шараневич, Михайло Грушевський, Іван Франко, Ярослав Пастернак, Тадеуш Сулімірський та ціле гроно сучасних дослідників. Навіть короткий огляд історичних джерел, наукового та іншого жанрового характеру публікацій про село Йосипівку свідчить про те, що межа Галичини та Волині – це край з багатою культурною спадщиною, яка впливає не тільки на розвиток малих локальних спільнот, але і на суспільні процеси, що відбуваються у Східній Європі, та, без перебільшення, на геополітику світового масштабу.

5.2. Історична топоніміка й історична топографія галицько-волинського пограниччя

Стародавня дорога Попідгридень. Мікротопоніми – важливе джерело історичної географії, однак їх не так багато на сторінках давньоруських літописів. Тим ціннішими є назви малих географічних об'єктів (лісів, ярів, горбів, боліт, доріг і т. ін.), які за часом походять з княжої доби і збереглися лише в усній традиції населення певної місцевості. Збиранням і дослідженням реліктів такого типу серед інших топонімів Прикарпаття і Волині займалися кілька поколінь учених, але й тепер тут можна віднайти не одну стародавню назву як цікавий матеріал до історії краю. Так, спеціалістам досі не відомий дромонім Попідгридень. Окрім усної традиції, його існування засвідчено картографічним матеріалом середини ХІХ ст. (Див. Додаток 17). За сучасними орієнтирами дорога з такою назвою розташована

⁶⁷⁹ Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://mnk.pl/aktualnosci/oprowadzanie-kuratorskie-po-wystawie-numizmatycznej>

на південно-західній околиці села Йосипівка. Вона прямує від сільського кінця, званого Сидорі, до шосе Київ – Львів. Дорога пролягла по території північних схилів Вороняків – середньої частини Гологоро-Кременецького кряжу. Пасмо Вороняків відділяє Мале Полісся від Західного Поділля. Тут проходить відрізок Головного європейського вододілу і беруть початок річки Стир, Західний Буг, ліві притоки Дністра. На північ від Вороняків розкинулась рівнина Малого Полісся з болотами, лісами, луками. За княжих часів по узгір'ях Вороняків проходило галицько-волинське пограниччя. Порубіжними були місто Пліснеськ, укріплення в Олеську та, судячи з археологічних даних, інші населені пункти. На цій території перехрещувалися старі сухопутні шляхи, одним із яких був і Попідгридень.

Про давність дороги свідчить вже сама її назва – термін “гридь” (“гридень”)⁶⁸⁰, що лежить в основі слова (він трапляється у різних варіантах написання на сторінках “Руської Правди”⁶⁸¹ та літописів XII–XIII ст.⁶⁸²) походить зі скандинавських мов⁶⁸³ і означає княжого воїна нижчої верстви дружини⁶⁸⁴. З’ясування відношення між об’єктом слова-основи (“воїн”) і властивостями географічного об’єкта (“дорога”) дає підстави для цікавих припущень.

Насамперед, привертає увагу те, що префікс попід- у слові Попідгридень вказує на розташування названого географічного об’єкта стосовно іншого – Гридня. Отже, останній існував. Можливо, це була споруда, що належала гриднєві (“гридінь дворь”) чи щось інше. Але, найімовірніше, Гриднем називали також шлях (“гридінь

(08.01.2020).

⁶⁸⁰ Етимологічно подібною є, наприклад, назва Гридші (варіант – Гридшині) – ворота оборонних стін м. Володимира на Волині (Летопись по Ипатскому списку. Санкт-Петербург, 1871. С. 334). Ця назва може походити від слова “гридь” – “дружинник” або від імені Гридша (Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. С. 376). Про старокняжий побут нагадують назви населених пунктів на Поволжі “Тридини” і “Тридинские” (Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. С. 315).

⁶⁸¹ Правда Русская. Москва, Ленинград, 1940. Т. 1. С. 70, 79, 104, 123, 148, 168, 186, 215, 245, 282, 300, 347, 371, 402, 403.

⁶⁸² Див.: Греков Б. Д. Киевская Русь. Москва, 1949. С. 342.

⁶⁸³ Партицкий О. Скандинавщина в Древней Руси. Львов, 1887. С. 187–188; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. I. С. 621–622; Греков Б. Д. Киевская Русь. С. 343; Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв. Москва, 1978. С. 139.

⁶⁸⁴ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1–4 2-е издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. Санкт-Петербург ; Москва: издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа. Т. 1. 1880. С.406; Словник української мови. Київ, 1971. Т. 2. С. 166; Украинский советский энциклопедический словарь. Киев, 1988. Т. 1. С. 470; Енциклопедія українознавства. Львів, 1993. Т. 2. С. 437.

путь”), який проклали, охороняли чи по якому їздили гридні. Причому він був більшим, важливішим за значенням, ніж Попідгридень. Адже відомо, що у давньоруські часи існували дорога двох видів: “великие гостинцы” і “проселки”⁶⁸⁵. Можливо, саме таке співвідношення було між Гриднем і Попідгриднем.

Пропоновану етимологію назв доріг Гридень і Попідгридень можна підтвердити такими аргументами. На час виникнення інституту дружини у східних слов'ян (VI–VII ст.⁶⁸⁶) і до XI ст. серед дружинників не було певної спеціалізації⁶⁸⁷. Вони не тільки несли воєнну службу, а й виконували різні господарсько-адміністративні обов'язки. Йдеться, насамперед, про членів молодшої князівської дружини – отроків, датських, а також певною мірою гриднів. Князі приділяли велику увагу влаштуванню доріг і мостів, про що свідчить, зокрема, запис в Іпатіївському літописі під 1014 р.: “и рче Володимирь . теребите путь и мосты мостите . хоташе бо ити на Ярослава”⁶⁸⁸. Поблизу досліджуваного шляху Попідгридень розкинулося два села (одне – в Буському районі, біля селища Олесько, друге – в Бродівському, коло Ясенова) з однією назвою – Теребежі. Хоча не виключена можливість відантропонімного (рід або піддані Теребежа) чи пізнішого, ніж за давньоруських часів, походження цієї назви, досить переконливим є трактування її як “очищене від заростей місце”⁶⁸⁹.

Що стосується походження назви сусіднього містечка Олесько, то є підстави пов'язувати його з давньоруським апелятивом “ольха”, від якого виникла закономірна назва Ольшсько з первісним значенням “місцевість, на якій колись росли вільхи”, “місцевість, яка колись була поросла вільшиною”⁶⁹⁰. Хоча назву Олесько можна етимологізувати також на антропонімійному ґрунті від імені Олегь

⁶⁸⁵ Правда Русская. Т. 1. С. 420, 422, 425; Кудрявцев А. С. Очерки истории дорожного строительства в СССР: (Дооктябрьский период). Москва, 1951. С. 46.

⁶⁸⁶ Горский А. А. Дружина и генезис феодализма на Руси. *Вопросы истории*. 1984. № 9. С. 20; Его же. Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества на Руси). Москва, 1989. С. 123.

⁶⁸⁷ Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. Київ, 1992. С. 193, 280.

⁶⁸⁸ Іпат. Стб. 115. Див також: Нерознак В. П. Названия древнерусских городов. Москва, 1983. С. 168.

⁶⁸⁹ Худаш М. Л., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв. С. 157.

⁶⁹⁰ Худаш М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів. С. 271–272.

(жін. Ольга) зі скандинавського *Helg*⁶⁹¹. З викорчовуванням лісу, очевидно, пов'язані назви урочищ Корчунки біля сіл Ясенів та Циків. На території першого зафіксовано сліди селища та поховання XI–XIII ст.⁶⁹² На колишній лісистий характер північного схилу Вороняків вказують назви сіл Ясенів, Дубина, урочищ Бучина, Грабина, Березина⁶⁹³.

Про ймовірність існування вздовж горбистого пасма Вороняків шляхів з назвами Гридень та Попідгридень уже в давньоруські часи свідчать археологічні дані, насамперед матеріали з двічі згаданого у літописі (1188 р. і 1233 р.) і раз у “Слові о полку Ігоревім” міста Пліснеськ⁶⁹⁴. Речові знахідки та житлові споруди там датуються кінцем VII – серединою XIII ст.⁶⁹⁵, що найважливіше для даного дослідження, на території Пліснеська, в урочищі Поруби виявлено дружинне поховання XI ст.⁶⁹⁶, яке належало варязьким воїнам⁶⁹⁷. Власністю знатної особи мав бути і скарб арабських дирхемів VII–IX ст., знайдений у селі Йосипівці⁶⁹⁸. Він підтверджує існування торговельного шляху через дану місцевість уже в IX–X ст. Цей шлях, очевидно, був інтегрований у цілу систему доріг, про що свідчать знахідки східних монет у Прикарпатті, на Закарпатті, Поділлі, Київщині, у Білорусії та Польщі⁶⁹⁹. На захід від Йосипівки, судячи з археологічних даних, у VIII – IX ст. існували поселення, де тепер є села Гумнисько, Неслухів, Ріпнів, Новосілки Ліські, Ракобовти, Запитів, місто Буськ⁷⁰⁰. Пам'ятки X–XIII ст. виявлено в Олеську,

⁶⁹¹ Там само.

⁶⁹² Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ, 1966. С. 31.

⁶⁹³ Порівн. з назвами осель, які подає М. Кордуба (Кордуба М. Західне пограниччє Галицької держави. С. 79–83).

⁶⁹⁴ Летопись по Ипатскому списку. С. 321, 445; Слово о полку Игоревім. Київ, 1986. С. 25.

⁶⁹⁵ Археология Украинской ССР. Киев, 1986. Т. 3. С. 322–328; Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття. С. 114.

⁶⁹⁶ Археология Украинской ССР. Т. 3. С. 326; Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття. С. 113.

⁶⁹⁷ Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині. С. 138–148.

⁶⁹⁸ Пелешин М. А., Гудима Ю. В. Земля літописних бужан. С. 50–52; Гудима Ю. Чи існувала підкарпатська дорога транзитної торгівлі. С. 12–13.

⁶⁹⁹ Кропоткин В. В. Находки куфических монет в Прикарпатье (СССР). *Acta Arhaeologica Carpatica*. Kraków, 1969–1970. Т. 11. Вып. 2. С. 227–229; Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ, 1971. С. 25–26; Czapkiewicz A., Lewicki T., Nosek S., Opozda-Czapkiewicz M. Skarb dirhemuw arabskich z okolic Drohiczyzna nad Bugiem. Kraków, 1960.

⁷⁰⁰ Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття. С. 69–73.

Йосипівці (урочища “На церковнім”, “Окописько”), Ясенові, Заболотцях, Дуб’ю⁷⁰¹. (Див. Додаток 10, Додаток 11, Додаток 12, Додаток 13).

Про конкретну локалізацію дороги Попідгридень уже йшлося.⁷⁰² Важче окреслити на місцевості ймовірний шлях з реконструйованою назвою Гридень. Можливо, він пролягав уздовж північних схилів Вороняків на проміжку від Підлиської гори через Олесько, Білу Гору, Підгірці до літописного Пліснеська. Таким чином, Гридень міг бути частиною, а Попідгридень – відгалуженням транзитної підкарпатської дороги IX–X ст., яка, в свою чергу, була ланкою трансконтинентальної магістралі Багдад – Трансоксанія – Камська Болгарія – Прага⁷⁰³. Це не суперечить також тому, що Гридень та Попідгридень у часи Галицько-Волинського князівства могли використовуватися як відгалуження шляху з Володимира до Києва, який проходив південною околицею Волині⁷⁰⁴.

Йосипівський скарб. У липні 1986 р. в с. Йосипівка Буського району Львівської обл. знайдено скарб арабських дирхемів VIII–IX ст. Йосипівський скарб, як комплекс, і досі вивчений недостатньо. Першою інформацією про монети була невелика стаття у місцевій газеті. Директор Олеської середньої школи В. Надорожняк повідомив новини зі шкільного краєзнавчого музею, куди потрапила частина скарбу. Йшлося про місце, де виявлено скарб, горщик, його датування і “близько 100 одиниць” дирхемів, які передано у державний музей⁷⁰⁵. Наукова популяризація знахідки розпочалася зі статті “Земля літописних бужан” у часописі “Червона калина”⁷⁰⁶. Тоді вперше було зроблено спробу описати Йосипівський скарб в історичному контексті, на тлі розвитку східнослов’янських племен дулібів, бужан і волинян, про яких є писемні згадки у “Повісті минулих літ”, арабських і європейських джерелах IX–X ст., а також великий масив

⁷⁰¹ Михальчишин І. Список пам’яток стародавньої історії Львівської області. Львів, 1993. С. 11–14.

⁷⁰² Гудима Ю. Стародавня дорога Попідгридень. С. 35–39.

⁷⁰³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. I. С. 292, 296.

⁷⁰⁴ Крип’якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. С. 46.

⁷⁰⁵ Надорожняк В. *Унікальна знахідка*. Прапор жовтня. Буськ, 1986. 4 листопада; *Оце знахідки! Вільна Україна*. Львів, 1987. 17 січня.

⁷⁰⁶ Пелецишин М., Гудима Ю. Земля літописних бужан. С. 50–52.

археологічного матеріалу. Тему було пробовжено у літературно-краєзнавчому журналі “Брідщина”⁷⁰⁷. Акцентувалась увага на тому, що нова знахідка є серйозним аргументом на користь припущень учених про існування суходільного шляху транзитної торгівлі між Сходом і Західною Європою на Підкарпатті вже у IX–X ст.

Хронологічно наступну згадку про Йосипівський скарб навів у тезах виступу “Грошове господарство земель Галицько-Волинської держави” Р. Шуст⁷⁰⁸. Автор констатував, що з широкомасштабним надходженням на грошовий ринок арабських дирхемів наприкінці VIII ст. пов’язаний початок зародження грошового господарства західноукраїнських земель. Ці монети швидко поширилися по всій території Київської держави. У статті зазначено, що в аналогічних знахідках з території Галицько-Волинської держави серед монет не зафіксовано золотих динарів і сасанідських драхм, які досить часто трапляються на інших українських землях. Йосипівський скарб спонукав також уважніше придивитися до місцевих географічних назв. Унаслідок цього в науковий обіг уведено відомий у с. Йосипівка дромонім “Попідгридень”.⁷⁰⁹ Верхів’я Західного Бугу та Північні схили Вороняків у VIII–IX ст. виявились економічно інтегровані в систему міжнародних торгових шляхів, здавна вздовж цих доріг були численні священні місця.⁷¹⁰

Про те, що Йосипівський скарб віднайдено на перехресті давніх торгових шляхів не випадково, переконливо свідчить і велика кількість археологічного матеріалу з найближчих околиць⁷¹¹. Скарб арабських дирхемів з Йосипівки став уже невід’ємною частиною історії села⁷¹².

Яскравим прикладом того, що Йосипівський скарб може дати інформацію про найнесподіваніші сторони життя давніх мешканців далеких і близьких країв, є опублікована фотографія арабського дирхема, що походить з Йосипівки і має дірку

⁷⁰⁷ Гудима Ю. Чи існувала підкарпатська дорога транзитної торгівлі. С. 12–13.

⁷⁰⁸ Шуст Р. М. Грошове господарство земель Галицько-Волинської держави. С. 120–123.

⁷⁰⁹ Гудима Ю. Стародавня дорога Попідгридень. С. 35–39.

⁷¹⁰ Гудима Ю. Підлиська гора у народних віруваннях Волинсько-Подільського пограниччя рубежу I–II тис. н. е. і тепер. *Народознавчі зошити*. 1999. № 4. С. 528–530.

⁷¹¹ Гудима Ю. З історії археологічних досліджень північних схилів Вороняків. С. 278–282.

для підвішування, тобто її використовували як прикрасу⁷¹³. Монета зберігається у фондах Львівської галереї мистецтв.

Найбільше інформації про скарб з Йосипівки є серед матеріалів міжнародної наукової конференції “Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність” (Львів, 2004). У статті “Географія карбування арабських дирхемів VIII–IX ст. з Йосипівського скарбу”⁷¹⁴ сформульовано низку питань, які потребують відповідей. По-перше, достеменно не відомо коли і хто саме виявив скарб, по-друге, – скільки монет було там і чи були інші речі, по-третє, – скільки екземплярів монет і де вони зберігаються тепер. Немає чітких відповідей і на такі питання: коли саме і ким заховано скарб; з яких причин, як і де монети були зібрані та якими шляхами потрапили на територію сучасного села Йосипівка; і на питання суто наукового характеру – яку роль гроші та їхній власник (або власники) відігравали в економічному, політичному та культурному житті місцевого населення VIII–IX ст. і т. д. Міркування ґрунтуються на вивченні лише 29 монет з приватної колекції та 5 – з Львівського історичного музею. Зроблено попередні визначення. Це дало змогу скласти карту міст Арабського халіфату, де карбували дирхеми, які знайдено у Йосипівці. (Див. Додаток 4). Це – монетні двори: 1) Іраку й аль-Джазіру (арабська назва північної частини краю між Тигром і Євфратом) – міста Мадінат-ас-Салам, Васіт, Куфа; 2) Ірану – Мухаммедія, Ісбаган, Балх, Нісабур (?), Керман; 3) Трансоксанії – Самарканд, аш-Шаш; 4) Вірменії; 5) Магрибу – Аббасії; 6) Андалузії. За подальшого вивчення можливі уточнення.

Скарб виявлено посеред поля невеликих розмірів ($\approx 300 \times 300$ м) між господарськими спорудами (силосною ямою) та житловими будинками, дорогою і ставком. Рельєф трохи випуклий, так що монети лежали на вершині пагорба. Глибина, на якій залягав скарб, становила 10–20 см. Монети були вже дуже

⁷¹² Гудима Ю. Село Йосипівка: штрихи до історії. *Історичні пам'ятки Галичини*: Матеріали Другої наукової краєзнавчої конференції (Львів, 21 листопада 2002 р.). Львів, 2003. С. 183–192.

⁷¹³ Гудима Ю. Прикраси та народний одяг мешканців Олеська з околицями (від найдавніших часів до XIX ст.). *Історичні пам'ятки Галичини*: Матеріали Третьої наукової краєзнавчої конференції (Львів, 19 листопада 2004 р.). Львів, 2005. С. 278–289 (Іл. 4).

розпорошені в радіусі 2–3 м. Крім того, вони тягнулися смугою вниз по полю вздовж борозни від плуга. На місці знайдено фрагменти керамічного посуду. Зібрано 22 фрагменти горщика, зокрема, донець і вінець. Вони мали добрий випал, чорного кольору.

Щодо типології монет Йосипівського скарбу, то насамперед зазначимо, що майже всі дирхеми добре збережені. З-поміж монет вирізняються ті, які були карбовані за правління династії Омейядів. Вони становлять окрему групу і відмінні не тільки легендами, які не трапляються на монетах Аббасидів, а й дуже старанним виконанням і типом куфічного письма, багатством орнаментатії. Аббасидським монетам властиве менш майстерне виконання і свій тип письма. По краях поля вони оздоблені орнаментами, які складаються з різних комбінацій ліній і кружечків. За попередніми визначеннями найстаріша з монет датована 90 р. Г. = 708/709 р. н. е., наймолодша – 196 р. Г. = 811/812 р. н. е. Досі про кількісний і якісний склад Йосипівського скарбу можна судити, маючи в полі зору такі групи монет: 1) колекція Львівської галереї мистецтв – 88 дирхемів і 22 фрагменти керамічного посуду з місця знахідки; 2) приватна колекція – 35 монет; 3) приватна колекція – 29 монет; 4) колекція Львівського історичного музею – 5 монет. Наведену інформацію оприлюднено також на конференції “Ольжині читання”. Захід відбувався під егідою Львівської галереї мистецтв у Підгорецькому замку 10 жовтня 2005 р. Оpubліковано статтю “Скарб арабських дирхемів зі села Йосипівки”⁷¹⁵. Новим у публікації було припущення, що два ланцюжки і металевий предмет особливої форми (речі, які ніби то, бачили діти, причетні до віднайдення скарбу) – це так звана сустуга. Про сустугу Михайло Грушевський писав: “Такі коробочки... часто знаходять у жінок в могилах скандинавських; у фінських народів досі існували жіночі нагрудні бляхи з ланцюжками, т. зв. сустуги; з літописи, з оповідання про пімсту Ольги знаємо, що сустуги носили і в нас”⁷¹⁶. Зрештою,

⁷¹⁴ Гудима Ю. Географія карбування арабських дирхемів VIII–IX ст. з Йосипівського скарбу. С. 22–31.

⁷¹⁵ Гудима Ю. Скарб арабських дирхемів з села Йосипівки. *Ольжині читання*. Плісеськ, 2005. С. 2–4.

⁷¹⁶ Грушевський М. Віймки з жерел до історії України-Руси (до половини XI віка). Львів, 1895.

надзвичайний інтерес із цього приводу становить факт перебування варягів у Пліснеську, що поблизу Йосипівки⁷¹⁷.

Дорота Малярчик, працівник Лабораторії східних джерел і нумізматики Інституту східної філології при Ягеллонському університеті в Кракові, звернула увагу на той факт, що монети зі скарбу тепер сильно розпорошені – кілька тисяч їх потрапило до Києва та Москви, а 35 екземплярів є у Варшаві⁷¹⁸. Становить інтерес один дирхем, карбований за правління Ісмаїла ібн Ахмада з династії Саманідів у 288 р. Хіджри = 900/901 р. н. е. в аш-Шаш. Правда, не відомо достеменно чи монета походить власне з Йосипівського скарбу. Зрештою, постає питання: чи можливо за такого стану розпорошеності робити переконливі висновки, маючи в опрацюванні близько 1,5 % цілості скарбу?

Підлиська гора. Підлиська гора⁷¹⁹ є однією з найвищих точок Гологоро-Крем'янецького кряжу в його середній частині – Вороняках⁷²⁰. З нею пов'язані давні народні традиції усної творчості (легенди, перекази, повір'я), обряди (наприклад, щорічні святкування празника св. Іллі), а також численні історичні пам'ятки (археологічні, архітектурні), топоніміка.

Глибоке історичне коріння має місцевий звичай щороку в день пророка Іллі 2 серпня (20 липня за старим стилем) здійснювати похід з церковним богослужінням на Підлиській горі. Дохристиянське походження цього ритуалу

⁷¹⁷ Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ та проблема варягів у Галичині. С. 138–148.

⁷¹⁸ Malarczyk D. Skarb dirhamów z IX w. z miejscowości Josypówka, Buski raj. – uwagi wstępne. *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність*: Матеріали конференції (Львів 14–15 травня 2004 р.). Львів, 2005. С. 21.

⁷¹⁹ Гудима Ю. Підлиська гора у народних традиціях і віруваннях. С. 528–530.

⁷²⁰ Біля західних схилів гори розташовується с.Підлисса (Підлісся) – рідне село Маркіяна Шашкевича – видатного діяча українського національного відродження в Галичині середини ХІХ ст. За сучасним територіально-адміністративним поділом України село належить до Білокамінської сільської ради Золочівського району Львівської області (Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій: на 1 січня 1987 р. Київ, 1987. С. 179). Воно знаходиться за три кілометри на південь від шосе Львів–Київ біля с. Ожидів (70 км від Львова). Тут сходяться історико-географічні області Поділля і Полісся, Галичина і Волинь, проходить Головний європейський вододіл. Геологічно пасмо цих гір виникло раніше, ніж Карпати. Воно характеризується своєрідними флорою і фауною (Географічна енциклопедія України: в 3-х т. Київ, 1989–1993. Див. гасла: “Гологоро-Крем'янецький кряж”, “Вороняки” та ін.; Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. Львів, 1996–1998. Див. гасла: “Волинь”, “Галичина”, “Поділля”, “Полісся” та ін.). Територія волинсько-подільського пограниччя була зоною контактів багатьох племен і народностей з різним ступенем розвитку духовної та матеріальної культури (Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тис. н. е. Киев, 1985).

відзначала ще письменниця Олена Цегельська, яка свого часу була вчителькою в сусідньому з Підліссям селі Закомар'я. У спогадах, зокрема про роботу в школі, вона зафіксувала повір'я, згідно з якими у зимові ночі на Підліській горі збиралися відьми-вітряниці, здіймали снігову хурделицю, вітер через димарі гасив у хатах каганці та свічки, від чого, боячись темряви, плакали діти. Тому навіть ще у ХІХ ст. люди з навколишніх сіл виходили на гору палити багаття, щоби відьом тих погріти, задобрити їх і таким чином не мати зайвого клопоту через них⁷²¹. Ця легенда нагадує повір'я про т. зв. “горобині ночі”⁷²², а також традицію ставити перед образами “страстну свічку” під час грози, щоби грім хату не спалив⁷²³. Вказані звичаї є прикладом узгодження старих язичницьких вірувань про очищувальну силу вогню з християнськими обрядами. У дохристиянських віруваннях, як відомо, володарем неба, грому та блискавки вважався Перун. Він був також покровителем війська. У такій якості Перун декілька разів згадується на сторінках давніх літописів. Наприклад, під час укладання договорів з греками його ім'ям клялися у 907 р. дружина київського князя Олега⁷²⁴, 945 р. – дружина князя Ігора⁷²⁵, 971 р. – військо Святослава⁷²⁶. Дерев'яного ідола Перуна, зі срібною головою і золотими вусами поставив на пагорбі у Києві князь Володимир Святославич⁷²⁷. Кумира Перуна над річкою Волхов установив, за наказом Володимира, його намісник у Новгороді – Добриня⁷²⁸. З офіційним прийняттям християнства багато таких ідолів було знищено, як і головний у Києві на Горі⁷²⁹. Характерно, що вони, як правило,

⁷²¹ Див.: Цегельський Ю. М. Зага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову. США, 1992. С. 125–127.

⁷²² Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис у 2-х томах. Мюнхен, 1958. Т. 2. С. 233–234.

⁷²³ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. С. 32.

⁷²⁴ Іпат. Стб. 23

⁷²⁵ Іпат. Стб. 36, 41, 42. Правда, у той самий час за князя Ігора християни-руси присягали у київській церкві Святого Іллі, що стояла над струмком в кінці Пасинчої бесіди і була соборною церквою. А багато варягів і хозар сповідували вже тоді християнство (Іпат. Стб. 42). Між іншим, Святоїллінська церква (1901 р. побудови) є також у с.Чішки Буського району, недалеко від Підліської гори.

⁷²⁶ Іпат. Стб. 61.

⁷²⁷ Іпат. Стб. 67.

⁷²⁸ Іпат. Стб. 67.

⁷²⁹ Іпат. Стб. 101–102.

стояли на високих місцях – пагорбах, горах, кручах, узвишсях над річками і т.д.⁷³⁰ Ця традиція поширювалася на величезній території від Новгороду до Константинополя. Іншими словами – вздовж шляхів “із варяг у греки”⁷³¹.

Про походження ж слова “Перун” існує декілька версій. Більшість дослідників заперечують його слов’янське коріння. Дехто ставить литовське *Perunas* поруч з германським *fairguni* - пагорб, вкритий лісом⁷³². У цьому контексті варто звернути увагу на етимологію назви села Підлісся, що часом виступає у формі Підлісся⁷³³, *Podlesie (Pidlisie)*⁷³⁴. Варіант Підлісся можна пояснити тим, що село розташовувалося “під лісом”, яким, свого часу, поза всяким сумнівом, була вкрита Підліська гора, або, як її ще звать, Біла - від вапняків, що виступають на поверхню, яка не вкрита рослинністю. А походження назви Підлісся, очевидно, виводиться від того, що гора, під якою розташовувалося село, була “лисою”, тобто не вкрита лісом (для порівняння згадаймо Лису гору у Львові).

У християнський період історії Русі-України традиції культу Перуна перейняв пророк Ілля – найпопулярніший громовик у пантеоні святих Східної церкви (поряд з Паликопою (Пантелеймоном) чи Палієм, архангелом Михаїлом, який полює на злу силу та іншими). Згідно з народними повір’ями, Ілля їздить по небу на вогняній колісниці та з громом кидає блискавки у нечисту силу⁷³⁵. Існує також легенда, що коли нечиста сила повстала проти Бога, він наказав святому Іллі прогнати її з неба. З того часу пророк і ганяє бісів⁷³⁶.

⁷³⁰ Срезневській И. Святлища и обряды языческаго богослуженія древних славян по свѣдетельствам современным и преданіям. Харьков, 1846; Его же: Изслѣдованіе о языческомъ богослуженіи древнихъ славянъ. Санкт-Петербург, 1848; Динцес Л. А. Дохристианские Храмы Руси в свете памятников народного искусства. *Советская этнография*. 1947. № 2; та ін.

⁷³¹ Крім Києва кам’яні подоби Перуна, за пізнішими переказами, знаходились у Новгороді на Перині при витоках Волхова (Новгородские летописи. *ПСРЛ*. СПб, 1841. Т. 3. С. 207); у Полоцьку за річкою Полоть біля озера Волове (Без-Корнилович М. О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии с присовокуплением и других сведений к ней же относящихся. Санкт-Петербург, 1855. С. 109); у Старій Русі в усті струмка Войє, на пагорбі (Полянский М. И. Иллюстрированный историческо-статистический очерк города Старая Русса и Старорусского уезда. Новгород, 1885. С. 249).

⁷³² Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. С. 37–101.

⁷³³ Енциклопедія українознавства. Львів, 1997. Т. 6. Див. гасло “Підлісся”.

⁷³⁴ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajow Słowiańskich*. Warszawa, 1887. Т. 8. S. 422–423.

⁷³⁵ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. С. 100.

⁷³⁶ Воропай О. Звичаї нашого народу. С. 233.

Стосовно ж Підлиської гори, наведені міркування підказують висновок про те, що вона у передхристиянські часи була капищем Перуна. Підтвердженням цього є згадувана місцева традиція щороку робити похід на гору в день святкування пам'яті пророка Іллі. Цікаво порівняти зазначений факт із відомостями, що у Ромнах Полтавської області на пагорбі “Монастирище” при злитті річок Великого Ромна і Сули, за переказами, стояв кам'яний ідол Перуна, біля якого згодом відбувалися ритуальні ігрища саме в день пророка Іллі⁷³⁷. Про правомірність висловленого припущення щодо існування язичницького святилища Перуна на Підлиській горі свідчать також наступні аргументи археології і топоніміки.

Якщо слово “Перун” германо-скандинавського походження, то, відповідно, кумирові з цією назвою поклонялись народи північної Європи, його культ занесли на Русь варяги, які були на службі у місцевих князів⁷³⁸, або ж незалежні купці-мандрівники⁷³⁹. Про присутність норманів у цих краях свідчать рідкісні для України археологічні знахідки на території двічі згаданого у Галицько-Волинському літописі міста Пліснеськ, що за 10 км від Підлиської гори. Це, насамперед, дружинне поховання XI ст. з характерними для варягів ритуальними речами (мечі, кольчуга, золоті браслети, перстені тощо)⁷⁴⁰, кістяна пластинка із зображенням воїна на тлі міських стін роботи майстрів Південної Німеччини XII-XIII ст.⁷⁴¹ Варто згадати також Йосипівський скарб арабських монет VIII–IX ст. як свідчення існування підкарпатської суходільної частини шляху “із варяг у греки” і далі на Схід⁷⁴². У цій місцевості збереглося також чимало топонімів, які можна пов'язувати з варязьким походженням. Наприклад, вже згадувана назва містечка Олесько – від імені Олег, назва дороги Попідгридень, що походить зі

⁷³⁷ Курилов И. А. Роменская старина. Ромны, 1898. С. 10.

⁷³⁸ Горський А. А. Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі. *Український історичний журнал*. 1994. № 1. С. 3–9.

⁷³⁹ Прицак О. Походження Русі. *Хроніка 2000. Український культурологічний альманах*. 1992. Вип. 1. С. 30–32.

⁷⁴⁰ Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині. С. 138–148; *Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття*. С. 113.

⁷⁴¹ *Археологія СССР. Древняя Русь. Город, замок, село*. Москва, 1985. С. 410.

⁷⁴² Пелещишин М. А., Гудима Ю. В. Земля літописних бужан. С. 50–52; Гудима Ю. Чи існувала підкарпатська дорога транзитної торгівлі. С. 12–13.

скандинавських мов і в основі якої лежить слово грид (гридень) – княжий дружинник нижчого рангу⁷⁴³. Особливо цікавою під цим оглядом може бути назва сусіднього села Тур`є⁷⁴⁴. Адже відомі сучасні Володимирові князь Тур в м. Турові, який був, згідно зі свідченнями Нестора, варяг⁷⁴⁵, варяг (за деякими припущеннями він звався Тури)⁷⁴⁶, якого вбили за християнську віру в Києві⁷⁴⁷. Зрештою, у Києві на Горі стояла Турова божниця⁷⁴⁸. А Thг і значить Перун⁷⁴⁹.

Роль того чи іншого етносу у формуванні території та державності Русі досі активно вивчається. Тут варто, наприклад, навести цінну думку з переписки Івана Крип'якевича та Михайла Брайчевського від 7 жовтня 1965 р.: “Не поділяю поширеної серед археологів догми, що кожна державна організація зароджувалася на етнографічному субстраті. З даних літопису IX-X ст. знаємо, що “племінні” півдержави формувалися в період, коли племена втрачували вже давній етнографічний характер. Чого ж Русь насильно зв'язувати з однією культурою? Ці та інші питання я пробував вивчати в моїй Київській Русі. Але треба б все це солідно продискутувати”.⁷⁵⁰

Наведені приклади свідчать, що Підлиська гора з давніх часів шанувалась як священне місце, хоча не єдине в околиці. Поблизу є Свята гора. Підлиська гора могла входити і до цілої системи поганських капищ Західної України, таких як Підкамін'я у Бродівському районі, язичницькі осередки з ідолами на пагорбах в районі Львова та інших⁷⁵¹.

⁷⁴³ Гудима Ю. Стародавня дорога Попідгридень. С. 35–39.

⁷⁴⁴ Перша письмова згадка про с. Тур`є відома з 1456 р. Див. Історія міст і сіл УРСР. Львівська область. Київ, 1968. С. 206.

⁷⁴⁵ Іпат. Стб. 64.

⁷⁴⁶ ЛР. С. 49.

⁷⁴⁷ Іпат. Стб. 69–71.

⁷⁴⁸ Іпат. Стб. 322.

⁷⁴⁹ Партицькій О. Скандинавщина в Давній Русі. Львів, 1887. С. 115.

⁷⁵⁰ ЛННБ НАН України ім. В. Стефаника. ВР. Архів Івана Крип'якевича. Папка 256. Листування. Лист до Брайчевського. Машинопис. Львів, 7 жовтня 1965.

⁷⁵¹ Див.: Бандрівський М. Сварожі лики. Археологічно-релігійнознавчі нариси з історії Західної України. Львів, 1992. Можливо, варто дослідити під таким кутом зору с. Теребежі з околицями, що не далеко від Підлиської гори. Адже, хоча походження його назви справедливо виводять від слова “теребити” – тобто вирубувати ліс, очищувати від заростей місце, або Теребежі – як рід чи піддані Теребежа, слід мати на увазі факт, що слово “трѣба” означає жертва (Худаш М. Л., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв. С. 21, 39, 264) А це може бути вказівка на місце знаходження стародавнього требища, жертовника, святилища.

Серед найновіших даних є ще кілька цікавих деталей. У 1985 р. в Олеську знайшли кам'яну фігурку невеликих розмірів (основа 3,5 X 4 см; висота 7 см), яка зображує погруддя жінки з покритою головою⁷⁵², що дуже нагадує передхристиянських домашніх божків, які пильно ховали по хатах, купці возили їх зі собою під час торгових подорожей, воїни брали на війну⁷⁵³. А в 1996 р. там же місцевий житель натрапив на залізну сокиру давньоруських часів⁷⁵⁴. Можливо, ця знахідка не має жодного відношення до теми дослідження, коли не брати до уваги того, що сокира вважалася у давніх русів-язичників символом Перуна⁷⁵⁵. На денцях деяких керамічних горщиків з Пліснеська є клейма у вигляді вписаних у багатогранник шести променів, які виходять з однієї точки⁷⁵⁶. Звичайно, вважається, що гончарні клейма є знаками майстрів, а не магічними символами⁷⁵⁷, але шестикутник з такими променями був знаком грому, а, отже, Перуна, у давніх слов'ян⁷⁵⁸.

Отже, Підлиська гора займає важливе місце у сучасних народних традиціях і віруваннях населення Волинсько-Подільського пограниччя і тих народів, які проходили вказаними теренами у дохристиянські часи. Зокрема, там могло знаходитись язичницьке капище Перуна. Підтвердити чи заперечити це зможуть лише археологічні дослідження, які, на жаль, ніколи там не проводились. Не без підстав ще Маркіян Шашкевич, як романтик, оспівував “Гору Білу – Гору Красну, Гору Білу – Гору ясну”.

⁷⁵² Фігурка знаходиться у приватній колекції.

⁷⁵³ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. С. 156.

⁷⁵⁴ Сокира зберігається у приватній колекції.

⁷⁵⁵ Даркевич В. П. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве. *Советская археология*. 1961. № 4. С. 91–102.

⁷⁵⁶ Кучера М. П. Гончарные клейма из раскопок древнего Плеснеска. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва, 1960. Вып. 10. С. 120. Рис. 2. Клейма 13–16; Його ж. Кераміка древнього Пліснеська. *Археологія*. Київ, 1961. Т. 12. С. 143–154; Гупало В. Д. Гончарные клейма Прикарпаття и Западной Волыни (опыт систематизации). *Советская археология*. 1985. № 4. С. 238. Рис. 3.

⁷⁵⁷ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. Москва, 1948. С. 175–176.

⁷⁵⁸ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва, 1981; Драчук В. Дорогами тисячоліть. Про що розповіли письменна. Київ, 1978. С. 199.

5.3. Територіально-адміністративні особливості галицько-волинського пограниччя за княжої доби й у XIV–XVI ст.

Вивчення історії населених пунктів та їх роль у місцевій і ширшій адміністративно-територіальній організації – важливий напрям наукових досліджень, які мають практичне значення. Відносно малу площу та невелику кількість населення, але багату історичну спадщину має Олесько – тепер селище міського типу Буського району Львівської області. Впродовж усіх періодів історії України Олесько змінювало свій статус від звичайного укріплення і поселення до центру різних адміністративно-територіальних утворень. У документах XIV–XV ст. це передано термінами “castrum”, “oppidum”, “district”, “terra”⁷⁵⁹. Такі метаморфози зумовлені багатьма чинниками. Вони потребують глибших досліджень. Проблему порушували, наприклад, у 1915 р. – Оскар Галецький, який описував границю між Олеським і Кременецьким повітами⁷⁶⁰; у 1929 р. – Люція Харевичова, яка досліджувала історію сусіднього з Олеськом міста Золочева⁷⁶¹. Важливе значення досі зберігають праці львівських учених 1930-х років. Оскільки доробок цих науковців з ідеологічних причин у радянський час ні в Україні ні в Польщі майже не використовувався, існує потреба звернутися до нього з позицій теперішніх знань⁷⁶². Насамперед, ідеться про наукові здобутки таких дослідників, як Константи Ян Гладилевич і Пшемислав Роман Боніфатій Домбковський.

1931 р. у львівському виданні “Kwartalnik historyczny” було опубліковано роботу Яна Гладилевича “Zmiany krajobrazu w ziemi lwowskiej od połowy XV do początku XX wieku”⁷⁶³. Автор, покликаючись на праці Александра Яблоновського та Францішка Персовського, констатує, що Львівська земля довго не мала сталої площі, тому що складалася з менших територіальних одиниць, які неодноразово

⁷⁵⁹ Barącz S. Kronika Oleska. S. 402, 470.

⁷⁶⁰ Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. Kraków, 1915.

⁷⁶¹ Charewiczowa L. Dzieje miasta Złoczowa. Złoczów, 1929.

⁷⁶² З новіших досліджень певний інтерес для локалізації адміністративної сфери впливу Олеська становлять публікації Анджея Янечека: Janeczka A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII wieku. Warszawa, 1993.

прилучались і відділялися. До таких належить і повіт Олеський, наприклад у 1439–1443 рр.⁷⁶⁴ Його особливості визначалися, в першу чергу, географічними умовами, які досить різко проявляються у рельєфі, ґрунтах, гідрографії, кліматі, рослинності тощо⁷⁶⁵. Усе це знайшло відображення на географічних картах різних авторів і часів⁷⁶⁶. Географія тісно пов'язана археологією місцевості, яка заселялася у кам'яну добу. Мало пам'яток залишилося з княжих часів. Вони, в основному, стосуються Плісеська й Олеська⁷⁶⁷. Ян Гладилевич, закономірно, припускав, що вже у XIV ст. Львівська земля переживала у багато чому ті самі процеси, що й уся Європа. Наприклад, 1348 р. в Європі позначений масовими пошестями, які, ймовірно, докочувались і до нас, – багато людей вимерло. Цим, на думку історика, пояснюється, мала кількість відомих з документів поселень⁷⁶⁸. Те, що Олесько, як центр повіту, порівняно часто з'являється на сторінах писемних джерел у XV ст., слід, очевидно, пов'язувати з активізацією торгівельних зв'язків Львова і шляхом, який пролягав через містечко⁷⁶⁹. У XVI ст., коли почастишали татарські набіги, в Олеському повіті сталися суттєві зміни. На північ від самого Олеська, під прикриттям замку, в лісах виникли нові поселення. (Див. Додаток 14). Подібних процесів не спостерігалось аж до кінця XVIII ст.⁷⁷⁰ Для наочності власних спостережень і висновків щодо змін крайобrazу Львівської землі середини XV–XVI ст.. дослідник скрупульозно згрупував інформацію у відповідних таблицях⁷⁷¹. Закцентуєм увагу лише на вибраних нами пунктах, які входили до складу давнього Олеського повіту, або були безпосередньо поблизу. (Див. Додаток 19, табл. 1–4).

Чимало цінної інформації про давній Олеський повіт можна почерпнути з монографії Пшемислава Домбковського “Адміністративний поділ Руського і

⁷⁶³ Hładyłowicz J. Zmiany krajobrazu w ziemi lwowskiej od połowy XV do początku XX wieku. *Kwartalnik historyczny. Studja z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. Dr. Franciszkowi Bujakowi*. Lwów, 1931. S. 101–132.

⁷⁶⁴ Ibidem. S. 101.

⁷⁶⁵ Ibidem. S. 102–105.

⁷⁶⁶ Ibidem. S. 105–106.

⁷⁶⁷ Ibidem. S. 108.

⁷⁶⁸ Ibidem. S. 109.

⁷⁶⁹ Ibidem. S. 110.

⁷⁷⁰ Ibidem. S. 111.

Белзького воєводства у XV ст.” Книга вийшла у 1939 р. п’ятим томом серії “Zabytki dziejowe”, яку видавало львівське Наукове товариство⁷⁷². Джерельною базою дослідження стали документи дев’ятнадцяти опублікованих “Acta grodzkie i ziemskie”. Автор використав напрацювання Ксаверія Ліске, який класифікував повіти, поділивши їх на три групи: великі, середні та малі⁷⁷³. Між іншим, історик окремо писав про Підгорецький повіт, який, на його думку, існував ще у XIV ст. і зник пізніше. П. Домбковський схвалював ретроспективний метод досліджень і, складаючи подяку тим, хто йому допомагав, згадує також про Анну Дьорфлер, яка багато цікавого матеріалу для вивчення меж XV ст. почерпнула з Йосифінської метрики 1782 р.⁷⁷⁴

Згідно з класифікацією повітів, що запропонував К. Ліске, Олеський відносився до третьої групи, себто – до малих повітів, оскільки на його території налічувалося 23 поселення, зафіксованих у документах XV ст.⁷⁷⁵

Те, що Олеський повіт вважається малим – умовність, бо , наприклад Глинянський повіт мав два поселення, Сокальський – п’ять⁷⁷⁶. П. Домбковський припускав, що за княжих часів адміністративна система була більш децентралізованою порівняно з XV ст.. Зокрема, дослідник пише: “Йдучи щоразу далі назад, можливо, дійшли б до давніх округів воєводських руських, які були дуже дрібними”⁷⁷⁷. Вчений констатував – більшість назв поселень у XV ст. стабілізувалася. Багато населених пунктів у документах того часу зараховуються до кількох повітів⁷⁷⁸. Щодо Олеського повіту – це, наприклад, Ярославичі, (Львів), Єлиховичі (Львів), Перепельники (Львів), Золочів (Львів), Підкамін⁷⁷⁹. Деякі з них певний час, входячи до складу Львівського повіту, були королівськими: Ярославичі

⁷⁷¹ Ibidem. S. 114–132.

⁷⁷² Dąbkowski P. Podział administracyjny wojewódstwa Ruskiego i Bełskiego w XV wieku. *Zabytki dziejowe*. Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Lwów, 1939. T. V. 337 s.

⁷⁷³ Ibidem. S. V–VI.

⁷⁷⁴ Ibidem. S. VIII, 210.

⁷⁷⁵ Ibidem. S. 92–93.

⁷⁷⁶ Ibidem. S. 191.

⁷⁷⁷ Ibidem. S. 192.

⁷⁷⁸ Ibidem. S. 229.

(1531 р.), Перепельники (1531 р.), Підкамінь (1505 р.), Золочів (1442 р.)⁷⁸⁰. Цікавою є інформація про перебування на території давнього Олеського повіту німця Нікеля з Настащина (Nikel z Nastaszczyna) у Підгірцях (1459 р.)⁷⁸¹. Саме ж Олесько єдине серед інших поселень повіту відноситься П. Домбровським до міських і класифікується як град (1432 р., gród – замок, castrum)⁷⁸². Особливе значення цього форпосту засвідчує документ 1390 р., коли Олесько згадується поруч з Рогатином і Тустанню: “castra Oleszko et Tustań cum d i s t r i c t i b u s (виділено П. Домбковським), villis, bonis et eorum pertinentiis universis”⁷⁸³. Підсумовуючи, П. Домбровський пише: “Олеський повіт знаходився у річищі Бугу, верхнього Стиру та Серета. Границі повіту пролягали від границі Буського повіту Белзького воєводства на захід від Ожидова, нижче Ушні перетинали Буг, потім Белзець і Золочівку, звертали на схід, а потому північний схід до Залозець на Сереті, після чого в північно-західному напрямку, на схід від Літовища, а на захід від Копця зближалися до границь Белзького воєводства”⁷⁸⁴.

Загалом, адміністративний поділ Руського і Белзького Воєводств був досить складним. У XV ст. вони охоплювали 30 повітів. У першій половині XVI ст. повітів було вже тільки 12. Яким чином утворювалися повіти – тема окремого дослідження. Часто в основі – були давні землі руських князів. Як вважав П. Домбковський, одним із таких прикладів може бути Олеський повіт⁷⁸⁵. Учений припускав, що у XIV ст. на місці тих 30-ти повітів було близько 38. Серед останніх, мабуть, – Підгорецький повіт. Деякі межі з тих часів проіснували до XVIII ст.⁷⁸⁶

З короткого огляду головних праць львівських істориків 1930-х років видно, що Олесько як центр адміністративно-територіальної одиниці вперше потрапляє у поле зору вчених лише на підставі збережених і опублікованих документів XV ст. Ян

⁷⁷⁹ Ibidem. S. 231, 234, 238, 241.

⁷⁸⁰ Ibidem. S. 262, 266.

⁷⁸¹ Ibidem. S. 277.

⁷⁸² Ibidem. S. 204, 284, 290.

⁷⁸³ AGZ. T. III. Nr. 51. S. 86; Dąbkowski P. Podział administracyjny wojewódstwa Ruskiego i Bełskiego. S. 317.

⁷⁸⁴ Dąbkowski P. Podział administracyjny wojewódstwa Ruskiego i Bełskiego. S. 321.

⁷⁸⁵ Ibidem. S. 330.

Гладилович і Пшемислав Домбковський висували припущення про існування, поруч з іншими, Олеського і Підгорецького повітів у XIV ст. та, мабуть, і раніше. Границі Олеського повіту княжих часів можна досліджувати ретроспективним способом за документами навіть XVIII ст. (Йосифінська метрика 1785–1788 рр.).

Дослідження територіальної організації України-Русі в періоди ослаблення княжої влади і входження до складу сусідніх держав утруднюється низкою причин. Грунтовних праць і, навіть, не великих за обсягом публікацій на цю тему з'являється мало і не часто. Такий стан вивчення пояснюється, у першу чергу, специфікою джерельної бази. З XIV ст. було перервано традицію ведення місцевих літописів, документи інших видів, якщо і дійшли до нашого часу, то у зміненому вигляді, включені до складу хронік сусідніх держав, розпорошені в архівах і бібліотеках. За таких обставин, щоб достовірно описати територіально-адміністративний устрій окремих земель у давнину, дослідники змушені аналізувати результати археологічних розкопок, вивчати топоніміку, послуговуватися досягненнями різних історичних дисциплін. Тільки комплексний, міждисциплінарний підхід дає можливість локалізувати давні кордони, внутрішні межі держав і країв, шляхи, поселення, врешті-решт скласти цілісну історико-географічну карту тієї чи іншої території⁷⁸⁷. Такі міркування повністю стосуються теми “Олеська земля у XIV–XVI ст.”

Важливим чинником територіальної організації краю з адміністративним центром завжди є природні умови, найочевидніші та найстабільніші з яких - місцева геоморфологія, ландшафт. Околиці Олеська – це межа двох підобластей Волино-Подільської височини: Внутрішньої рівнини Верхнього Бугу і Стиру та Подільської височини. У підобластях розрізняють декілька геоморфологічних районів. Наприклад, Буго-Стирська межирічна хвиляста рівнина становить собою частину Головного європейського вододілу, де верхньо-крейдова поверхня дещо підвищена і часто відслонена. Бродівська зандрова рівнина плоска, піщана,

⁷⁸⁶ Ibidem. S. 331.

заболочена в долинах річок місцевість. Там же ж є ділянки з глинистих і глинисто-вапнякових порід, а біля Бродів – піщано-горбисті форми, закріплені лісовою рослинністю. Підобласть Подільської височини в околицях Олеська проявляється у вигляді такого геоморфологічного району як Гологоро-Кременецьке горбогір'я з прилеглими останцевими групами. Конкретніше – це Вороняки, або т.зв. “Верхобузьке пасмо”, яке обривається біля рівнини Західного Бугу і Стиру уступом 150–200 м. Вздовж вододільної смуги розміщені і найбільші висоти. Поверхня крейдових сірих мергелів піднята до 380 – 400 м. Останні вкриті міоценовими пісками і пісковиками. Між Золочевом і Підгірцями перед фронтом Верхньобузького пасма розташована велика ерозійно-останцева група з висотами до 350–400 м. Типові столові останцеві гори чергуються з закругленими горбами. Вони відрізані від краю Поділля енергійною ерозією приток Золочівки і Західного Бугу. Від Підгорець до верхів'їв Ікви вздовж краю Поділля підносяться гори Кам'яна (421 м) над Жарковим, Високий камінь над Голубицею, Підкам'янська (403 м). Від скелі біля Підкаменя починається Товтрове Поділля.

Особливу геополітичну роль у ранньому середньовіччі для Олещини відігравали річки. Тоді вони були повноводнішими і служили найзручнішими шляхами сполучення. На цій ділянці Головного європейського вододілу дуже тісно переплітаються, наближаючись одні до одних, витоки водних артерій Балтійського та Чорноморського басейнів. Напевно, така обставина повинна була привернути увагу воїнів-купців, які шукали коротких шляхів “із варяг у греки”, наприклад, за маршрутами Балтійське море – Вісла – Західний Буг – Стир – Прип'ять – Дніпро – Чорне море, або Балтійське море – Вісла - Західний Буг – Серет Дністер – Чорне море. Цілком реально, що Західним Бугом човни могли доходити до Буська, чи, навіть, вище – аж до теперішнього Сасова біля Підгорець і Пліснеська. Дуже ймовірно, що в цьому регіоні існувала система волоків з групою людей, що спеціалізувалися на транспортуванні товарів, а, можливо, і суден. Як аргумент на

⁷⁸⁷ Природа Львівської області. С. 27, 29, 119, 121.

користь такого припущення, є факт існування тепер села Переволочна⁷⁸⁸. Інший цікавий топонім – Велин, село у верхів'ях Стиру. Скандинавського походження можуть виявитися при детальнішому вивченні назви Тур'я, Олесько⁷⁸⁹. Зрештою, трохи вище по Бугу є село Варяж і річечка Варяжанка⁷⁹⁰.

Крім того, як засвідчують археологи, в районі Пліснеська – Підгорець – Олеська річкові шляхи перетиналися зі суходільними⁷⁹¹. (Див. Додаток 5, Додаток 6). З останніх у VIII–X ст. важливішу роль відігравав трансконтинентальний шлях Схід–Захід, зокрема, на відтинку Київ – Пліснесько – Краків – Прага, (див. Додаток 5), а пізніше – магістраль Південь – Північ на прміжку Кам'янець Подільський – Олесько – Луцьк – Володимир⁷⁹². Відповідно, у княжі часи розвиненішим адміністративним центром досліджуваного регіону було місто Пліснесько, яке ще згадується у “Слові о полку Ігоревім”, Київському (під 1188 р.) і Галицько-Волинському (під 1232/3 рр.) літописах. Та після монгольського нашествия й у зв'язку з експансією сусідніх держав, спочатку власні, а потім іноземні володарі, перенеслися з Пліснеська в Олесько, відомості про яке з'являються на сторінках писемних джерел XIV ст.

Теорії виникнення міст і формування довкола них територій-земель присвячено велику кількість наукових праць⁷⁹³. Усі вчені погоджуються, що початки цих явищ дуже слабо зафіксовані писемними джерелами. Але, поза всяким сумнівом, уже в літописні часи володіння будь-яким містом завжди ототожнювалося з володінням округою (волостю, землею). Про це говорять і сучасні дослідники, зокрема, польські: ”Okręgi grodowe (zwane także powiatami i dystryktami), o których była już

⁷⁸⁸ Токарський Ю. Дещо про Олеські дороги. *Галицька брама. Незалежний часопис*. 2005. № 10–12. С. 9.

⁷⁸⁹ Худаш М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів. С. 271–272; Гудима Ю. Стародавня дорога Попідгридень. С. 35–39; Мицько І. Пліснеськ – батьківщина княгині Ольги. “*Ольжині читання*”. Пліснеськ, 2005. С. 61–81.

⁷⁹⁰ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 29, 88.

⁷⁹¹ Пастернак Я. Археологія України. С. 576, і карта “Торговельні зв'язки України”; Енциклопедія українознавства. Словникова частина / гол. ред. В. Кубійович. Львів, 1993. Т. 1. С. 211–212.

⁷⁹² Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX–XVII ст.). Київ, 1992. С. 34–35, 53, 60–73, 90–113, 149–188.

⁷⁹³ Археологія СССР. Древняя Русь. Город. Замок. Село. С. 39, 51; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси. С. 16–17.

mowa, częściowo wykształciły się z dawnych wołości, choć niektóre zapewne powstały w wyniku celowych działań. Proces tej przemiany jest dość niejasny i skomplikowany. W źródłach dotyczących Rusi Halickiej łaciński termin *districtus* tożsamy jest z ruskim wyrazem „wołość” (*volostʹ*)” i ”Podział terytorialny wytworzony dzięki ewolucji systemu zarządu terytorialnego na Rusi, opierający się na dawnej strukturze wołości, która przekształcała się zgodnie z bieżącymi potrzebami, nie okrzepł jeszcze wystarczająco, a już w latach 1433–1436 wraz z polskim prawem ziemskim wprowadzony został kolejny podział. Struktura okręgów grodowych (dawnych wołości) stała się podstawą do uformowania nowego podziału terytorialnego, będącego emanacją samorządu szlacheckiego i hierarchii ziemskiej.”⁷⁹⁴

Конкретніше, щодо Олеська, то, крім слідів укріплень, археологічним доказом присутності володаря певного рангу і достатку можна вважати знахідки шийних гривень – бронзової (яку, правда, відносять до лужицької культури) і срібної давньоукраїнської⁷⁹⁵. Перші писемні згадки про Олесько стосуються переходу міста з округою у підпорядкування новим власникам. Досі найдетальнішим їх аналізом залишилася праця Садока Баронча “Хроніка Олеська”⁷⁹⁶. Сумлінний дослідник акуратно покликався на джерела, але навіть після його розвідки вимагає перевірки дата 1327 р., згідно з якою традиційно вважається, що Олеським замком оволодів Юрій-Болеслав Тройденович. Завдяки публікації “Трактату князів литовських з Казимиром Великим з року 1366”, останню дату деякі історики впевненіше приймають як першу писемну згадку про Олесько. Зокрема, у документі сказано: “А kniaz welykuj (Ольгерд – Ю. Г.) s swoim bratom s Lubortom sstupil sia korolewi: Kremianca, Peremila, Oleszka, Belza, Grabowca, Cholma, Szczeberszyna, Lopatyna”⁷⁹⁷. Коментуючи згадку про Олесько з 1370 р., коли Людовик Угорський передав багато міст у володіння Владиславові Опольському,

⁷⁹⁴ Szyszka J. Kształtowanie się podziałów terytorialnych Rusi Czerwonej na przykładzie ziemi lwowskiej. *Średniowiecze Polskie i Powszechne. Katowice, 2011. 3 (7), S.136-138.*

⁷⁹⁵ Свешніков І. К. Довідник з археології України. Львівська область. С. 25, 49.

⁷⁹⁶ Barącz S. *Kronika Oleska*. S. 396–485.

С. Баронч зазначав, що численні дослідники питання локалізують Олеську землю то у складі Волинського воєводства, то у складі Руського, сумніваюся у даровизні Владиславом Опольським Олеська разом з Рогатином і Тустанню латинському галицькому єпископові (1375 р.), бо вже у 1377 р. Олесько, хоч і знову опинилося в руках угорців, але не належало Владиславу Опольському⁷⁹⁸. Після смерті Людовика Угорського, у 1382 р., Олеська земля якимось чином дісталася литовцям. Не зважаючи на складні перипетії, можна говорити про певну стабільність основного масиву земель, які хоч і міняли власників, дробилися, особливо, починаючи з XVI ст., але традиційно вважались якщо не т. зв. ключем, то волостю і повітом. Свідченням цього є документ, відомий в історичній літературі як “Przebaczenie królewskie ziemianom oleskim w 1431 r.”⁷⁹⁹ Отже, тими зем’янами, крім Івашка Рогатинського⁸⁰⁰, який очолював олеську опозицію до польського короля, були: Masko Kalenykowicz – Масько Каленикович; Olechno Czeremoski – Олено Черемоський; Iwaszko Mostycz Kadulubiczki – Івашко Мостич Кадлубицький; Dziurdzio Strutynnski – Георгій Струтинський; Sienkonja Smoliensski – Сеньконя Смоленський; Demkonja Żydowski – Демконя Ожидівський; Janusz Podhorcze – Януш з Підгорець; Neg Stribrodzski – Нег Старобродський; Simon Beruensski – Семен Берлинський Chodko Chorozen...(?) – (?) Dzuliczkyj – Жулицький; Leon Czeski – Лев Чеський.

Деякі наступні за хронологією документи і дати, що стосуються історії Олеська викликають у дослідників сер’йозні застереження. Наприклад – привілей, наданий Владиславом III Ягайловичем Янові з Сенна на володіння Олеськом: “Dowodzono nawet, że ów przywilej z roku 1441 był zmyślony, o co niebyło wtedy trudno, gdyż krulowie niepodpisywali przywilejów. Sama trześć tego przywileju zanadto ogółowa,

⁷⁹⁷ Czuczynski A. Traktat książąt litewskich z Kazimierzem W. z r. 1366. *Kwartalnik historyczny*. Lwów, 1890. Roczn. IV. Zesz. III. S. 513–515.

⁷⁹⁸ Barącz S. Kronika Oleska. S. 397. Nota 1), 3), 4); S. 398. Nota 5).

⁷⁹⁹ Przebaczenie królewskie ziemianom oleskim w 1431 r., przez Antoniego Prochaskę. *Kwartalnik historyczny*. Lwów, 1895. Roczn. IX. S. 43–45.

⁸⁰⁰ Мицько І. Івашко Преслужич, герой оборони Олеського замку. *Галицька брама. Незалежний часопис*. 2000. № 12. С. 16–17.

dawała powód do rozszerzania posiadłości. Nareszcie Sieninscy ukrywali ten przywilej, nigdy z nim niewystępowali, dopiero w 1537 postarano się przez podstęp o potwierdzenie onegoż”⁸⁰¹. До такого висновку дійшов С. Баронч, опираючись на доступні йому документи, які зберігалися оо. домініканцями у Підкамені та в Коронній метриці з Головного Архіву Польського королівства у Варшаві. Отже, про межі та розміри Олеської волості-повіту в середині XV чи, тим більше, у XIII–XIV ст. на підставі згаданого привілею наразі можна говорити дуже обережно, загально. Так, не маємо більш точного опису границь Олеської волості-повіту, як перелік суміжних повітів: Львівський, Буський, Луцький, Кременецький, Тереховлянський і Збараський. Крім цього, вказувалося, що замок (*castrum*), знаходиться у Руській землі (*terris*), до нього належить поселення-місто (*cum oppido*) і весь повіт-округа (*et toto districtu*) зі селами (*cum villis omnibus ad praedictum castrum et ipsus distriktum ab antiquo spektantibus...*)⁸⁰². Звертає на себе увагу остання деталь – “віддавна”. З якого часу – невідомо. Не виключено, що від княжих часів. Деякі аргументи на користь цього припущення наводилися вище.

Ще одним не повністю використаним дослідниками матеріалом, який опосередковано вказує на розміри Олеської землі, принаймні, у XV ст., є дані про те, що від цієї території на королівські воєнні виправи мусять виряджатися чотири воїни зі списами та вісім лучників⁸⁰³. Зрозуміло, що загальна кількість війська, яке постачав королеві Ян Сенінський, була значно більша. Розміри його володінь вражали. Це, в першу чергу, була спадщина батьків – Добеслава Олесницького, сандомирського воєводи і Катерини Горайської, дочки українця, одного з найвищих достойників Польщі другої половини XIV ст. Дмитра зі Стоянець і Гораю. Саме через діда і його значних посілостей в Галицькій Русі внук проявив зацікавлення до Олеська, де й осів. Хоча, у свій час, і вважалося, що Сенінські часто протиправними способами оволодівали землями, які після монгольського

⁸⁰¹ Barącz S. Kronika Oleska. S. 402, 470.

⁸⁰² Ibidem. S. 469.

⁸⁰³ Barącz S. Kronika... S. 400, 469.

спустошення опинялися не обсадженими відповідного рівня урядами. В літературі побутує гіпотеза (оскільки повідомлення Яна Длугоша не підтверджене актовим матеріалом), що замок в Олеську з прилеглими територіями Ян Сенінський отримав на правах тенутарія ще у 1432 р. З 1437 р. (Серадський сейм) він титулувався як Олеський староста. У 1441 р. Ян зі Сенна був також перемиським підкоморієм (з 1439 р.) і сандомирським старостою (з 1440 р.). Крім низки воєнних виправ і дипломатичних місій, цей представник рицарського стану приблизно у 1459 р. був призначений королем на львівську каштелянію. Помер перед 1477 р. Від шлюбу з дружиною Варварою залишилося п'ятеро синів і дві доньки. Їхні біографії – окрема тема для досліджень⁸⁰⁴.

Нас, у даному разі, найбільше цікавить постать Петра, сина Яна Сенінського, оскільки зберігся документ 1511 р. про поділ його майна між двома доньками. Цей акт, завдяки С. Барончеві, добре відомий і ми торкнемось його змісту згодом, але перед тим зазначимо, що поза увагою вчених досі залишаються записи, зібрані у “*Matricularum Regni Summaria*”. З них видно, наприклад, що Петро Олеський у 1501–1502 рр. зобов'язаний був постачати королеві 250 вершників, у 1503 р. – 300, а 1504 р. – 295 і 220⁸⁰⁵. Враховуючи те, що принципи формування війська з метою походів були подібними в багатьох європейських державах, можна стверджувати, що це стосується також Польщі та Литви. У Великому князівстві литовському, наприклад, вже у XVI ст. “маєтність, що ставила 100 коней, могла обіймати коло 250 тисяч моргів управної землі”⁸⁰⁶. З таких розрахунків виходить, що всі володіння Петра Олеського обіймали б коло 750 тис. моргів. При цьому слід зазначити, що 1 морг литовський становив 0,7123 га, а коронний – 0,5985 га. До речі, ще у часи Петра Олеського його маєтність охоплювала землі, які традиційно вважалися

⁸⁰⁴ Пшик В. П. Перший власник Олеського замку та його родина. *Галицька брама. Незалежний часопис*. 2000. № 12. С. 5–6.

⁸⁰⁵ *Matricularum Regni Poloniae Summaria*. Varsoviae, 1908. Pars III. Alexandri regis tempora complectens (1501–1506). Nota 45, 544, 665, 846, 930, 1133, 1608.

⁸⁰⁶ Грушевський М. С. *Історія України-Руси*. Т. V. С. 32.

округою Підкаменя⁸⁰⁷. Яке ж місце займала Олеська волость-повіт серед володінь Петра з Олеська в цілому? Відповідь на питання можна знайти у вельми цікавому документі 1511 р. про поділ спадщини Петра Олеського між двома його доньками – Анною та Ядвігою⁸⁰⁸. Мається на увазі перелік сіл і місцевостей, котрі підлягали поділові. Наведемо цей список паралельно з нашою інтерпретацією назв, які відповідають сучасним населеним пунктам: Bug – Бужок; Żydow – Ожидів; Juszkowicze – Йосипівка; Wysocko – Висоцько; Ponikowicze – Пониковиця; Berlin – Берлин; Łozysko Rudne – Руда Бродська; Smolno – Смільно; Brody – Броди; Kadłubisza – Лучківці; Podhorce – Підгірці; Lahodów – Лагодів (біля Бродів); Czernica – Черниця; Podlisie – Підлисся; Zakomorze – Закомар'я; Srodopole – ? Poniqwa – Пониква; Boratyn – Боратин; Suchodoł – Суходоли; Hołoszkowicze – Голосковичі; Poniuszkow – Конюшків; Bielowicz – Білявці; Zablocze – Заболотці; Jasinow – Ясенів; Kały – Кути; Koniów (Roniów) – Ражнів; Czeszki – Чишки; Komarów – Сасів; Chwatowcze – Хватів; Stoin – Стогинь (не існує).

Список можна розширити. Наприклад, у Regesta roborowe Руського воєводства Львівської землі Львівського повіту під 1515 р.⁸⁰⁹ згадуються такі населені пункти: Penyaku – Пеняки; Zaloscze – Залісся; Czeremoszna – Черемошня; Uszna – Ушня; Zelechovcze – Єлиховичі; Hredyłow – Городилів; Dube – Дуб'є.

Локалізація і нанесення перелічених назв на карту дає цікаві результати. (див. Додаток 18). Вказані населені пункти з угіддями розташовуються досить компактною групою, межують одні з одними, і в сукупності становили, по суті, таку територіально-адміністративну одиницю як волость а, згодом, повіт. За нашими розрахунками площа цих теренів складає приблизно 637 км кв., тобто біля 89 429 моргів литовських, або 106 432 морги коронні. А це, в свою чергу вказує на те, що Олеський ключ становив близько 1/8 частини володінь феодала, який у разі потреби постачав польському королеві 220–300 вершників. Що ж до Петра

⁸⁰⁷ *Matricularum Regni Poloniae summaria*. T. Wierzbowski. Pars III. Nota 2854.

⁸⁰⁸ Barącz S. *Kronika Oleska*. S. 470–478.

Одеського, то його урядництво в Одеському повіті, як за часів С. Баронча, так і тепер залишається не дослідженим. Підтвердити, або заперечити здогад про значення Одеської волості-повіту серед володінь княжих і королівських васалів кінця XII–XVI ст. стане можливим після співставлення даних про розміри всіх маєтностей родини Сенінських, а також попередніх і пізніших власників Одеська. Робота у цьому напрямку триває⁸¹⁰. Чекає дослідників проблема вживання у документах і літературі термінів “волесть”, “Одеський повіт” і навіть “Одеська земля”⁸¹¹. Перспективним напрямком дослідження границь і внутрішніх меж Одеської волості-повіту є навіть матеріали Йосифінської метрики (1785–1788 рр.). Для прикладу, в описі граничних меж Одеська та навколишніх сіл ще у 1789 р. землеміри зі слів місцевих старійшин апелюють до “dawnych czasów u niezaramiętanych”, покликаючись на документи з 1441 р. і на авторитет Петра Одеського⁸¹².

Підсумовуючи, можна погодитися також і зі спостереженням Йосипа Гронського: “Пам’ять про древній город Пліснеськ не погасла навіть в обличчі глибоких політичних змін, що сталися на західно-українських землях в останній чверті XIV ст. Безпосередньо на межах Пліснеська – в Одеську – виникає нова політично - адміністративна округа – districtus Olescensis. Одесько перебирає на себе у нових суспільно-економічних умовах роль старовинного Пліснеська і, як центр округи в оточенні низки поселень, існує ще в половині XVст.”⁸¹³ (Див. Додаток 19).

⁸⁰⁹ Źródła dziejowe. T. XVIII. Cz. I: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym; T. VII. Cz. I: Ziemie Ruskie; Ruś Czerwona opisana przez A. Jabłonowskiego. Warszawa, 1902. S. 157–158.

⁸¹⁰ Целуйко О. Землеволодіння родини Даниловичів: формування та розвиток. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2003. Вип. 5–6. С. 54–76.

⁸¹¹ Barącz S. Kronika Oleska. S. 503. Теоретичною базою дослідження може стати праця: Gąsiorowski A.. Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku. Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośredniowiecznej / Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Prace Komisji Historycznej T. XXI. Zesz. 2. Poznań, 1965. S. 115. Рецензія: Bardach J. Powiat w Polsce późnośredniowiecznej. *Czasopismo prawnohistoryczne*. Poznań, 1967. T. XIX. Zesz. 2. S. 139–155.

⁸¹² ЦДІАУЛ. Ф. 19. XVIII-149. Пункт 89; додаток до пункту 59.

⁸¹³ Гронський Й. Топоніміка літописного Пліснеська. Підготовка тексту Алли Середяк. Конференція Ольжичі читання. Пліснеськ, 10 жовтня 2005. – Львів, 2005. – С.27-35. Й.Гронський дослідив фундаментальний австрійським опис, відомий як “Йосифинська метрика 1788 р.” Єдиний екземпляр дослідження зберігся у Центральному державному історичному архіві України у Львові (Ф. 19. Оп. XVIII. Спр. 165-167). Див: *Войтович Л.* Знову про

Отже, на локальному прикладі територіально-адміністративної організації галицько-волинського пограниччя в районі Пліснеська-Одеська комплексно змодельовано генезу та перебіг просторово-часових змін природного середовища, етно-культурної та політичної ситуації у верхній течії Західного Бугу та Стиру впродовж VIII – XIV ст.

Галицько-волинське пограниччя на ділянці, умовним центром якої вибрано літописне місто Пліснеськ упродовж, принаймні, останніх двох століть періодично потрапляло у поле зору вчених етнографів, археологів, географів і політиків. Огляд історичних джерел, наукового та іншого жанрового характеру публікацій свідчить про те, що межа Галичини та Волині – це край з багатою культурною спадщиною, яка впливає не тільки на розвиток малих локальних спільнот, але і на суспільні процеси, що відбуваються у Східній Європі, та, без перебільшення, на геополітику світового масштабу.

Завдяки вперше введеній до наукового обігу інформації про дромонім “Попідгридень”, на підставі його семантики й етимології, можна локалізувати на топографічній карті-схемі дорогу, яка пролягла по території північних схилів Вороняків – середньої частини Гологоро-Кременецького кряжу повз літописне місто Пліснесько та сусіднє Одесько. Ще одним новим аргументом на користь донедавна гіпотези про такий шлях з конкретнішою локалізацією на місцевості став уведений нами до наукового обігу комплекс монет арабських дирхемів IX–X ст – т.зв. Йосипівський скарб (від місця знахідки у с. Йосипівка, тепер Буського р-ну на Львівщині). Археологічний матеріал свідчить про високий для того часу розвиток матеріальної культури місцевого населення. Це підтверджують результати розкопок (Новосілки-Ліські, Ріпнів, Неслухів, Деревляни, Воля-Деревлянська, Ромош, Буськ, Пліснеськ, Зимно, Чермно), а також подібні скарби (Чернігів, Київ, Дорогичин над Бугом, Клюковичі, Чехов). Скарб арабських дирхемів з Йосипівки відкрив майже невідому сторінку в історії бужан, засвідчив,

що у Прикарпатті та на Волині наприкінці I тис. н. е. активно функціонували торгові шляхи, а Західне Побужжя було місцевістю, де перетиналися водні комунікації та шляхи суходелом зі Східної Європи у Центральну.

Описані спостереження та міркування підтверджуються також результатами досліджень етнографічних і археологічних матеріалів, які стосуються Підліської гори. З нею пов'язаний стародавній фольклор (легенди, перекази, повір'я), обряди, наприклад, щорічні святкування празника св. Іллі – найпопулярнішого громовика у пантеоні святих Східної церкви. Пророк Ілля у християнський період історії Русі-України перейняв традиції культу Перуна. У дохристиянських віруваннях Перун був покровителем війська. Він згадується на сторінках літописів (Константинополь, Київ, Новгород). Культ св. Іллі (Перуна) зі вшануванням на горах і кручах над річкою зафіксований і в інших регіонах України (Ромни). В околицях Підліської гори збереглася низка топонімів, які, досить імовірно, походять зі скандинавських мов (Тур'є, Олесько), сакралізовані гори (Підкамінь, Свята гора), святилища (Пліснесько) з відповідним археологічним матеріалом (мечі, характерні кістяні вироби, “сокирки Тора”, гончарні клейма тощо).

У сукупності (торговий шлях, культові місця) можна стверджувати, що частина галицько-волинського пограниччя з центром у Пліснеську була однією з ключових у формуванні Руської землі IX-XI ст. і королівства Русі XII-XIII ст.

Правовий статус Олеська та Олеського повіту XIV–XV ст. базувався на адміністративних функціях, перейнятих з літописного Пліснеська. Зі згасанням княжої влади в регіоні Олесько змінювало своє значення від звичайного укріплення і поселення до центру різних адміністративно-територіальних утворень. У документах XIV–XV ст. це передано термінами “castrum”, “oppidum”, “district” і “terra”. Такі метаморфози зумовлені чинниками, які вимагають глибших досліджень. У низці праць (О. Галецький, Л. Харевічова, Я. Гладилович, П. Домбковський), доведено, що Львівська земля довго не мала сталої площі, тому

що складалася з менших територіальних одиниць, які неодноразово прилучались і відділялися. До таких належить Олеський повіт у 1439–1443 рр. Його особливості визначалися, в першу чергу, географічними умовами, які досить яскраво проявляються у рельєфі, ґрунтах, гідрографії, кліматі, рослинності тощо. Усе це знайшло відображення на географічних картах різних авторів і часів. Географія тісно пов'язана археологією місцевості княжих часів (Пліснесько, Олесько). Те, що Олесько, як центр повіту, порівняно часто з'являється на сторінах писемних джерел у XV ст., слід пов'язувати з активізацією торгівельних зв'язків Львова і шляхом, який пролягав через містечко. У XVI ст. в Олеському повіті сталися суттєві зміни. На північ від Олеська в лісах виникли нові поселення. Подібних процесів не спостерігалось аж до кінця XVIII ст. Олеський відносився до малих повітів (23 поселення, зафіксованих у документах XV ст.). Давніші округи княжої доби були ще дрібніші. Олесько єдине серед інших поселень повіту класифікується як град (1432 р., gród – замок, castrum). Особливе значення цього форпосту засвідчує документ 1390 р., коли Олесько згадується поруч з Рогатином і Тустанню. Олеський повіт знаходився у річищі Бугу, верхнього Стиру та Серета. Границі повіту пролягали від границі Буського повіту Белзького воєводства на захід від Ожидова, нижче Ушні перетинали Буг, потім Белзець і Золочівку, звертали на схід, відтак на північний схід до Залозець на Сереті, після чого в північно-західному напрямку, на схід від Літовища, а на захід від Копця зближалися до границь Белзького воєводства. Можна говорити про певну стабільність основного масиву олеських земель, які хоч і міняли власників, дробилися, особливо, починаючи з XVI ст., але традиційно вважались якщо не т. зв. ключем, то волостю і повітом.

ВИСНОВКИ

Галицько-Волинське князівство, як монархічна держава під різними назвами в історичних джерелах (*Regnum Galiciæ, Regnum Russiæ, Regnum Galiciae et Lodomeriae*), упродовж кількох століть (середина XIII – XIV ст. і, навіть, у кінці XVIII – на початку XX ст.) вигідно виділялося на політичній карті середньовічної Європи. Його розвиток у просторі та часі – це складний процес взаємовливу природних умов та суспільства. Місцеві особливості рельєфу, клімат і водні ресурси були суттєвими чинниками історичного розвитку організованих спільнот, які об'єднувались, у першу чергу, за територіальним принципом та культурними ознаками. Дати якомога конкретніше наукове пояснення цим процесам намагаються вже кілька поколінь істориків і географів. наслідком чого стало накопичення великого об'єму фактичного матеріалу та його трактувань. Черговий раз виникла потреба зробити аналіз уже давно відомих історичних джерел, застосовуючи при цьому нові методи досліджень, систематизувати значну кількість здобутих результатів і їх інтерпретацій. Серед історіографічних опрацювань на теперішній момент нема ґрунтовних синтез, у яких історична географія Галицько-Волинського князівства розглядалася б комплексно і з позицій історичних реконструкцій, і з позицій цілої низки спеціальних дисциплін географічної науки. Виникла ситуація, коли при описі Галицько-Волинського князівства як єдиного поняття, історики та географи творять окремі паралельні реальності.

У дисертаційному дослідженні ми зробили спробу вийти поза межі вище згаданого діалектичного становища та спробували розглянути Галицько-Волинське князівство як єдину просторово-територіальну політичну структуру. Підсумовуючи викладений в основній частині роботи матеріал, можемо стверджувати наступне:

1. В історіографії обраної теми спостерігається два головні напрями досліджень, які розвивалися синхронно з тенденціями європейської науки. Перший – це роботи, суть яких полягала у визначенні кордонів Галицько-Волинського

князівства, розселення, локалізації населених пунктів, торгівельних шляхів, уточненні місць битв, інших історичних подій, тобто питання, які тепер описують політичну географію і топографію минулого. Цей напрям залишався домінуючим у XVIII – XIX ст. Другий напрям розвитку досліджень природних і людських ресурсів Галицько-Волинської держави пов'язаний з проблемою впливу природних умов на суспільство. Географічний детермінізм виступав основним ядром поглядів найвидатніших представників цього напрямку впродовж XIX – середини XX ст. Держава загалом розглядалась як біологічний організм, що має певні цикли розвитку та потреби розширювати свій життєвий простір. У XX ст вітчизняна та зарубіжна соціально-географічна аналітика характеризується поживленням історико-географічних досліджень як у змістовному плані, так і в ширшому та глибшому розумінні методологічних і методичних принципів їх застосування. Цей підхід має великий науковий потенціал. Його застосування сприятиме діапазону дослідницьких робіт, об'єктивнішому баченню старих проблем і варіантів їх теоретичного та практичного вирішення

Галицько-волинське пограниччя, як зона етно-культурних і політичних контактів на ділянці літописних околиць Пліснеська – Олеська, періодично потрапляло у поле зору вчених етнографів, археологів, географів і політиків (С. Гощинський, В. Залеський, М. Шашкевич, Я. Головацький, О. Кольберг, І. Шараневич, М. Грушевський, І. Франко, Я. Пастернак, Б. Сокальський, Т. Сулімірський та ін.) Аналітичний огляд історичних джерел, наукового та іншого жанрового характеру публікацій свідчить про те, що межа Галичини та Волині – це край з багатою культурною спадщиною, яка впливає не тільки на розвиток малих локальних спільноту регіоні, але і на суспільні процеси та геополітику європейського масштабу.

2. Джерельна база для вивчення історичної георгафії Галицько-Волинського князівства є досить специфічною, оскільки повинна бути однаково переконливою і для істориків і для географів. Основою. для досягнення результатів нашого

дослідження стали історичні джерела: літописні відомості, актові й археологічні матеріали, топоніміка краю. Водночас, об'єкт і завдання дослідження зумовили підхід до єдиної системи джерел інформації з позицій двох підсистем: “історичної” та “географічної”. Використання загальнонаукових методів дослідження дає особливо цікаві результати за умови застосування ретроспективного способу реконструкції історичної дійсності. Іншими словами, за повідомленнями літописів і, навіть, пізньосередньовічних історичних джерел можна відтворювати загальну картину природніх умов і соціальних процесів за княжої доби.

3. Найголовніші літописні відомості подають достатньо підстав для суджень про уявлення щодо геоморфології, внутрішніх територіальних вод, рослинного і тваринного світу на теренах Галицько-Волинської держави за княжої доби. Вони, хоч і стосуються конкретних місцевостей та визначеного часу, завжди, радше, принагідні та ніколи не подають розгорнутих географічних описів. Ці повідомлення вписані у ширший контекст лише між іншим і мають не суто географічний, а, насамперед, – історичний характер. У той сам час, такі рідкісні свідчення, за умови їх поєднання з інформацією, яку забезпечують новітні методи досліджень з фізичної географії, геополітики, екології, археології тощо, дають змогу прояснити та розкрити багато важливих, досі належно не вивчених під науковим оглядом взаємозв'язків життєдіяльності людини, суспільства та природи, наприклад закономірностей розвитку державотворчих процесів залежно від природних багатств, зокрема – земель, водних ресурсів, флори та фауни Волині, Прикарпаття, Полісся та Поділля за княжої доби.

4. Люди на території галицьких і волинських земель за княжої доби серед численних недуг, поширених у Європі (туберкульоз, абсцеси, гангрени, виразки, пухлини, екзема (вогонь Св. Лаврентія), запалення (вогонь Св. Сільвіана), авітаміноз, каліцтва, епілепсія (хвороба Св. Іоана), розладів центральної нервової системи (танок Св. Віта), божевілля та інших недуг, від кожної з яких був окремий святий заступник), помирили також від стенокардії або ж інфаркту міокарда

(Володимир Володаревич), хвороби Пертеса (Ярослав Володимирович Осмомисл), психічних розладів, (Святополк Окаянний), мали проблеми зору у формі епідемічного кератокон'юктивіту або центрального серозного хоріоретиніту (Данило Романович), вражались остеомієлітом, карієсом і парадонтозом зубів (Володимир Василькович), іншими захворюваннями. Характерно, що причини та наслідки хвороб, епідемій і суспільство і, відповідно, літописці пояснювали з позицій давніх вірувань і християнського вчення. Особливої уваги заслуговує дослідження епізоду про хворобу Володимира Васильковича – християнський символ страждання-преображення, страждання-життя. Він засвідчує, що Волинь із її володарями розглядалась у княжі часи як один із центрів формування державності згідно з теологічною теорією, суть якої полягає в ідеї божественного створення держави з метою реалізації загального блага, обґрунтовує перевагу духовної влади над світською, церкви над державою.

Для висновків про більш точну географію поширення недуг літописних відомостей замало, хоча згадуються вони в Галичі, Володимирі на Волині, Бересті, Дорогобужі, Любомлі. Не можливо тепер точно визначити і масштаби смертності від згаданих хвороб, навіть, якщо взяти до уваги великий процент дитячої смертності в епоху середньовіччя. Це стосується всіх верств населення, у тому числі династій галицьких і волинських князів. Але, поза всяким сумнівом, серед причин смертності однією з найімовірніших були соціальні умови життя. Принаймі, це відомо стосовно правлячих верств населення. Постійні війни, міжусобиці, пов'язані з боротьбою за спадщину і таке інше відбивалося на здоров'ї, тривалості життя князів та їх прибічників.

Літописи не дають достатньої кількості інформації для надто конкретних висновків про вплив татаро-монгольської навали на демографічну ситуацію у Прикарпатті, Волині та Поділлі, обмежуючись образними відомостями. Звістки про татарські спустошення в Галичині та Волині характеризуються гіперболізмом. Літописні повідомлення про наслідки міжусобних воєн князів на території

галицьких та волинських земель, а також втрати, яких зазнало населення цих регіонів у результаті нападів європейських сусідів (Польщі, Угорщини, Литви) є фрагментарні, короткі, неточні, надто загальні, хоча й менше роздраматизовані, ніж опис татаро-монгольських спустошень, оскільки, з позицій літописців, останні здійснювалися чужоземцями, іновірцями, людьми з іншою культурою. Переважно, окремі збройні конфлікти завершувалися не масовими вбивствами переможених військ і підкореного населення, а лише взяттям здобичі у вигляді матеріальних цінностей, земель, з яких населення платило данину, самих людей у якості полонених і робочої сили. Ситуацій, коли внаслідок збройних сутичок воюючі сторони не несли порівняно великих жертв убитими, знаходимо у літописах чимало. Лише деякі з битв супроводжувались великою кількістю вбитих.

5. Вперше введена до наукового обігу інформація про т.зв. Йосипівський скарб арабських дирхемів відкрила майже невідому сторінку з історії слов'янських племен у верхів'ях Західного Бугу. Здобуто новий переконливий доказ того, що у Північному Прикарпатті та Волині наприкінці I тисячоліття н. е. існували такі ж, або й інтенсивніші торгові шляхи, як у Прибалтиці, Подніпров'ї, Поволжі, а Західне Побужжя було місцевістю, де перетиналися суходільні та водні шляхи зі Східної Європи у Центральну. Складена карта-схема міст Арабського халіфату, де карбували дирхеми, знайдені у селі Йосипівці, унаочнює місця їх карбування. Це – монетні двори: Іраку й аль-Джазіру (арабська назва північної частини краю між Тигром і Євфратом) – міста Мадінат-ас-Салам, Васіт, Куфа; Ірану – Мухаммедія, Ісбаган, Балх, Нісабур (?), Керман; Трансоксанії – Самарканд, аш-Шаш; Вірменії; Магрібу – Аббасії; Андалузії.

6. Верхів'я Західного Бугу та Північні схили Вороняків у VIII – IX ст. були економічно інтегровані в систему міжнародних торгових шляхів, якими поширювалися предмети матеріальної культури та вздовж яких здавна були численні сакральні ландшафти. З огляду на це, перспективним для дослідження об'єктом є Підліська гора, з якою пов'язані народні вірування, закорінені в

архаїчних традиціях місцевого населення часів ранніх слов'ян і княжої доби. Археологічні знахідки й етнографічні матеріали, зібрані в околицях Підлиської гори підтверджують локальні особливості галицько-волинського пограниччя та його ключове значення у формуванні політичних кордонів Галицько-Волинської держави. Це дає підстави для, наразі припущень, а в майбутньому – переконання, що і за часів племінних князів і в часи королівства Русі економічний, культурний і політичний вектор Київ – Краків – Прага – Регенсбург був основою для формування території Галицько-Волинської держави XII – XIV ст. Паралельно, цей вектор був означений системою сакральних ландшафтів, які творили поняття з подвійним значенням: землі та метафізичного простору – Свята Русь, концепт, який аж у XIX ст. штучно перенесли далеко на північ.

Навіть після глибоких політичних змін, що сталися з Галицько-Волинським князівством в останній чверті XIV ст., історична пам'ять про літописне місто Пліснеськ (Пліснесько) не зникла. Його функції певною мірою почало виконувати сусіднє Олесько, навколо якого сформувалася нова політично-адміністративна округа – *districtus Olescensis*. Як центр округи, у нових суспільно-економічних умовах Олесько існує ще в половині XV ст. Границі Олеського повіту княжих часів можна досліджувати ретроспективним способом за документами навіть XVIII ст.

7. Вперше введений у науковий обіг архаїчний дромонім Попідгридень за сучасними орієнтирами, як дорога з такою назвою, пролягав околицями південно-західної частини села Йосипівка Буського району Львівської області. Дорога простягалася вздовж північних схилів Вороняків – середньої частини Гологоро-Кременецького кряжу, який розділяє Мале Полісся від Західного Поділля. Оскільки на цьому відрізку Головного європейського вододілу беруть початок річки Стир, Західний Буг і ліві притоки Дністра, саме ці природні обставини були суттєвою причиною формування галицько-волинського пограниччя за княжих часів. Порубіжними були місто Пліснеськ, укріплення в Олеську та, судячи з археологічних даних, інші, менших розмірів, поселення й укріплення на території

сучасних населених пунктів Йосипівка, Лугове, Ясенів. На цій території перехрещувалися старі сухопутні дороги, однією з яких і був Попідгридень – частина важливішого шляху з імовірною назвою Гридень, який, очевидно, пролягав уздовж північних схилів Вороняків на проміжку від Підлиської гори через Олесько, Білу Гору, Підгірці до літописного Пліснеська. Таким чином, і фактичний Попідгридень, і гіпотетичний Гридень могли бути важливого значення частиною транзитної підкарпатської дороги IX – X ст., яка, в свою чергу, була ланкою трансконтинентальної магістралі Багдад – Трансоксанія – Камська Болгарія – Прага. Він відігравав значну роль у формуванні Руської землі й економічному житті Галицько-Волинської держави.

8. Розвиваючи методику сучасних історико-географічних досліджень, учені наголошують на необхідності саме екологічного підходу. Він передбачає вивчення взаємовідносин природи і суспільства з метою дотримання динамічної рівноваги між ними, а також між різними структурними елементами природного середовища та суспільства. На теперішньому етапі розвитку природничих і гуманітарних наук обидва вище згадані напрями історичної географії підлягають процесові екологізації, себто узгодженому природничо-науковому та соціально-економічному підходові до розгляду взаємовпливу природи, людини та суспільства. Відповідно, зростає актуальність досліджень з історичної фізичної географії загалом і історії Галицько-Волинського князівства зокрема.

Отож, комплексний історико-географічний аналіз природних і людських ресурсів Галицько-Волинського князівства та дослідження внутрішнього галицько-волинського пограниччя на прикладі відрізка Пліснесько-Олесько демонструє як формувалися Руська земля і територія Галицько-Волинської держави, спадкоємність цієї традиції, підтверджує важливість і перспективність міждисциплінарного підходу до вивчення цієї та подібних тем із позицій природничих і гуманітарних наук, дає змогу заповнити чимало прогалин у знаннях про роль локальних, регіональних і глобальних чинників розвитку суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

Державний архів Львівської області

Ф. Р-2076: (Відділ культури виконкому Бродівської районної Ради депутатів трудящих, м. Броди Львівської області). Оп. 1. Спр. 82. Паспорти пам'ятників живопису, графіки, прикладного мистецтва. Т. 1. 125 арк.

1. Паспорт пам'ятника археології. Городище X-XIII ст. “Окописько”, с. Йосипівка, Олеський р-н, Львівська обл. Арк. 88-91.
2. Паспорт пам'ятника археології. Поселення X-XIII ст. “На церковнім”с. Йосипівка, Олеський р-н, Львівська обл. Арк. 92-95.
3. Паспорт пам'ятника археології. Поселення X-XI ст. “Покрова”, с. Йосипівка, Олеський р-н, Львівська обл. Арк. 96-99.
4. Паспорт пам'ятника археології. Поселення слов'янське XI-XIII ст. с. Лугове (Чехи), “Острів”, Заболотцівський р-н, Львівська обл. Арк. 100-103.
5. Паспорт пам'ятника археології. Поселення слов'янське XI-XIII ст. с. Лугове (Чехи), “Городиско”, Заболотцівський р-н, Львівська обл. Арк. 104-107.
6. Паспорт пам'ятника археології. Поселення X-XIII ст. с. Ясенів, “Корчунок”, Заболотцівський р-н, Львівська обл. Арк. 108-111.
7. Паспорт пам'ятника археології. Могильник XIII-XIV ст. с. Ясенів, “Корчунок”, Заболотцівський р-н, Львівська обл. Арк. 116-119.

Ф. Р-2076: (Відділ культури виконкому Бродівської районної Ради депутатів трудящих, м. Броди Львівської області). Оп. 1. Спр. 83. Паспорти пам'ятників живопису, графіки, прикладного мистецтва. Т. 2. 122 арк.

8. Паспорт пам'ятника археології. Городище VIII-XIII ст. с. Підгірці, “Пліснесько”, Олеський р-н, Львівська обл. Арк. 74-77.

9. Паспорт пам'ятника археології. Курганний могильник VIII-XIII ст. с. Підгірці, “Погреба”, Заболотцівський р-н, Львівська обл. Арк. 74-77.
10. Паспорт пам'ятника археології. Монастирище XII ст. с. Підгірці, хутір Пліснесько, “Поле Монастирсько”, Олеський р-н, Львівська обл. Арк. 103-106.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

11. Ф. 186: Крайова земельна податкова комісія. Оп. 6. Од. зб. 1478. Ділов. № 100: Кадастрові карти. Село Йосипівка. 1845 р. Арк. 1-13.
12. Ф. 201: Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів. Оп. 4б. Спр. 69: Підтвердження права власності на спірні землі Миколаївському братству, в минулому “законно надані найяснішим Левом, князем Русі”. (Список). Арк. 1-3 зв. XVIII ст.

Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника,

Відділ рукописів

13. Архів Івана Крип'якевича. Спр. 250. Аспірантура 1945-1946 рр. Папка Інкін В.Ф. Арк. 1-1зв. Індивідуальний план роботи аспіранта ЛДУ ім. І. Франка Інкіна В.Ф. 01.01.1947 р. – 31.12.1949 р. Тема: “Лев Данилович, Галицький князь”.
14. Архів Івана Крип'якевича. Спр. 250. Аспірантура 1945-1946 рр. Папка Інкін В.Ф. Арк. 2-2зв. Індивідуальний план роботи аспіранта ЛДУ ім. І. Франка Інкіна. 01.01.1947 р. – 31.12.1949 р. Тема: “Галицько-Волинське князівство у другій половині 13 і першій половині 14 ст”.
15. Архів Івана Крип'якевича. Спр. 250. Аспірантура 1945-1946 рр. Папка Інкін В.Ф. Арк. 15. Процес роботи.
16. Архів Івана Крип'якевича. Спр. 250. Аспірантура 1945-1946 рр. Папка Інкін В.Ф. Арк. 16. План дисертації “Лев Данилович, галицький князь”.
17. Архів Івана Крип'якевича. Спр. 256. Листування. Лист до М. Брайчевського. Машинопис. Львів, 07.10.1965 р.

18. Ф. 61 (Кордуба М.). [Особовий архів]. Спр. 4: Матеріали до географічного словника. 125 арк.

19. Фонд університету. Шифр 33у: Kulyńcz J. Geografia historyczna Rusi Halicko-Włodzimierskiej (1928). 103 арк.

**Науковий архів Науково-дослідного центру “Рятівна археологічна служба”
Інституту археології НАН України**

20. Милян Т., Шидловський П. Звіт про підсумки рятівних археологічних робіт (розкопок) на пам’ятці Йосипівка-II у зоні будівництва об’їзної дороги навколо смт. Олесько на території Буського району Львівської області у 2007 р. НА НДЦ РАС ІА НАНУ. НД 2008: АР-1. 69 арк.: 14 іл., 24 фото.; НА ІА НАНУ. 2007/219.

Національний архів Чеської Республіки (Národní archiv. Praha).

21. Ф. 1676. Колекція Першої світової війни (Sb. První sv. válka). Фото 1349: Olesko – pohled na starý židovský hřbitov. 1917 р. Режим доступу: <http://www.badatelna.eu/fond/181125/zaznam/791011> (08.01.2020).

Опубліковані джерела

22. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Раннеславянский и древнерусский периоды) / отв. ред. А. П. Черныш. Киев: Наукова думка, 1990. 189 с.

23. Археология Прикарпатья. Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо) / відп. ред. А. П. Черныш. Киев: Наукова думка, 1990. 187 с.

24. Археологічні пам’ятки Прикарпаття і Волині кам’яного віку / відп. ред. О. П. Черниш. Київ: Наукова думка, 1981. 308 с.

25. Археологічні пам’ятки Прикарпаття і Волині ранньослов’янського і давньоруського періодів / відп. ред. О. П. Черниш. Київ: Наук. думка, 1982. 268 с.

26. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр. Львів: ЛІМ, 1959. 43 с.

27. Галицко-Волынская летопись / пер. на русс. О. П. Лихачевой. *Памятники литературы Древней Руси. XIII век*. Москва: Художественная литература, 1981. С. 236–425.
28. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / за ред. М. Ф. Котляра. Київ: Наукова думка, 2002. 400 с.
29. Галицко-Волынская летопись. Текст. Комментарии. Исследование / под ред. Н. Ф. Котляра. Санкт-Петербург: Алетейя. 2005. 421 с.
30. Головацкий Я. Ф. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. В 3-х т. Москва: Изд. Имп. О-ва Истории и Древностей Рос. при Моск. Ун-те, 1878. Т. 1. 388 с.
31. Ипатьевская летопись (*Полное собрание русских летописей*). 2-е изд. / под ред. Алексея Шахматова. Санкт-Петербург: Археографическая комиссия, 1908. Т. 2. 938 стб.
32. Лаврентьевская летопись. 4-е изд. Москва: ЯРК, 1997. Т. 1. 496 с.
33. Лаврентьевская летопись (Полное собрание русских летописей, издаваемое Постоянною Историко-Археографической Комиссиею Академии Наук СССР, т. I, вып. 1: Повесть временных лет). Изд. 2-е. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1926–1928. VIII с., 579 стб.
34. Летопись по Ипатскому списку / под ред. С. Н. Палаузова. Санкт-Петербург: Издание Археографической комиссии, 1871. I-IX + 616 с.
35. Новгородские летописи (Полное собрание русских летописей, т. III). Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1841. 320 с.
36. Попис границъ и шкодь межи Великого княжества Литовского а Коруны Полское в 1546 г. *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*. Вильно: Печ. Губ. правления, 1867. Т. 1. С. 46–126.
37. Правда Русская / под общ. ред. акад. Б. Д. Грекова. Москва, Ленинград, 1940. Т. 1: Тексты. 505 с.
38. Слово о полку Игореве. Москва: Художественная литература, 1959. 99 с.

39. Слово о полку Ігоревім. Київ: Радянська школа, 1986. 310 с.
40. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego). Lwów: Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego, 1872. T. 3. 319 s.
41. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego). Lwów: Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego, 1878. T. 7. 355 s.
42. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego). Lwów: Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego, 1880. T. 8. 354 s.
43. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego). Lwów: Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego, 1883. T. 9. 339 s.
44. Catalan Atlas. By Abraham Cresques (died 1387) with his son Jehuda. 1375. Джерело: http://history-maps.ru/pictures/all_1/r_203_1/max_681/ (15.02.2020).
45. El libro del conoscimientode todos los regnos e tierras e señoríos que son por el mundo e de las señales e armasque han cada tierra e señorío por sí e de los reyes e señores que los proveen. *Viajesmedievales*. Madrid, 2005. T. 1. P. 347–404.
46. El libro delconoscimiento de todos los reinos (The Book of Knowledge of All Kingdoms) / ed. andtransl. by N. F. Marino. Tempe (Arizona), 1999. 198 p.
47. Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestorum. Bonnae, 1836. S. 232–234.
48. Kodeks dyplomatyczny Malopolski. Kraków: Akad. Umiejętności, 1876. T. I. 552 s.
49. Kodex dyplomatyczny Malopolski. Kraków: Akad. Umiejętności, 1887. T. 3.. 480 s.

50. Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / wydali, wstępem i przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Jurijewej, A. Majorowa i T. Wiłkuł. *Pomniki Dziejowe Polski*. Seria II. Kraków, Warszawa:PAU, 2017. T. XVI. CXXVII s.
51. Lacarra M. J., Lacarra Ducay M. C., Montaner A. Libro del conocimiento de todos los reynos et tierras e señorios que son por el mundo et de las señales et armas que han. Zaragoza. Institución Fernando el Católico, 1999. 46 pgs.;
52. Nicetae Choniatae historia. Bonnae: Weber, 1835. 974 p.
53. Źródła dziejowe. T. XVIII. Cz. I: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Warszawa: Warszawska Drukarnia Estetyczna, 1902. 406 s.
54. Źródła dziejowe. T. VII. Cz. I: Ziemie Ruskie; Ruś Czerwona opisana przez A. Jabłonowskiego. Warszawa: Warszawska drukarnia estetyczna, 1902. 203 s.
55. Hudud al'Alam. The Regions of the World: A Persian Geography, 372 A. H. – 982 A. D. / translated and explained by V. Minorsky. Oxford UP London: Oxford University Press, 1937. 524 p.
56. Przywilej z r. 1086. *Kwartalnik historyczny*. Lwów, 1903. T. XVII. S. 1–28.
57. Przebaczenie królewskie ziemianom oleskim w 1431 r., przez Antoniego Prochaskę. *Kwartalnik historyczny*. Lwów, 1895. Rocz. IX. S. 43–45.
58. Matricularum Regni Poloniae Summaria. Varsoviae: MCMV, 1908. Pars III. Alexandri regis tempora complectens (1501–1506) / ed. T. Wierzbowski. Varsoviae.
59. Libro des conocimiento de todos los reynos & tierras & señorios que son por el mundo. Ed. M. J. De la Espada. Madrid: Imprenta de T. Fortanet, 1877. 300 p.

ЛІТЕРАТУРА

60. Академік Степан Рудницький / за ред. проф. О. Шаблія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 408 с.
61. Александрович В. С. Візантійські іконографічні взірці XI століття в українському малярстві XIII–XIV століть. *Студії мистецтвознавчі*. Київ:

Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2006. Ч. 1: Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. С. 38–49.

62. Александрович В. С. Візантійський імпорт та візантизуюча течія волинського малярства княжої доби. *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації*. Луцьк: Волинський краєзнавчий музей, 2009. Вип. 16: Матеріали XVI міжнародної наукової конференції (Луцьк, 4–5 листопада 2009 р.). С. 17–27.

63. Александрович В. “Щастя” короля Данила Романовича [рец. на кн.:] Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – Т. 1). – Kraków: Avalon, 2012. – 538 s. *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. В. Александрович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014. С. 309–350.

64. Александрович В. С. Західноукраїнські ікони другої половини XIV століття на тлі перемін історичної традиції. *Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 1029–1049.

65. Александрович В. С. Константинопольська реліквія княжого Холма. *Історія в школах України*. 2010. № 1. С. 30–33.

66. Александрович В. С. Літописний монумент середини XIII ст. з орлом в околицях Холма. *Фортеця. Збірник заповідника “Тустань” на пошану Михайла Рожка*. Львів: Камула, 2009. Кн. 1. С. 86–102.

67. Александрович В. С. Малярство XIII–XVIII століть давньої Холмської єпархії східного обряду. *Sztuka sakralna i duchowość pogranicza polsko-ukraińskiego na Lubelszczyźnie. Materiały Międzynarodowej Konferencji “Sztuka Sakralna Pogranicza” (Lublin, 13–14.10.2005 r.)*. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2005. S. 87–92.

68. Александрович В. С. Мистецтво “галицького регіону”: співвідношення традиції

та впливів у його еволюції до кінця XVIII століття. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Studia Ukrainica*. Warszawa: UW, 2003. Т. 15–16. S. 11–23.

69. Александрович В. С. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 132 с.

70. Александрович В. С. Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича. *Княжа доба: історія і культура*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. Вип. 1. С. 136–153.

71. Александрович В. С. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2009. Вип. 13–14. С. 38–72.

72. Александрович В. С. Невикористаний аргумент для датування Успенського собору в Галичі. *Історичні та культурологічні студії*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. Вип. 3: Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. С. 183–186.

73. Александрович В. С. Холмська ікона Богородиці. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. 40 с.

74. Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2013. 240 с.

75. Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. Киев: Тип. Императ. Ун-та Св. Владимира, 1887. 232 с.

76. Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии. Москва: Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1900. 130 с.

77. Арманд А. Д., Таргульян В. О. Некоторые принципиальные ограничения эксперимента и моделирования в географии. *Известия АН СССР. Серия география*. 1974. № 4. С. 129–137.

78. Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село. Москва: Наука, 1985. 432 с.
79. Археология Украинской ССР: в 3 т. Киев: Наукова думка, 1986. Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды / отв. ред. В. Д. Баран. 573 с.
80. Ауліх В. З історичної географії Галицької землі. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Міжнародна наукова конференція (Галич, 19–21 серпня 1993 р.): Тези доповідей та повідомлень*. Львів: [б.в.], 1993. С. 31–33.
81. Ауліх В. В. Древнерусские городища в Западной Волини (Волынская и Ровенская области). *Археологические открытия 1996 г.* Москва: Наука, 1997. С. 249–250.
82. Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині. Київ: Наукова думка, 1972. 124 с.
83. Бажов В. И. Повторяемость засух на Русской равнине в историческую эпоху. *Известия Крымского отделения Географического общества СССР*. Симферополь: Крымский филиал АН СССР, Крымский отдел Географического Общества Союза ССР, 1961. Вып. 7. С. 13–24.
84. Байцар А. Мапа Якова Головацького “Етнографічна карта руського народонаселення в Галичині, північно-східній Угорщині і Буковині”, 1875 р. Режим доступу: <http://baitsar.blogspot.com/2016/12/1875.html> (04.01.2020).
85. Байцар А. Фізична географія України. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 172 с.
86. Байцар А. Фізична географія України. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 354 с.
87. Балабушевич Т., Тесленко І. Історична географія України. Київ: НаУКМА, 2015. 50 с.
88. Бандрівський М. Все ще недооцінений археолог Володимир Гребеняк (1892–1915). *Постаті української археології: Матеріали і дослідження з археології*

Прикарпаття і Волині. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. Вип. 7. С. 79–82.

89. Бандрівський М. Сварожі лики. Археологічно-релігієзнавчі нариси з історії Західної України. Львів: Логос, 1992. 102 с.

90. Бандрівський М. С. Про використання природно-географічного районування в західноукраїнській археології. *Екологія культури: історія, традиції, сучасність*. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1990. С. 38–39.

91. Баран В., Томенчук Б. Галичина могила. *Галицько-Волинська держава: причини виникнення, історія, культура, традиції*. Тези доповідей і повідомлень. Львів: [б.в.], 1993. С. 31.

92. Барсов Н. П. Географический словарь Русской земли. Вильно: Тип. А. Сыркина, 1865. 220 с.

93. Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии: География Начальной летописи. Варшава: Тип. К. Ковалевского, 1885. 371 с.

94. Без-Корнилович М. О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии с присовокуплением и других сведений к ней же относящихся. Санкт-Петербург: Типография III Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1855. 355 с.

95. Бербери в Наддніпрянщині: професор Тищенко відкриває нові сторінки історії України. Режим доступу: <https://www.unian.ua/society/343292-berberi-v-naddnipyrianshini-profesor-tischenko-vidkrivae-novi-storinki-istoriji-ukrajini.html> (08.01.2020).

96. Боголепов М. А. О колебаниях климата в Западной Европе с 1000 по 1500 гг. *Землеведение*. Москва, 1908. Кн. 3–4. С. 58–162.

97. Боголепов М. А. О колебаниях климата Европейской России в историческую эпоху. Москва: Тип. И. Н. Кушнерева и К°, 1908. 112 с.

98. Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Экстремальные климатические явления в Европейской части России по данным летописных источников и исторических

- документов. *Колебания климата за последнее тысячелетие*. Ленинград: Гидрометеиздат, 1988. С. 115–233.
99. Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв. Ленинград, Гидрометеиздат, 1983. 240 с.
100. Бромлей Ю. В., Подольный Р. В. Создано человечеством. Москва: Политиздат, 1984. 272 с.
101. Бунин А. И. Где находились ворота, упоминаемые в летописи под 1268 г. *Известия XI Археологического съезда в Киеве*. 1899. № 12. С. 177–178.
102. Бучинский И. Е. О климате прошлого Русской равнины. Ленинград: Гидрометеиздат, 1957. 142 с.
103. Бучко Д. Г. Исследования украинской топонимии в трудах М. М. Кордубы. *Доклады и сообщения Львовского отдела Географического общества УССР за 1966 год*. Львов: Изд-во ЛГУ, 1969. С. 131–134.
104. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. Київ: ДНВП “Картографія”, 2004. 208 с.
105. Василик В. В. О болезни и смерти Владимиро-Волынского князя Владимира Васильковича. Некоторые медицинские, гомилетические и литургические наблюдения. *Русин*. 2015. № 1. С. 51–68.
106. Веклич М. Ф. Проблемы методики палеогеографічних досліджень. *Теоретичні і прикладні питання географії*. Київ: Вид-во КДУ, 1972. С. 45–58.
107. Верига В. Дослідник підземного архіву України. (Пам’яті проф. д-ра Ярослава Пастернака) *Український історик*. 1970. № 4. С. 36.
108. Верменич Я. Географія, хорографія, хорологія: етапи становлення й концептуалізації. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2007. № 10. С. 7–16.
109. Верменич Я. Історична географія й регіонознавство: наступність і взаємодія. *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Ф. П. Шевченка*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. Т. 2. С. 488–517.

110. Верменич Я. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів. *Регіональна історія України*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. Вип. 1. С. 13–28.
111. Верменич Я. Поняття “регіональна історія” як структурна модель територіальних досліджень. *Регіональна історія України*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 2. С. 9–28.
112. Верменич Я. Роль М. С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні. *Український історичний журнал*. 1998. № 2. С. 92–101.
113. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.
114. Верменич Я. В. Регіональна інтеграція в умовах глобалізації: теорії та сучасні реалії / відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 351 с.
115. Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Київ: НАН України, 2012. Т. 6: Історія природних вод. Кн. 1: Водневисті мінерали. 754 с.
116. Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Київ: НАН України, 2012. Т. 6: Історія природних вод. Кн. 2: Досвід гідрохімії і геохімії вод Землі. 1104 с.
117. Возницький Б. Олеський замок. Львів: Каменярь, 1977. 144 с.
118. Возняк М. Історія української літератури. У 2-х кн. Львів: Світ, 1992. Кн. I. 696 с.
119. Войнаровський В. Верхнє Побужжя як Балто-Чорноморське роздоріжжя (I тис. н. е.). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. Вип. 12. С. 170–181.

120. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. 649 с
121. Войтович Л. Знову про дискусію з приводу автентичності “Слова о полку Ігоревім” та стосовно його авторів. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів: НТШ, 2008. Т. 256. С. 32–49.
122. Войтович Л. Королівство Русі: реальність і міфи. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: ДДПУ імені Івана Франка, 2003. Вип. 7. С. 63–71.
123. Войтович Л. Чи були мечі харалужні? *Вісник Інституту археології*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2007. Вип. 2. С. 74–79.
124. Войтович Л. В. Вікінги в Центральній-Східній Європі: проблеми Ладоги і Пліснеська. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2009. Вип. 12. С. 79–101.
125. Войтович Л. В. Волинська земля князівських часів (X–XII ст.). *Проблеми історичної географії України*. Київ: Наукова думка, 1991. С. 10–23.
126. Войтович Л. В. Галицько-Волинська держава в публікаціях збірників останніх років. *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. Л. Войтович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. Вип. 3. С. 365–371.
127. Войтович Л. В. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів: НТШ, 2006. Т. 252. С. 187–205.
128. Войтович Л. В. Кордони та територія Галицько-Волинської держави: продовження дискусії. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. Вип. 19. С. 43–104.
129. Войтович Л. В. Латинські джерела XIII–XIV століть про Галицько-Волинське князівство. *Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на*

порозі XXI ст. Львів: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Львівське відділення, 2013. С. 176–181.

130. Войтович Л. В. Нові (невикористані) джерела до історії Галицько-Волинського князівства та біографії князя Лева Даниловича. *Вісник НТШ*. 2013. Ч. 49. С. 24–27.

131. Войтович Л. В. Повертаючись до проблеми південних кордонів володінь галицьких і галицько-волинських князів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: ДДПУ імені Івана Франка, 2014. Вип. 17–18. С. 51–63.

132. Войтович Л. В. Як харчувалася галицька еліта у XI–XIV століттях. *Ї. Незалежний культурологічний часопис*. 2013. Ч. 73. С. 32–37.

133. Войцехівська І. Н., Калакура Я. С., Павленко С. Ф. Історичне джерелознавство. Київ: Либідь, 2002. 486 с.

134. Волинець О. Рудні на Поліссі. *Український календар. 1970*. Варшава, 1970. № 6. С. 14–15.

135. Вольнский историко-археологический сборник. Вып. 1. Издание распорядительного комитета Вольнского Церковно-Археологического Общества Почаев: Тип. Почаевской Успенской Лавры; Житомир: Тип. и литогр. М. Дененмана, 1896. 244 с

136. Воронов А. Г. Медицинская география. Общие вопросы. Москва: Изд-во МГУ, 1982. Вып. 1. 161 с.

137. Воропай Л. И. Историческая география и проблемы географического прогнозирования. Черновцы. Изд-во ЧГУ. 1976. 69 с.

138. Воропай Л. И. Комплексные историко-географические исследования, их значение в изучении процессов взаимодействия общества и природы. *Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции*. Москва: Московский филиал Геогр. об-ва СССР, 1981. С. 30–41.

139. Воропай Л. И. Роль антропогенного фактора в развитии географической оболочки. Черновцы. ЧГУ, 1975. 74 с

140. Воропай Л. І. Досвід проведення історико-географічних досліджень. *Фізична географія та геоморфологія*. Київ: Вища школа, 1976. Вип. 15. С. 16–21.
141. Воропай Л. І. Сучасний етап історичної географії та перспективи її розвитку. *Теоретичні і прикладні питання географії*. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1972. С. 132–138.
142. Воропай Л. І. Фізико-географічне районування Подільських областей. Чернівці. Вид-во Чернів. ун-ту, 1982. 142 с.
143. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис у 2-х томах. Мюнхен: Укр. вид-во, 1958. Т. 2. 289 с.
144. Гадзятский К. Борьба с голодом в период XI–XIII вв. Санкт-Петербург, 1907. 107 с.
145. Галицька земля: історія та сучасність: матеріали наукової конференції, присвяченої 1100-річчю Галича. Івано-Франківськ: Плай, 1998. 124 с.
146. Галицько-Волинська держава XII–XIV ст.: у 2-х кн. Львів. Світ. 2002. Кн. 1. 128 с.
147. Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: матеріали міжнародної наукової конференції. Івано-Франківськ, Галич: Плай, 1998. 350 с.
148. Галич і Галицька земля в українському державотворенні: до 1110-річчя Галича і 800-річчя Галицько-Волинського князівства: збірник матеріалів. Івано-Франківськ. Плай. 1999. 188 с.
149. Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. 252 с.
150. Галичина та Волинь у добу середньовіччя: до 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 2001. 252 с.
151. Гаталяк О. М. Джерела дослідження Волині як історико-географічного регіону. Режим доступу: <https://geography.lnu.edu.ua/wp->

content/uploads/2015/03/hataliak-Dzherela-doslidzhennia-Volyni-uman-.pdf
(18.01.2020).

152. Географічна енциклопедія України. Київ: “Українська Радянська Енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1989. Т. 1. 414 с.
153. Географічна енциклопедія України. Київ: “Українська Радянська Енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1990. Т. 2. 480 с.
154. Географічна енциклопедія України: в 3-х т. Київ: Українська Радянська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1989. Т. 1. 416 с.
155. Географічна енциклопедія України: в 3-х т. Київ: Українська Радянська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1990. Т. 2. 480 с.
156. Географічний фактор в історичному процесі: збірник наукових праць АН УРСР. Київ: Наукова думка, 1990. 180 с.
157. Гілевич І. Міхал Броніслав Сокальський (1858–1929): життєвий шлях та краєзнавча спадщина. *Брідщина – край на межі Галичини й Волині*. Броди: Просвіта, 2016. Вип. 9. С. 115–120.
158. Глазные болезни. Под. ред. Т. И. Ерошевского, А. А. Бочкаревой. М.: Медицина, 1983, 448 с.
159. Голик Р. Галицько-Волинський літопис: лексикон слів, образів і стереотипів. *Осмислення спадщини давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії*. Міжнародна наукова конференція (Львів, 26–27 жовтня 2007). Програма і резюме доповідей. Львів, 2007. С. 34–35.
160. Головко О. Б. “Червенські гради” в політичному житті слов’ян Центральної та Східної Європи (IX – перша третина XI століття) Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2013. Вип. 23. С. 72–82.
161. Головко О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. Київ: Стилос, 2001. 249 с.

162. Головко О. Б. Князь Роман Мстиславич. *Вопросы истории*. 2002. № 12. С. 52–70.
163. Головко О. Б. О месте захоронения галицко-волинского князя Романа Мстиславича. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2009. № 3. С. 22–23.
164. Головко О. Б. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці. *Український історичний журнал*. 2009. № 4. С. 28–48.
165. Гольденберг Л.А. О предмете исторической географии *Известия Всесоюзного географического общества*. 1971. Т. 103. Вып. 6. С. 489–493.
166. Горак Р., Гнатів Я. Між вогнями. Микола Устиянович. Львів: Каменяр, 1994. 536 с.
167. Горбенко С. О. Ярослав Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична. Львів – Винники: [б.в.], 1996. 221 с.
168. Горобець В. М. Нова соціальна історія. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2010. Т. 7: Мі–О. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Nova_sotsialna (08.04.2019).
169. Горский А. А. Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества на Руси). Москва: Прометей, 1989. 124 с.
170. Горский А. А. Дружина и генезис феодализма на Руси. *Вопросы истории*. 1984. № 9. С. 17–28.
171. Горський А. А. Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі. *Український історичний журнал*. 1994. № 1. С. 3–9.
172. Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в. Москва: Изд-во АН СССР, 1952. 531 с.
173. Греков Б. Д. Древнейшие судьбы славянства в Прикарпатских областях. *Вестник АН СССР*. 1940. № 11–12. С. 27–37.
174. Греков Б. Д. Киевская Русь. Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1949. 511 с.

175. Гречило А. Становлення символів Руського королівства (друга половина XIII – початок XIV ст.): версії, міфи й традиція. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*: матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2007 р.). Львів: Мистецький фонд імені Короля Данила, 2007. С. 260–276.
176. Грицак В. Адміністративно-територіальний устрій на теренах українських земель: Галицько-Волинське князівство. *Вісник Академії управління МВС*. 2010. № 3. С. 94–102.
177. Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк: Обнова, 1958. 176 с. + карта.
178. Гронський Й. Топоніміка літописного Пліснеська. Підготовка тексту Алли Середяк. *Ольжичі читання* (Пліснеськ, 10 жовтня 2005). Львів: Львівська галерея мистецтв, 2005. С. 27–35.
179. Грушевський М. Виїмки з жерел до історії України-Руси (до половини XI віка). Львів: Накладом автора, 1895. 145 с.
180. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 томах, 12 книгах / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1993. Т. III. 592 с.
181. Грушевський М. Похоронне поле в Чехах: археологічна розвідка. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів: НТШ, 1899. Т. 31–32. С. 1–22.
182. Грушевський М. Похоронне поле каменного віку в с. Чехи (пов. Броди). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів: НТШ, 1895. Т. 6. С. 1–5.
183. Грушевський М. Печатки з околиць Галича. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів: НТШ, 1900. Т. 38. С. 1–4.
184. Грушевський М. Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи. *Михайло Грушевський. Твори у 50 т.* Львів: Світ. 2002. Т. 1. С. 100–108.
185. Грушевський М. Звенигород галицький. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів: НТШ, 1899. Т. 31–32. С. 1–28.

186. Грушевський М. Рожне поле. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів: НТШ, 1907. Т. 77. С. 171–173.
187. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 томах, 12 книгах / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 2. 633 с.
188. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 томах, 12 книгах / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1994. Т. 5. 704 с.
189. Гудима Ю. Географія карбування арабських дирхемів VIII–IX ст. з Йосипівського скарбу. *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність: матеріали конференції (Львів 14–15 травня 2004 р.)*. Львів: [б.в.], 2005. С. 22–31.
190. Гудима Ю. Підліська гора у народних віруваннях Волинсько-Подільського пограниччя рубежу I–II тис. н. е. і тепер. *Народознавчі зошити*. 1999. № 4. С. 528–530.
191. Гудима Ю. Прикраси та народний одяг мешканців Олеська з околицями (від найдавніших часів до XIX ст.). *Історичні пам'ятки Галичини: матеріали Третьої наукової краєзнавчої конференції (Львів, 19 листопада 2004 р.)*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2005. С. 278–289.
192. Гудима Ю. Село Йосипівка: штрихи до історії. *Історичні пам'ятки Галичини: Матеріали Другої наукової краєзнавчої конференції (Львів, 21 листопада 2002 р.)*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2003. С. 183–192.
193. Гудима Ю. Скарб арабських дирхемів з села Йосипівки. *Ольжині читання*. Пліснеськ: Львівська галерея мистецтв, 2005. С. 2–4.
194. Гудима Ю. Стародавня дорога Попідгридень. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 1999. Вип. 2. С. 35–39.
195. Гудима Ю. Чи існувала підкарпатська дорога транзитної торгівлі між Сходом та Заходом у IX–X ст.? *Брідщина. Літературно-краєзнавчий журнал*. Броди, 1993. Ч. 2. С. 12–13.

196. Гудима Ю. В. З історії археологічних досліджень північних схилів Вороняків у районі Олеська. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2000. Вип. 3. С. 278–282.
197. Гудима Ю. В. Напрямки досліджень історичної географії Галицько-Волинського князівства. *Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”*. Київ: НаУКМА, 2002. Спецвип. Т. 20. Ч. I. С. 222–227.
198. Гудима Ю., Банах І. Здоров’я володарів Галицького престолу: Володимир Володаревич, Ярослав Осмомисл, Данило Романович (Спроба історико-медичного аналізу за літописними свідченнями). *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*: матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2007 р.). Львів: Мистецький фонд імені Короля Данила, 2007. С. 166–175.
199. Гудима Ю., Павлишин О. Кордуба Мирон. *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: у 2-х т.* Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. Т. I: А–К. С. 647.
200. Гупало В Берестянські курганні могильники кінця Х–ХІІ ст. Львів: ДВЦ НТШ, 2006. 108 с.
201. Гупало В Звенигород і Звенигородська земля у ХІ–ХІІІ століттях (соціоісторична реконструкція). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2014. 532 с.
202. Гупало В Звенигородські сакралії. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2002. Вип. 8: Давнє населення Заходу України: екологія, історія, культура. С. 158–169.
203. Гупало В. Археологічні дослідження в Дубно. *Галичина і Волинь в добу середньовіччя*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2001. С. 210–220.
204. Гупало В. Д. Гончарные клейма Прикарпатья и Западной Волыни (опыт систематизации). *Советская археология*. 1985. № 4. С. 236–242.

205. Гуцуляк О., Дрогомирецький П., Томенчук Б. До проблеми Галичиної могили (Scando-Slavica у Верхньому Подністрів'ї). *Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2005. № 11. С. 14–26.
206. Гіль А., Скочиляс І. Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2013. 288 с.
207. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1-4 2-е издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. Санкт-Петербург, Москва: Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа. Т. 1. 1880. 723 с.
208. Даркевич В. П. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве. *Советская археология*. 1961. № 4. С. 91–102.
209. Дашкевич Н. П. Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным источникам. Киев: Унив. Тип., 1873. 156 с.
210. Дашкевич Я. Музейництво та відновлення історичної пам'яті народу. *Львівський історичний музей. Наукові записки*. Львів: ЛІМ, 1995. Вип. 4. Ч. 1. С. 18–22.
211. Демедюк С. В., Бардецький А. Б. Дослідження багаточислової пам'ятки у смт Шацьк. *Археологічні дослідження в Україні 2012*. Київ, Луцьк: Інститу археології НАН України, 2013. С. 128–130.
212. Диба Ю. Географія початкової Русі за східними джерелами. *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. В. Александрович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2016. Вип. 10: Святий Володимир Великий. 1015–2015. С. 9–58.
213. Диба Ю. Формування території Руської землі IX–X ст. у контексті функціонування трансєвропейського торговельного шляху Булгар–Київ–Регенсбург. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України*. Луцьк, 2015. Вип. 55. Матеріали LV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1000-

річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору (Володимир-Волинський, 23 жовтня 2015 р.). С. 42–50.

214. Динцес Л. А. Дохристианские Храмы Руси в свете памятников народного искусства. *Советская этнография*. 1947. № 2. С. 67–94.

215. Дмитриевский А. Вначале были мечи харалужные *Донецький кряж*. 2005. № 1777. 16 березня.

216. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*: матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2007 р.). Львів: Мистецький фонд імені Короля Данила, 2007. 467 с.

217. Довгань П. Бужани як етнічний та державотворчий чинник у давній історії України. *Вісник інституту археології*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2006. Вип. 1. С. 46–57.

218. Довженок В. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия. *Древняя Русь и славяне*. Москва: Наука, 1978. С. 76–82.

219. Довженюк В. І. Землеробство древньої Русі. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 270 с.

220. Дорошенко Д. Нарис історії України. Київ: Глобус, 1992. Т. 1. 238 с.

221. Драчук В. Дорогами тисячоліть. Про що розповіли письмена. Київ: Веселка, 1978. 245 с.

222. Дробыжев В. З., Ковальченко И. Д., Муравьев А. В. Историческая география СССР. Москва: Высшая школа, 1973. 320 с.

223. Дрогичинь 1253: Матеріали наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. Івано-Франківськ: ЛІК, 2008. 186 с.

224. Дубинка Н. Л. Іван Крип'якевич як дослідник і популяризатор історії Галицько-Волинського князівства: огляд бібліографічних джерел та довідкових матеріалів про архівну спадщину. *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред.

- Л. Войтович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. Вип. 3. С. 318–330.
225. Дупелич Б., Заставний М. Йосипівка у ХХ столітті. Львів: [б.в.], 2004. 176 с.
226. Дюпон-Мельниченко, Ададуrow В. Французька історіографія ХХ століття. Львів: Класика, 2001. 158 с.
227. Егоров В. А. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва: Наука, 1985. 246 с.
228. Ертысбаева Л. А. Здоровье населения и окружающая среда. *Проблемы социальной экологии*: тезисы докладов I Всесоюзной конференции. Львов, 1986. Ч. 1. С. 91–92.
229. Жежерун С. Вплив рельєфу на формування міських поселень Малого Полісся. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2006. Вип. 33. С. 86–92.
230. Жекулин В. С. Историческая география ландшафтов (курс лекций). Новгород: Изд-во Пед. института, 1972. 228 с.
231. Жекулин В. С. Историческая география. Предмет и методы. Ленинград: Наука, 1982. 225 с.
232. Жекулин В. С. Историческо-географические аспекты проблемы природопользования. *Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции*. Москва: МФГО, 1981. С. 8–17.
233. Журавльова А. Образ Дніпра в традиційній культурі українського козацтва. *Народна творчість та етнологія*. 2016. № 2. С. 91–99. Колесник Н. С. Дунай як елемент національної концептосфери (на матеріалі українського пісенного фольклору). *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2010. Вип. 11 С. 77–84.
234. Забелин А. Военно-статистическое описание Волынской губернии. Киев: Тип. Штаба Киев. воен. округа 1887. Ч. I. 365 с.

235. Забелин И. М. Проблемы взаимодействия природы и человечества в трудах выдающихся географов XIX столетия. *Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции*. Москва: МФГО, 1981. С. 79–89.
236. Заїкин В Преподобний Стефан, єпископ Володимирський і Галицький та його відношення до зєдинення Руської (Української) Православної Церкви з Римсько-Католицькою в останній чверті XI віку. *Записки Чина св. Василя Великого*. Жовква, 1928. Т. 3. Вип. 1–2. С. 193.
237. Заїкин В. Русь, Україна і Великоросія (Початки українського й великоруського народу). *Дзвони*. 1931. № 1. С. 29.
238. Златогорський О., Демедюк С. Дослідження Шацького городища на Волині у 2009 році. *Materiały i sprawozdania rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*. Rzeszów: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 2010. Т. XXXI. S. 115–121.
239. Зубрицкий Д. История древнего Галичско-русского княжества. С приложением родословной картины. Соч. Дениса Зубрицкого: в 3 ч. Львов: Тип. Ставропигианским, 1852. Ч. 2. 140 с.
240. Иванов И. И. Исторический материализм о роли географической среды в развитии общества. Москва: Гос. изд-во полит. л-ры, 1950. 243 с.
241. Иванов П. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в. Одесса: Экономическая типография, 1895. 317 с.
242. Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики: перші поземельні кадастри Галичини, покажчик населених пунктів / відп. ред. Я. Захарчишина; уклад. Я. Пироженко, В. Сіверська. Київ: Наукова думка, 1965. 356 с.
243. Иофа Л. Е. О значении исторической географии. *География и хозяйство*, 1961. Сб. 11. С. 96–102.
244. Исаевич Я. Д. Из истории культурных связей Галицко-Волынской Руси с западными славянами в XII–XIV вв. *Польша и Русь*. Москва: Наука, 1974. С. 261–275.

245. Исаевич Я. Д. Культура Галицко-Волинской Руси. *Вопросы истории*. 1973. № 1. С. 92–107.
246. Исаевич Я. Д. О древнейшей топонимии Прикарпатья и Верхнего Побужья. *Славянские древности: Этногенез. Материальная культура древней Руси*. Киев: Наукова думка, 1980. С. 72–81.
247. Исаченко А. Г. Методы прикладных ландшафтных исследований. Ленинград: Наука, 1980. 222 с.
248. Истомина Э. Г. Проблема взаимодействия общества и природы в исторической науке. *Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции*. Москва: МФГО, 1981. С. 17–30.
249. История городов и сел Украинской ССР. Львовская обл. Киев: Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР, 1978. 795 с.
250. Іваник М. І готи, і Трипілля. *Львівська Газета*. 2007. 24 травня. Режим доступу: <http://ras.gov.ua/pro-nas/zmi-pro-nas/209-i-hoty-i-trypillia> (08.01.2020).
251. Ідзьо В. С Великий князь Лев Данилович і становлення міста Львова у XIII столітті як столиці України-Русі. *Науковий Вісник Українського Історичного Клубу*. Москва: Укр. іст. клуб, 2004. Т. 10. С. 112–115.
252. Ідзьо В. С Галицька держава: процеси етнотворення та становлення (III–XII ст.). Львів: Камула. 2005. 352 с.
253. Ідзьо В. С Дипломатичні взаємини Данила Галицького напередодні коронації. *Науковий Вісник Українського Історичного Клубу*. Москва: Укр. іст. клуб, 2003. Т. 7. С. 25–30.
254. Ідзьо В. С Король Данило та Галицько-Волинська держава XIII ст. у відносинах із Тевтонським орденом. *Історія України*. 2004. № 33/34. С. 15–17.
255. Ідзьо В. С Утворення Галицького королівства. Галицький король Коломан I та процеси першої політично-релігійної унії в Галичині в першій чверті XIII століття. *Науковий Вісник Українського Історичного Клубу*. Москва: Укр. іст. клуб, 2004. Т. 9. С. 130–142.

256. Ідзьо В. С. Боярин Володислав Кормильчич – володар Галицької боярської республіки. *Науковий Вісник Українського Історичного Клубу*. Москва: Укр. іст. клуб, 2004. Т. 9. С. 161–166.
257. Ісаєвич Я. Д. Д. І. Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін. *Архіви України*. Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. 1963. № 1. С. 48–57.
258. Ісаєвич Я. Солеваріння в Дрогобичі та його околицях у XVI– XVII ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: ДДПУ імені Івана Франка, 2003. Вип. 7. С. 108–120.
259. Ісаєвич Я. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму. *Нариси з історії природознавства і техніки*. 1961. Т. 7. С. 99–112.
260. Ісаєвич Я. Д. “Грады Червенськіе” и Перемышлянская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XII в.). *Исследования по теории славянских и балканских народов: эпоха средневековья*. Москва: Наука, 1972. С. 107–124.
261. Ісаєвич Я. Д. До питання про західні кордони Київської Русі. *Історичні джерела та їх використання*. Київ: Наукова думка, 1971. Вип. 6. С. 83–100.
262. Ісаєвич Я. Д. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму. *Нариси з історії техніки*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. Вип. 7. С. 99–112.
263. Ісаєвич Я. Д. Територія і населення “Червенських градів” (X–XIII ст.). *Український історико-географічний збірник*. Київ: Наукова думка, 1971. Вип. 1. С. 71–83.
264. Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні: збірник наукових праць АН УРСР. Київ: Наукова думка, 1988. 112 с.
265. Історія міст і сіл УРСР. Львівська область. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. 998 с.
266. Історія українського війська. (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / упоряд. Б. З. Якимович. Львів: Світ, 1992. 713 с.

267. Калесник С. В. Предмет географических наук, их система и классификация. *Теоретические вопросы физической и экономической географии*. Москва: Наука, 1972. Т. 1. С. 11–21.
268. Каневец В. И. Памятники высокоцкого типа как исторический источник: автореф. дис... канд. ист. наук. Киев, 1953. 20 с.
269. Карамзин Н. М. История государства Российского. В 12 т. Санкт-Петербург: Тип. Н. Греча, 1818. Т. 1. 2-е изд. 221 с.
270. Каретников С. М. Волынская губерния. Географическо-исторический очерк. Ковель: Типо-Литография М. Айзенберга. 1905. 91 с. + карта.
271. Каретников С. М. Холмская губерния. Географическо-исторический очерк: с приложением карты Холмской губернии и 8 родословных таблиц волынских и галицких князей, дома Гедимины и пр. Лубны: Типо-лит. Б. З. Дубинского, 1913. 220 с.
272. Карпович В. (Януш Б.). Старий Львів. Княжа доба (XIII–XIV ст.). *Стара Україна: часопис історії і культури*. Львів: НТШ, 1924. Ч. 1. С. 6–8.
273. Карпович В. (Януш Б.). Старий Львів. Княжа доба (XIII–XIV ст.). *Стара Україна: часопис історії і культури*. Львів: НТШ, 1924. Ч. 7–8. С. 101–104.
274. Киево-Печерський патерик / підготував Д. Абрамович. Пам'ятки мови і письменства давньої України. Київ: ВУАН, 1930. Т. 4. 234 с.
275. Кизилев Ю. А. Географический фактор в истории средневековой Руси. *Вопросы истории*. 1973. № 3. С. 51–56.
276. Кириков В. С. Человек и природа восточно-европейской лесостепи в X – начале XIX вв. Москва: Наука. 1979. 183 с.
277. Клиническая онкология. Под. ред. Н. Н. Блохина, Б. Е. Петерсона. В 2 – х томах. М.: Медицина, Т.1. 1971. 435 с.
278. Клиническая онкология. Под. ред. Н. Н. Блохина, Б. Е. Петерсона. В 2 – х томах. М.: Медицина, Т.2. 1971. 440 с.

279. Ключевський В. О. Сочинения в девяти томах. Москва: Мысль, 1987. Т. 1: Курс русской истории. Ч. 1. 432 с.
280. Книш Я. Звістка про Львів у Тверському літописі під 6744 (1241) р. *Княжа доба: історія і культура* / / відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. Вип. 2. С. 130–136.
281. Книш Я. Львів у Галицько-Волинській державі. *Історія Львова* / редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів: Центр Європи, 2006. Т. 1. С. 53-60.
282. Княжа доба: історія і культура / відп. ред. В. Александрович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. Вип. 4. 308 с.
283. Княжа доба: історія і культура / відп. ред. В. Александрович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. Вип. 5. 272 с.
284. Княжа доба: історія і культура / відп. ред. В. Александрович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. Вип. 6. 354 с.
285. Княжа доба: історія і культура / відп. ред. В. Александрович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. Вип. 7. 328 с.
286. Княжа доба: історія і культура / відп. ред. В. Александрович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. Вип. 8. 420 с.
287. Княжа доба: історія і культура / відп. ред. В. Александрович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. Вип. 9: Король Данило Романович. 1264–2014. 360 с.
288. Княжа доба: історія і культура / відп. ред. В. Александрович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2016. Вип. 10: Святий Володимир Великий 1015–2015. 328 с.
289. Княжа доба: історія і культура / відп. ред. В. Александрович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2018. Вип. 12. 222 с.
290. Княжа доба: історія і культура. / відп. ред. В. Александрович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019. Вип. 13.

291. Княжа доба: історія і культура / відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. Вип. 1. 336 с.
292. Княжа доба: історія і культура / відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. Вип. 2. 280 с.
293. Ковальов Є. А. До характеристики викладацької та наукової діяльності М. П. Смирнова в Рішельєвському ліцеї. *Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*. Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2002. Вип. 12. С. 446–450.
294. Ковшевич Р. Изследование положения старинного города Руси Щекатова или Щекотина. *Научовый сборник Галицко-русской Матицы*. Львов, 1865. С. 111.
295. Козачок О. Б. Економічні відносини Візантії та Галицького князівства у другій половині XII ст. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2015. № 1. С. 66–75.
296. Козачок О. Б. Нижнє Подунав'я в політиці Візантії та Галицького князівства у XII столітті. *З історії західноукраїнських земель*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. С. 3–12.
297. Козачок О. Б. Відносини Галицького князівства з Візантією у контексті міжнародних зв'язків середини – другої половини XII ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне: Вид-во РДГУ, 2014. Вип. 17. С. 7–14.
298. Козловский С. Средневековая Русь и кочевники Северного Причерноморья в IX – первой половине XIII вв.: внешнеполитические и социально-экономические аспекты. *Colloquia Russica*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2011. Т. I: Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – poł. XIII w.). *Materialy międzynarodowej konferencji naukowej*. S. 80–88.
299. Козловский С. История Галицко-Волынской Руси в исследованиях И. И. Шараневича. *Древность и Средневековье: вопросы истории и историографии*: материалы I Всероссийская конференция студентов, аспирантов и молодых учёных (Омск, 28–30 октября 2010 г.). Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та, 2010. С. 151–154.

300. Козловский С. Русь и Северный морской путь в VI–XIII вв.: внешнеполитические и социально-экономические аспекты. *VII Ушаковские чтения: сборник научных статей*. Мурманск: МГГУ, 2011. С. 9–13.
301. Козловський С. Войцех Кентшинський (1838–1918): біоісторіографічний нарис. *Гілея (науковий вісник)*. Київ, 2009. Вип. 26. С. 167–175.
302. Козловський С. Історична медієвістика на засіданнях історико-філософської секції Наукового Товариства імені Т. Шевченка (1893–1914 рр.). *Україна і світ: проблеми історії: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції* (Маріуполь, 29 листопада 2013 р.). Маріуполь: МДУ, 2013. С. 90–95.
303. Козловський С. Література про вченого. *Войтович Л. В. Галицько-волинські етюди*. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2011. С. 447–449.
304. Козловський С. Медієвістика у Львівському університеті (1784–1914): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 296 с.
305. Козловський С. Наукові праці Леонтія Войтовича. *Войтович Л. В. Галицько-волинські етюди*. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2011. С. 431–447.
306. Козловський С. Сучасна американська медієвістика: академічна історія, наукові школи та напрямки досліджень історії Середньовіччя. *Сполучені Штати Америки у сучасному світі: політика, економіка, право, суспільство*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. Ч. 2: Збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 15 травня 2015 р.). С. 542–546.
307. Козловський С. Торгівля по Дністру в системі середньовічних господарських відносин у працях представників львівських історичних шкіл. *Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція*. Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. С. 125–130.
308. Козловський С., Зубашевський Н. Бібліографія Леонтія Войтовича. 1975–2010. *Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича* [Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових

праць]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. Вип. 20. С. 30–54.

309. Колотиевский А. М. Состояние и тенденции развития основных теоретических концепций в советской географии. *Теоретическая география. Материалы симпозиума по теоретической географии*. Рига: Латвийский государственный университет им. Петра Стучки, 1973. С 12–13.

310. Кордуба М. [Рецензія]. *Україна*. 1929. Кн. 35. С. 136–139.

311. Кордуба М. В справі збірки топографічних назв. *Вперед*. – 1920. 28 берез. (чис. 73).

312. Кордуба М. В справі збірки топографічних назв. *Громадська думка*. 1920. 25 берез. (чис. 72).

313. Кордуба М. Західне пограниччє Галицької держави між Карпатами та долиною Сяном. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів: НТШ, 1925. Т. 138/140. С. 159–245.

314. Кордуба М. Земля свідком минулого. Географічні назви як історичне жерело. Львів: НТШ, 1924. 14 с.

315. Кордуба М. Кілька слів про руску географічну номенклятуру. *Промінь*. 1905. 1 квіт. (чис. 7). С. 88–89.

316. Кордуба М. Кілька слів про руску географічну номенклятуру. *Промінь*. 1905. 15 квіт. (чис. 8). С. 103–104.

317. Кордуба М. Михайло Максимович і перші дослідження над українськими географічними назвами. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів: НТШ, 1928. Т. 149. С. 1–8.

318. Кордуба М. Найважливіший момент в історії України. *Літературно-науковий вістник*. 1930. № 6. С. 439–546.

319. Кордуба М. Найдавніші оселі на Буковині. *Буковина*. 1905. 17 квіт. (чис. 45/46). С. 3–4.

320. Кордуба М. Потреба організації збирання географічних назв. *Conférence des historiens des états de L'Europe orientale et du Monde slave* (Varsovie. Le 26–29 juin 1927. II-me Partie. Compte-rendu et Communications). Varsovie, 1928. P. 101–108.
321. Кордуба М. Що кажуть нам назви осель? *Наша Батьківщина*. 1938. Чис. 2. С. 31–37.
322. Кордуба М. Що кажуть нам назви осель? *Наша Батьківщина*. 1938. Чис. 3. С. 59–65.
323. Кордуба М. Що кажуть нам назви осель? *Наша Батьківщина*. 1938. Чис. 5. С. 125–131.
324. Кордуба М. Як записувати топографічні назви? Квестіонар. Львів: Вид. Археогр. комісії НТШ. 1920. 4 с.
325. Королько А. З. Громадсько-політична та наукова діяльність Антона Петрушевича. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Чернівці: ЧНУ імені Юрія Федьковича., 2002. 20 с.
326. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ: Наукова думка. 1971. 176 с.
327. Котляр М. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. Киев: Наукова думка, 1985. 184 с.
328. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. 2-е видання, із змінами і доповненнями / відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 1999. 220 с.
329. Крип'якевич І. З історії м. Підгороддя. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1911. Т. 103. С. 191–200.
330. Крип'якевич І. Львів. Його минувшина і теперішність. Львів: Накладом тов. “Львів. Русь”, 1910. 64 с.
331. Крип'якевич І. Повені на Підкарпатті XII–XVIII в. *Вісник природознавства*. 1928. № 2. С. 111–113.

332. Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С 183–191.
333. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ: Наукова думка, 1984. 176 с.
334. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 220 с.
335. Крип'якевич І. П. Де ж був Дем'ян тисяцький: Причинок до історії урядів в Галичині першої половини XIII в. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів: НТШ, 1905. Т. 67. С. 1–3.
336. Крип'якевич І. П. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій / відп. ред. М. М. Кравець. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 84 с.
337. Крип'якевич І. П. К вопросу о начале армянской колонии во Львове. *Историко-филологический журнал АН Армянской ССР*. 1963. № 1. С. 163–171.
338. Крип'якевич І. П. Львів княжих часів. *Нариси з історії Львова*. Львів: Вид-во Львівського університету, 1956. С. 20–31.
339. Крип'якевич І. П. Топоніміка Старого Львова. *Науково-інформаційний бюллетень Архівного управління УРСР*. 1964. № 5. С. 85–87.
340. Крип'якевич І. Астрономічні явища в українських літописах XI–XVIII вв. (Матеріали і доповнення). *Збірник фізіографічної комісії. Математично-природописно-лікарська секція Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові*. Львів: НТШ, 1930. Вип. 3. С. 45–58.
341. Кропоткин В. В. Находки куфических монет в Прикарпатье (СССР). *Acta Archaeologica Carpathica*. Kraków, 1969–1970. Т. 11. Zesz. 2. S. 227–229.
342. Крушельницька Л. І. Могильник висоцької культури у м. Золочеві. *Археологія*. 1965. №. 19. С. 122–135.
343. Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття та Західна Волинь за доби раннього заліза. Київ: Наукова думка, 1976. 146 с.

344. Крушельницька Л. І. Поселення висоцької культури. *Археологія*. 1973. № 11. С. 27–38.
345. Крушельницька Л. І. Про зв'язки лужицької та висоцької культур. *Археологія*. 1972. № 6. С. 30–41.
346. Кудрявцев А. С. Очерки истории дорожного строительства в СССР: (Дооктябрьский период). Москва: Дориздат, 1951. 332 с.
347. Кульчицька Т. Лекції Мирона Кордуби в Українському таємному університеті у Львові (1921–1925) в контексті тогочасних циклографічних видань вищої школи. *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 2008. Вип. 1. С. 167–177.
348. Куница М. Н. Закономерности формирования геосистем Подолии. *Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции*. Москва: МФГО, 1981. С. 97–108.
349. Купчинский О. Древнейшие славянские топонимические типы и некоторые вопросы расселения восточных славян. *Славянские древности*. Киев: Наукова думка, 1980. С. 45–72.
350. Купчинский О. Микротопонимия как источник исторической географии. *Вопросы географии*. 1966. № 70. С. 128–130.
351. Купчинский О. Статистика и стратиграфия восточнославянских топонимов на –ичи и некоторые вопросы исторической географии заселения (на материале УССР). *Вопросы географии*. 1979. № 110. С. 89–103.
352. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів: НТШ, 2004. 1282 с.
353. Купчинський О. Літописні географічні назви “Микулин” і “Рожне поле” та їх історична територія у XI–XIII століттях. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006–2007. Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. С. 86–87.

354. Купчинський О. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. Географічні назви на –ичі. Київ: Наукова думка, 1981. 251 с.
355. Купчинський О. Питання генезису географічних назв на –ичі”. *Середні віки на Україні*. Київ: Наукова думка, 1973. Вип. 2. С. 73–85.
356. Купчинський О. Статистика та географія двочленних відприсвійних географічних назв України на *-jь”. *Історичні джерела та їх використання*. Київ: Наукова думка, 1969. Вип. 4. С. 217–236.
357. Курилов И. А. Роменская старина: Историко-статистические и бытовые записки о г. Ромне и его обывателях от начала города до нашего времени: В 4-х частях, с прибавлением исторического и статистического описания всех городских церквей г. Ромен, 1897 г. Ромны: Тип. Б. Ционсона, 1898. 345 с.
358. Кучера М. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, 1969. С. 174–181.
359. Кучера М. П. Гончарные клейма из раскопок древнего Плеснеска. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев: Издательство АН УССР, 1960. Вып. 10. С. 118–123.
360. Кучера М. П. Дослідження городищ на Волині і Поділлі. *Археологія*. Київ: Наукова думка, 1979. Вип. 29. С. 62–72.
361. Кучера М. П. Древній “Плеснеск”. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. Т. 12. С. 3–56.
362. Кучера М. П. Кераміка древнього Пліснеська. *Археологія*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. Т. 12. С. 143–154.
363. Кучинко М. М. Население бассейнов Западного Буга и Сана в IX–XIII вв.: Автореф. дис. канд. ист. наук. АН УССР, Институт истории. Киев, 1972. 18 с.
364. Кучинко М. М. Давньоруське поселення Побужжя і Посання у світлі археологічних джерел (Волинська та Львівська області). *Український історичний журнал*. 1976. № 7. С. 106–112.

365. Кучінко М. М. Літописні міста Посання за археологічними даними (Львівська область). *Український історичний журнал*. 1970. № 12. С. 78–83.
366. Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада. Москва: Издательская группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. 376 с.
367. Левкович І. Нарис історії Волинської землі. Вінніпег: Накладом Волинського Видавничого Фонду, 1953. 159 с.
368. Лешкович Н. М. Останній галицький князь. *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. В. Александрович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2018. Вип. 12. С. 161–168.
369. Лесны И. О недугах сильных мира сего. (Властелины мира глазами невролога). Пер. с чеш. и вступит. статья Н. Я. Купцовой. Прага: Графит, 1990. Кн. 1. 149 с.
370. Лесны И. О недугах сильных мира сего. (Властелины мира глазами невролога). Пер. с чеш. и вступит. статья Н. Я. Купцовой. Прага: Графит, 1990. Кн. 2. 183 с.
371. Линниченко И. Черты из истории сословий Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV–XV ст. Москва: Тип.Э. Лисснера и Ю. Романа, 1894. 240 с.
372. Липа Ю. Призначення України. Друге незмінене видання. Нью-Йорк: Говерля, 1953. 305 с.
373. Лонгинов А. В. Червенские города, исторический очерк, в связи с этнографией и топографией Червоной Руси. Варшава: Типография Варшавского Учебного округа, 1885. 385 с.
374. Ляска В Від племінного союзу до князівського уділу: Бужеська волость у середньовіччі. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. Вип. 52. С. 11–52.
375. Ляска В Голі Гори та Печера Домажирова: причинки до історичної географії галицько-волинського пограниччя у першій половині XIII століття. *Colloquia*

Russica. Series 2. Івано-Франківськ, Краків: ТЗОВ Лілея-НВ, 2017. Вип. 3: Данило Романович і його часи. С. 17–18.

376. Ляска В. Лиса гора на Голих горах (причинок до топонімічного ландшафту галицько-волинського пограниччя в добу Романовичів) *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. В. Александрович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014. С. 217–228.

377. Ляска В. Територіальний та адміністративний розвиток Верхнього Побужжя у IX–XIV ст.: автореф. дис. канд. іст. наук. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 19 с.

378. Львів. Комплексний атлас / відп. ред. О. І. Шаблій. Київ: ДНВП “Картографія”, 2012. 192 с.

379. Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург: Университетская книга, 2001. 640 с.

380. Майоров А. В. Монгольское завоевание Волыни и Галичины: спорные и нерешенные вопросы. *Русин*. 2015. № 1. С. 11–24.

381. Майоров А. В. Новые издания источников по истории Галицко-Волынской Руси (библиографический обзор). *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. Вип. 2. С. 268–274.

382. Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. Санкт-Петербург: “Дмитрий Буланин”, 2011. 798 с.

383. Макарець Ю. С. Концепт “вода” в українській мовній картині світу (на матеріалі усної народної творчості). *Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство*. Київ: Міленіум, 2013. Вип. 1. С. 106–112.

384. Максимович Н. И. Днепр и его бассейн. Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1901. 30 с.
385. Маловичко С. Историография локальной истории: современное состояние и основные тенденции развития. *Регіональна історія України*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 2. С. 29–46.
386. Марков К. К., Каплин П. А., Свиточ А. А. Задачи палеогеографических исследований в целях долгосрочного географического прогнозирования. *Вестник МГУ*. 1974. № 6. С. 93–99.
387. Марш Дж. Человек и природа или влияние человека на изменение физико-географических условий природы. Санкт-Петербург: Изд. Н. Полякова и К, 1866. 592 с.
388. Мацкевий Л., Гудима Ю., Матвіїв В. До питання найдавнішого заселення території сучасного Львова. *Науковий вісник Українського університету*. Москва: [б.в.], 2001. Т. I. С. 146–148.
389. Микляев В. А. Историческая эволюция отражения взаимодействия общества и природы в общественном сознании. *Проблемы социальной экологии: Тезисы докладов I Всесоюзной конференции*. Львов: Вільна Україна, 1986. Ч. 1. С. 102–104.
390. Милян Т. Заселення верхів'їв Західного Бугу в VI–VII ст. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. Вип. 19. С. 33–42.
391. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. Київ: АТ "Обереги", 1992. 424 с.
392. Михальчишин І. Список пам'яток стародавньої історії Львівської області. Львів: Львівський історичний музей, 1993. 57 с.
393. Мицько І. Івашко Преслужич, герой оборони Олеського замку. *Галицька брама. Незалежний часопис*. 2000. № 12. С. 16–17.

394. Мицько І. Пліснеськ – батьківщина княгині Ольги. “*Ольжині читання*”. Матеріали конференції (Пліснеськ, 10 жовтня 2005 р.). Львів: Львівська галерея мистецтв, 2005. С. 61–81.
395. Мошковский Ш. Д. Основные закономерности эпидемиологии малярии. Москва: Изд-во Акад. мед. наук СССР, 1950. 324 с.
396. Музичко О. Є. Професор М. П. Смирнов – перший дослідник середньовічної історії Східної Європи в Новоросійському університеті. *Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*. Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2003. Вип. 12. С. 450–461.
397. Нагірний В. “Дай Галич”: з історії відносин галицько-волинських князів із Монголами у 1240-х рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне: Вид-во РДГУ, 2009. С. 9–12.
398. Надорожняк В. *Унікальна знахідка*. Прапор жовтня. Буськ, 1986. 4 листопада.
399. Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський період. Київ: Наукова думка, 1976. 224 с.
400. Насонов А. Русская земля и образование территории древнерусского государства. Москва: Изд-во АН СССР, 1951. 260 с.
401. Насонов А. Н., Монголы и Русь (История татарской политики на Руси). Санкт-Петербург: Наука, 2002. 412 с.
402. Неотложные состояния и экстренная медицинская помощь. Под. ред. Е. И. Чазова. М.: Медицина, 1989. 640 с.
403. Нерознак В. П. Названия древнерусских городов. Москва: Наука, 1983. 209 с.
404. Нікітіна М. Г. Життєвий простір. *Енциклопедія Сучасної України*. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=19293 (08.01.2020).
405. Олесський замок. Путівник. Львів: Каменяр, 1981. 136 с.
406. Онищук Я. Етнічні процеси на Волино-Подільському пограниччі напередодні утворення держави Данила Галицького. *Доба короля Данила в науці, мистецтві,*

- літературі*: матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2007 р.). Львів: Мистецький фонд імені Короля Данила, 2007. С. 176–181.
407. Онищук Я. Про локалізацію давньоруського міста Броди. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Міжнародна наукова конференція (Галич, 19–21 серпня 1993 р.): Тези доповідей та повідомлень*. Львів: [б.в.], 1993. С. 52–53.
408. Оппоков Е. В. Колебания водности рек в историческое время. *Исследование рек СССР*. Вып. 14. Ленинград: ГГИ, 1933.. С. 18–27.
409. Оришич Т. Географічні дослідження території України у XII–XVIII ст. в контексті вивчення українознавчих традицій. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2005. Вип. 9. С. 46–49.
410. Осмислення спадщини давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії. Міжнародна наукова конференція (Львів, 26–27 жовтня 2007 р.). Програма і резюме доповідей. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, [б.в.], 2007. 52 с.
411. Оце знахідки! Вільна Україна. Львів, 1987. 17 січня.
412. Ошуркевич О. Етнокультурні дослідження Олександра Цинкаловського. Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловської і Волинь. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції (20–23 січня 1998 р.). Луцьк: Надстир'я, 1998. С. 53–54.
413. Партицкий О. Скандинавщина в Древней Руси. Львовъ: Въ друкарнь Товариства имени Шевченка подъ зарядомъ К. Беднарского, 1887. 207 с.
414. Паршин І. “Острозький епізод” Констанцького собору (1414–1418). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 9–13.

415. Паршин І. Leon rex ruthenorum на сторінках Anonymi Leobensis Chronicon. *Średniowiecze Polskie i Powszechnie*. Katowice: Wydawnictwo UŚ, 2013. Т. 5. S. 86–94.
416. Паршин І. Австрійська політика Романовичів і маловідома середньовічна байка XIII ст.: несподівані паралелі. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. Вип. 17. С. 25–34.
417. Паршин І. Битва при Дюрнкруте 26 августа 1278 г.: альянс Льва Даниловича и Пшемьсла II Оттокара. *Rossica Antiqua*. 2012. № 1. С. 95–106.
418. Паршин І. Галицькі війська у битві при Дюрнкурті 1278 року: факти і здогади. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. Вип. 48. С. 45–60;
419. Паршин І. Голод та епідемії у Галицько-Волинській державі: нотатки на полях політичної історії Русі. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. Вип. 52. С. 53–72.
420. Паршин І. Кордони Галицько-Волинської держави на початку XIV ст. (за “Книгою знань про всі королівства”). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк: СНУ імені Лесі Українки, 2016. Вип. 13. С. 3–10.
421. Паршин І. Король Юрий Львович на страницах западноевропейских хроник. *Русин*. 2012. № 4. С. 73–85.
422. Паршин І. Русь та Рашка у західноєвропейських джерелах XIV–XV ст.: труднощі ідентифікації. *Проблеми слов'янознавства*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. Вип. 64. С. 20–28.
423. Паршин І. Участь Данила Романовича у боротьбі за Австрійську спадщину Бабенбергів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: ДДПУ імені Івана Франка, 2012. Вип. 16. С. 40–48.
424. Паршин І. Участь князя Данила Романовича в інтронізації угорського короля Бели IV. *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. В. Александрович. Львів:

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014. С. 23–34.

425. Паршин І. Участь Лева Даниловича у битві при Дюрнкруті 1278 року (на підставі латиномовних джерел XV століття). *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. В. Александрович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. Вип. 6. С. 187–193.

426. Паршин І. Хроніка Іоанна з Вінтертура (Іоанна Вітодуранського) як джерело до історії Галицько-Волинської Русі першої половини XIV ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: ДДПУ імені Івана Франка, 2014. Вип. 17–18. С. 71–78.

427. Паршин І. Чи було папське посольство до Галицько-Волинської держави на початку XIV століття? *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. В. Александрович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. Вип. 8. С. 318–325.

428. Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. Торонто: НТШ, 1961. 788 с.

429. Пастернак Я. Княжий город Львів. *Наш Львів*. Нью-Йорк: Червона калина, 1953. С. 3–16.

430. Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ і проблема варягів в Галичині. *Науковий збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен% УВУ, 1948. Т. 5. С. 138–148.

431. Пастернак Я. Пам'ятки старовини села Городниці на Поділлі. *Городниця. Пропам'ятна книга*. Торонто: Видав. Спілка Гомін України, 1958. С. 18–28.

432. Пастернак Я. Старий Галич. Краків, Львів: Українське видавництво; друк. Академії наук, 1944. 238 с.

433. Пашкевич Г., Милян Т. Палеоботанічні знахідки з поселення вельбарської культури Йосипівка-III у Побужжі. Львів: Ліга-Прес, 2010. 64 с.

434. Пашуто В. Т. Голодные годы древней Руси. *Аграрный ежегодник Восточной Европы*. Минск: Наука и техника, 1964. С. 61–94.
435. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва: Изд-во АН СССР, 1950. 327 с.
436. Пеленський Й. З руїн Галича. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів: НТШ, 1909. Т. 91. С. 159–160.
437. Пелешишин М. А., Гудима Ю. В. Земля літописних бужан. *Літопис Червоної калини*. Львів, 1992. Ч. 10–12. С. 50–52.
438. Пелешишин Н. А. Исследования в верховьях Западного Буга. *Археологические открытия 1985 года*. Москва: Наука, 1987. С. 389–390.
439. Петегирич В. Поселенські структури V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. Вип. 11. С. 101–120.
440. Петегирич В. М. Гребеняк Володимир. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2. С. 187.
441. Петегирич В. М. Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волынской Руси в IX–XIII вв. (По археологическим данным). *Славянские древности: Этногенез; Материальная культура Древней Руси*. Киев: Наукова думка, 1980. С. 151–163.
442. Петегирич В., Павлів Д. Археологія у дослідженнях членів НТШ у Львові. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів: НТШ, 1996. Т. 222: Праці Історично-філософської секції. С. 412–426.
443. Петришин Г. П. Основні закономірності взаємодії природного та історичного ландшафту. *Екологія культури: історія, традиції, сучасність*. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1990. С. 15–16.
444. Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст. Київ: Дніпро, 1965. 652 с.

445. Подгородецкий П. Д. Научные принципы исторической физической географии. *Физическая география и геоморфология*. Киев: Вища школа, 1979. Вып. 22. С. 27–33.
446. Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ: Либідь, 1992. Т. I. 672 с.
447. Полянский М. И. Иллюстрированный историческо-статистический очерк города Старая Русса и Старорусского уезда. Новгород: типо-литография В.И. Павлова, 1885. 471 с.
448. Портнов А. Галицько-Волинська держава в дослідженнях істориків української еміграції у міжвоєнній Польщі. *Княжа доба: історія і культура*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. Вип. 2. С. 137–141.
449. Природа Львівської області / за ред. К. Геренчука. Львів: Вид-во Львівського університету, 1972. 152 с.
450. Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела. Київ: Обереги, 1997. Т. I. 1084 с.
451. Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела. Київ: Обереги, 2003. Т. II. 1306 с.
452. Пріцак О. Походження Русі. *Хроніка 2000. Український культурологічний альманах*. 1992. Вип. 1. С. 30–32.
453. Проблеми історичної географії України: збірник наукових праць. Київ: Наукова думка, 1991. 152 с.
454. Петрова М. С. Просопография как историческая дисциплина (на примере авторов Поздней Античности Макробия Феодосия и Марциана Капеллы). СПб: Алетейя, 2004. 232 с.
455. Пшик В. П. Перший власник Олеського замку та його родина. *Галицька брама. Незалежний часопис*. 2000. № 12. С. 5–6.

456. Райх Е. Л., Преображенский В. С. Социальная экология, экология человека. *Проблемы экологии: Тезисы докладов I Всесоюзной конференции*. Львов: Вільна Україна, 1986. Ч. 1. С. 13–14.
457. Рапопорт М. В. Червонная Русь (Галиція). Санкт-Петербург: Типография И.В. Леонтьева, 1912. 76 с.
458. Ратич О. О. Столиці удільних князівств Галицької землі XI–XIV ст. *Матеріали звітної наукової сесії Інституту суспільних наук АН УРСР 1971 року*. Київ: Інститут суспільних наук АН УРСР, 1971. С. 86–87.
459. Ратич О. О. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Київ: Інститут суспільних наук, 1964. Вип. 5. С. 115–129.
460. Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. 96 с.
461. Ратич О. О. К вопросу о княжеских дворцах в стольных городах Галицкой Руси XI–XIV вв. *Культура средневековой Руси. Сборник статей АН СССР*. Москва: Наука, 1974. С. 188–191.
462. Ратич О. О. Стародавній Пліснеськ. Львів: Каменяр, 1972. 20 с.
463. Регіональна історія України: збірник наукових праць / гол. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. Вип. 1. 273 с.
464. Регіональна історія України: збірник наукових праць / гол. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 2. 305 с.
465. Регіональна історія України: збірник наукових праць / гол. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 3. 300 с.
466. Регіональна історія України: збірник наукових праць / гол. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 4. 272 с.
467. Регіональна історія України: збірник наукових праць / гол. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 5. 235 с.

468. Регіональна історія України: збірник наукових праць / гол. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 6. 242 с.
469. Регіональна історія України: збірник наукових праць / гол. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 7. 234 с.
470. Регіональна історія України: збірник наукових праць / гол. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 8. 252 с.
471. Ровенчак І. І. Львів на найдавніших географічних картах. *Вісник геодезії та картографії*. 2013. № 2. С. 45–49.
472. Рожко М. Ф. Древнерусские поселения в предгорьях Карпат в X–XIV вв. (Львовская область). *Новое в планировке, строительстве и архитектуре села*. Львов: Львовский сельскохозяйственный институт. Научные труды. 1974. Т. 52. С. 100–104.
473. Рожко М. Ф. Карпатські шляхи та їх оборона. *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 86–97.
474. Рожко М. Ф. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. Київ: Наукова думка, 1996. 240 с.
475. Романович-Славатинский Л. В. Голод в России и Западной Европе и меры правительства против них. Киев. университет. изв. 1892. № 1. январь.
476. Романчук С. Історичне ландшафтознавство: Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. Київ: РВЦ "Київський університет", 1998. 146 с.
477. Романчук С. П. Локализация, структура и динамика антропогенных ландшафтов прошлого (методы исследования). *Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции*. Москва: МФГО, 1981. С. 69–79.
478. Рудаков В. Н. Монголо-татары глазами древнерусских книжников середины XIII–XV в. Изд. 3-е, испр. и доп. Москва: Квадрига, 2017. 272 с.

479. Рудий В. А. Галицька земля XI–XIV ст. в українській історіографії. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів: ЛНУ імні Івана Франка, 2006. Вип. 9. С. 157–178.
480. Рудницький С. Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання. *Академік Степан Рудницький* / за ред. О. І. Шаблія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2007. С. 152–168.
481. Рудницький С. Проблеми географії України. *Збірник матеріалів математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Шевченка*. Львів: НТШ, 1919. Т. 18–19. С. 1–85.
482. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. Львів: Світ, 1994. 416 с.
483. Рухин Л. Б. Основы общей палеогеографии. Ленинград: Государственное научно-техническое издательство нефтяной и горно-топливной литературы, 1959. 557 с.
484. Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. Москва: Изд-во АН СССР, 1948. 803 с.
485. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва: Наука, 1981. 406 с.
486. Рыбалова В. Д. К вопросу о сложении культур эпохи бронзы в лесостепной полосе Правобережной Украины. *Доклады VI научной конференции Института археологии*. Киев: АН УССР, 1953. С. 209–228.
487. Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв. Москва: Наука, 1978. 240 с.
488. Савка М., Тимчишин Я. До історії виробництва “мечів харалужних”. *Український історичний журнал*. 1965. № 10. С. 123–125.
489. Салевич П. ”Дунай” у “Слові о полку Ігоревім”: образ “річки великої, славної і віддаленої”. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Літературознавство*. Луцьк: СЛУ імені Лесі Українки, 2017. Вип. 11–12. С. 118–125.
490. Самаркин В. В. Историческая география Западной Европы в средние века. Москва: Высшая школа, 1976. 248 с.

491. Свешников И. К., Татаринов К. А., Шевченко С. В. Природное окружение населения древнерусского Звенигорода. *Проблемы социальной экологии*. Тезисы докладов I Всесоюзной конференции. Львов: Вільна Україна, 1986. Ч. II. С. 71–73.
492. Свешніков І. К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1951–1957 рр. *Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр.* Львів: Вид. Львівського державного історичного музею, 1959. С. 13.
493. Свешніков І. К. Довідник з археології України. Львівська область. Київ: Наукова думка, 1976. 96 с.
494. Святящук В. Где ковались мечи харалужные? *Вечерний Донецк*. 1992. № 130–134, 136–139, 146.
495. Святский Д. О, *Астрономия Древней Руси*. С каталогом астрономических известий в Русских летописях, составленным М. Л. Городецким. Москва: Русская панорама, 2007. 664 с.
496. Святский Д. О. *Астрономические явления в русских летописях с научно-критической точки зрения*. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наук, 1915. 214 с.
497. Сецинский Е. Й. *Археологическая карта Подольской губернии*. *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. Москва: Типогр. Г. Лис-снера и А. Гешеля, 1901. Т. 1. С. 197–354.
498. Сидоренко О. Ф. *Українські землі у міжнародній торгівлі (IX–XVII ст.)*. Київ: Наукова думка, 1992. 229 с.
499. Сілецький Р. *Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах XIX – початку XX століть*. Київ: Наукова думка, 1994. 140 с.
500. Скварчевська Л. В. *Про геоморфологічну типізацію річкових долин західних областей УРСР*. *Географічний збірник ЛДУ*. Львів: Вид-во Львівського університету, 1959. Вип. 5. С. 121–124.
501. Скочиляс І. *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус*. Львів: Вид-во УКУ, 2010. 832 с.

502. Словник гідронімів України. Київ: Наукова думка, 1979. 782 с.
503. Словник української мови. В 11-ти томах. АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка. Т. 2. 1971. 550 с.
504. “Слово о полку Ігоревім” та його доба: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції (Галич, 24 жовтня 2007 р.). Галич: Інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника „Давній Галич”, 2007. 220 с.
505. Смирнов М. П. Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею. Санкт-Петербург: Типография Лермантова и Комп., 1860. 154 с.
506. Смирнов М. П. Ягайло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшей. Одесса: Тип. П. Францова, 1868. Ч. I. 260 с.
507. Собчук В. Історична Волинь: Північний Захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2017. 316 с.
508. Соловйов С. Сочинения. В 18 книгах. Кн. 1. История России с древнейших времен. Москва: Мысль, 1988. Т. 1–2. 797 с.
509. Справочник терапевта. Под. ред. Ф. И. Комарова. М.: Медицина, 1980. 656 с.
510. Срезневский И. Святилища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современным и преданиям. Харьков: Унив. тип., 1846. 113 с.
511. Срезневский И. И. Исследования о языческом богослужении древних славян. Санкт-Петербург: Тип. К. Жернакова, 1848. 96 с.
512. Старчук І. Д. Розкопки городища Пліснеська в 1947–1948 рр. *Археологічні пам’ятки УРСР*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1952. Т. 3. С. 8–12.
513. Сташук В. А., Мокін В. Б., Гребінь В. В., Чунарьов О. В. Наукові засади раціонального використання водних ресурсів України за басейновим принципом. Херсон: Грінь Д. С., 2014. 320 с.
514. Степанів О. Сучасний Львів. Нью-Йорк: Накладом Української Книгарні “Товерля”, 1953. 168 с.

515. Стефанюк Г. В. Історична географія: опорні конспекти і самостійна робота. Івано-Франківськ: ПНУ імені Василя Стефаника, 2012. 135 с.
516. Стецюк О. В. Навчально-методичні матеріали з курсу “Географія туризму країн Європи”. Львів: Фенікс, 2008. 28 с.
517. Стецюк О. В. Туристичний комплекс Карпатського регіону України: структура та територіальна організація. Автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. геогр. наук. за спец. 11.00.02. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 20 с.
518. Сторінки життя і діяльності знаних людей Олеського краю: науково-історичне-краєзнавче видання / уклад. С. П. Позняк, О. В. Стецюк. Львів: Простір-М, 2016. 168 с.
519. Сум П. Ф. Историческое рассуждение о Галиции и Лодомерии / пер. с датск. С. Сабинина. Москва: Университетская типография, 1847. 30 с.
520. Тарнавський Р. Б. Антропологічно-етнологічний інститут Львівського університету як основа формування наукової школи Яна Чекановського. *Народознавчі зошити*. 2014. № 1. С. 18–28.
521. Татищев В. Н. Избранные труды по географии. Москва: Географгиз, 1950. 251 с.
522. Татищев В. Н. История Российская: В 7 т. Москва, Ленинград: Наука, 1964. Т. 1. 340 с.
523. Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев: Изд-во АН УССР, 1961. 245 с.
524. Терлецький О. Вплив природи на історію України. *Видання Товариства “Просвіта”*. Ч. 761. Львів: З друкарні Видавничої спілки “Діло”, 1930 75 с.
525. Терлецький О. Географічні обставини і три українські держави. *Календар товариства “Просвіта” на звичайний рік 1923*. Львів, 1922. С. 78–85.
526. Терлецький О. Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками. *Народна бібліотека “Просвіти”*. Львів: Видавнича Спілка “Діло”, 1930. Т. 760. 92 с.

527. Терський С. Військово-стратегічний шлях Володимир – Тербовля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. Серія: *Держава та армія*. Львів: НУ “Львівська політехніка”, 2004. Вип. 502. С. 18–24.
528. Терський С. Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X–XIV ст.). *Наукові записки Львівського історичного музею*. Львів: ЛІМ, 1995. Вип. IV. Ч. 1. С. 73–88.
529. Терський С. Західно-волинські військово-стратегічні шляхи “Північ-Південь” у XI–XIV ст.: історико-географічний коментар. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*. Острог: НУ “Острозька академія”, 2011. Вип. 17. С. 107–115.
530. Терський С. Знахідки предметів озброєння X–XIII ст. на галицько-волинському пограниччі. *Археологія & фортифікація Середнього Подністрів'я*: збірник матеріалів Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: Видавництво “Медобори”, 2012. С. 68–72.
531. Терський С. Розвідки у верхньому Побужжі. *Археологічні дослідження на Львівщині в 1994 р.* Львів: Львівський історичний музей, 1994. С. 12–13.
532. Терський С. В. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Київ: Стародавній світ, 2014. 164 с.
533. Терський С. В. До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави. *Наукові записки (Львівський історичний музей)*. Львів: ЛІМ, 2001. Вип. X. С. 130–158.
534. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). Київ: Наукова думка, 1982. 202 с.
535. Токарський Ю. Деяко про Олеські дороги. *Галицька брама. Незалежний часопис*. 2005. № 10–12. С. 9.
536. Толочко О. Князь в древней Руси: власть, собственность, идеология. К.: Наукова думка, 1992. 223 с.

537. Толочко О. П. Галицкие притоchnики. *RUTHENICA*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008, № 7. С. 201–209.
538. Толочко О. П. О галицком боярине Жирославе, его венце и убожестве. *RUTHENICA*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. № 5. С. 252–255.
539. Толочко О. П. Одна заимствованная формула в Галицко-Волынской летописи. *RUTHENICA*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. № 5. С. 256–257.
540. Толочко О. П. Принимал ли Роман Мстиславич посольство папы Иннокентия III. *RUTHENICA*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. № 2. С. 195–204.
541. Томашівський С. Схід і Захід. Історично-культурний нарис. *Політика*. Львів, 1926. Ч. 1. С. 6–12.
542. Томашівський С. Українська історія. Львів: Вчора і нині, 1919. Т. 1: Старинні і серединні віки. 154 с.
543. Украинский советский энциклопедический словарь. Киев: УСЭ, 1988. Т. 1. 756 с.
544. Трубников В. Ф. Заболевания и повреждения опорно-двигательного аппарата. К.: Здоров'я, 1984. 328 с.
545. Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій: на 1 січня 1987 р. Київ: Гол. ред. УРЕ, 1987. 504 с.
546. Фортеця: збірник заповідника “Тустань” на пошану Михайла Рожка / під ред. Ю. Лукомського. Львів: Камула, 2009. 720 с.
547. Франко І. Я. Життя Івана Федоровича і його часи. *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. Київ: Наукова думка, 1985. Т. 46. Кн. I: Історичні праці (1883–1890). С. 7–298.
548. Фэннэл Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304. Москва: Прогресс, 1989. 296 с.

549. Хмельовська О. Наталя Яковенко: “Лише наївний історик сліпо вірить джерелу, натомість фахово зрілий – ніколи”. Режим доступу: <https://science.platfor.ma/natalya-yakovenko> (04.01.2020).
550. Хом’як М. Маврицій Горн (1917–2000): Штрихи до біографії. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012–2013. Вип. 13–14. С. 531–532.
551. Хомяк М. Маврицій Горн (1917-2000): Життя і наукова спадщина. Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 2015. 136 с.
552. Хроніка Наукового товариства імені Шевченка. Львів: НТШ. 1935. Ч. 72. 100 с.
553. Худаш М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів: Утворення від слов’янських автохтонних відкомполітичних скорочених особових імен. Київ: Наукова думка, 1995. 362 с.
554. Худаш М. Л., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення). Київ: Наукова думка, 1991. 268 с.
555. Цегельський Ю. М. Зага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову. Еллікот: Смолоскип, 1992. 787 с.
556. Целуйко О. Землеволодіння родини Даниловичів: формування та розвиток. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2003. Вип. 5–6. С. 54–76.
557. Целуйко О. П. Про одну ненаписану дисертацію. Причинок до вивчення історії Галицько-Волинської держави у повоєнну добу. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. Вип. 52. С. 176–199.
558. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів: НТШ, 1937. Т. 154. С. 183–240.

559. Чайка М. Нові дослідження слов'янських пам'яток на Західному Бузі. *Нові матеріали Прикарпаття і Волині*. Львів, 1992. Вип. 2. С. 58–59.
560. Чайка М. Підсумки досліджень пам'яток літописних бужан в Західному Побужжі. *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. Львів, 2001. С. 261–267.
561. Червонная Русь. Краткое описание Галицкой и Буковинской Руси в физическом, палеонтологическом и этнографическом отношениях. Житомир, 1886. 38 с.
562. Чепой В. М. Диагностика и лечение болезней суставов. М.: Медицина 1990. 312 с.
563. Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір / наук ред. Л. Зашкільняк. Київ: Критика, 2015. 376 с.
564. Чорновол І. Середньовічні фронтири та модерні кордони. *Критика*. 2006. Ч. 10. С. 9–12.
565. Чугуй Т. О. Роль і значення діяльності останніх Ростиславичів у розвитку державотворчих процесів у Галицькому князівстві. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. Вип. 1006. С. 7–15.
566. Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2001. 744 с.
567. Шараневич И. Географическо-историческіи статіи. Львовь: *Временник Ставропигийского Института на р. 1876, 1875*. 52 с.
568. Шараневичъ И. Где стоялъ первьстный королемъ руским Даниломъ для сына своего престолонаслѣдника Льва збудованныи Львовь? *Временник Ставропигийского Института р. 1876. 1875*. С. 15.
569. Шараневичъ И. Стародавний Львовь. Львовь: Ставропигийский Институт, 1861. 25 с.

570. Шашкевич М. До Тадея Василевського. Лист від 24 травня 1835 р. *Руслан*. 1906, № 2. С. 3–4.
571. Швець Г. И. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Ленинград: Гидрометеиздат, 1971. 243 с.
572. Шевчук Л. Т. Соціальна географія. Київ: Знання, 2007. 349 с.
573. Шуст Р. М. Грошове господарство земель Галицько-Волинської держави. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Міжнародна наукова конференція (Галич, 19–21 серпня 1993 р.): Тези доповідей та повідомлень*. Львів: [б.в.], 1993. С. 120–123.
574. Шуст Р. М., Крижанівський А. Л., Целуйко О. П., Швець В. Є., Вовчак О. Д., Комаринська З. М. Гроші України. Київ, Харків: УБС НБУ, Фоліо, 2011. 502 с.
575. Щепкин В. Н. Голода в России. *Исторический вестник*. Санкт-Петербург, 1886. Т. 24. С. 489–521.
576. Щодра О. Етногенез і велике розселення слов'ян у світлі джерел та історичних інтерпретацій. *Проблеми слов'янознавства*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. Вип. 65. С. 9–27.
577. Щодра О. Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 298 с.
578. Щодра О. Історична географія: еволюція поглядів на предмет і завдання студій. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. Вип. 48. С. 282–296.
579. Щодра О. Історична географія: формування предметного простору і структури дисципліни. *Регіональна історія України*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. 9. С. 159–174.
580. Щодра О. М. Дослідження історії Галицько-Волинського князівства на історичному факультеті Львівського університету. *Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення*

історичного факультету) / за ред. Леоніда Зашкільняка та Павла Серженги. Львів: ПАІС, 2015. С. 204–213.

581. Щурат В. Вид Пліснеська в “Слові о полку Ігоревім”. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів: НТШ, 1919. Т. 128. С. 21–38.

582. Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тис. н. э. Киев: Наукова думка, 1985. 186 с.

583. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. Київ: Наукова думка, 1992. 352 с.

584. Яворська В. В. До питання про історико-географічний (генетичний) підхід в соціально-географічних дослідженнях (короткий огляд літератури). *Науковий вісник Чернівецького університету. Географія*. Чернівці: ЧНУ імені Юрія Федьковича, 2013. Вип. 587–588. С. 195–202.

585. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К.: Наукова думка, 1993. 416 с.

586. Ясь О. В. Смирнов Михайло Павлович. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Т. 9. С. 670.

587. Яцунский В. К. Историческая география: История её возникновения и развития в XIV–XVIII веках. Москва: Изд-во АН СССР, 1955. 333 с.

588. Abraham W. Powstanie organizacyi Kościoła łacińskiego na Rusi. Lwów: Nakł. Tow. dla Popierania Nauki Polskiej, 1904. Т. 1. 418 s.

589. Adam Szelaḡowski. *Polski Słownik Biograficzny*. Warszawa, Kraków: Polska Akademia Nauk, 2011. Т. 47. S. 616–619.

590. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990. Т. VIIa: Dawne województwo Ruskie: ziemia Halicka i Lwowska. 694 s.

591. Аleksandrowycz W Przemyski ośrodek malarstwa tradycji bizantyńskiej w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku. *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna*. Cz. 2:

Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Łańcut–Kotań, 17–18 kwietnia 2004 r. Łańcut, Kotań: Muzeum Zamek w Łańcucie, 2004. S. 261–291.

592. Aleksandrowycz W. Ze sudiów nad geografią malarstwa ikonowego. Środowisko przemyskie do początku XVI wieku. *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Dzieła – twórcy – ośrodki – techniki. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej (10–11 maja 2003 r.)*. Łańcut: Muzeum Zamek w Łańcucie, 2003. S. 53–73.

593. Aleksandrowycz W. Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze. *Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego*. Chełm, 2003. T. 1: Referaty. S. 52–59.

594. Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi: “Ziemie ruskie” Rzeczypospolitej / opracował i wydał Aleksander Jabłonowski. Warszawa, Wiedeń, 1899–1904. Mapa II.

595. Barącz S. Kronika Oleska. *Towarzysz duchowieństwa katolickiego*. Tarnopol: Drukiem i nakładem Jozefa Pawłowskiego, 1864. Rocz. I. S 396-504.

596. Bardach J. Powiat w Polsce późnośredniowiecznej. *Czasopismo prawnohistoryczne*. Poznań: Wydział Prawa i Administracji UAM, 1967.T. XIX. Zesz. 2. S. 139–155.

597. Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005.251 s.

598. Bujak F. *Studia geograficzno-historyczne*. Warszawa: nakad Gebethnera i Wolffa, 1925.

599. Bukowski Z. Wschodni zasięg form kloszowych i pomorskich. *Archeologia Polski*, 1967. T. 12. S. 342–382.

600. Charewiczowa L. *Dzieje miasta Złoczowa*. Złoczów: Wydawnictwo Pow. Towarzystwa Krajoznawczego, 1929. 220 s.

601. Curtis J., Curtis W., Lieberman F. *The World of George Perkins Marsh*. Woodstock:1982. 300 s.
602. Cynkałowski A. *Materiały do pradziejow Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa:Polske Towarzystwo Frcheologiczne, 1961. 265 s.
603. Czamańska I. *Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*. Poznań, 1996. 369 s.
604. Czapkiewicz A., Lewicki T., Nosek S., Opozda-Czapkiewicz M. *Skarb dirhemyw arabskich z Czechowa*.Warszawa-Wrocław: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1957. 286 s.
605. Czapkiewicz M., Gupieniec A., Kmietowicz A., Kubiak W. *Skarb monet arabskich z Klukowicz powiat Siemiatycze*. Wrocław-Warszawa-Kraków: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1964. 399 s.
606. Czapkiewicz M., Kmietowicz F. *Skarb monet arabskich z okolic Drohiczyzna nad Bugiem*. Kraków: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1960. 170 s.
607. Czapliński W., Wereszycki H. *Dorobek Naukowy Adama Szelągowskiego*. *Kwartalnik Historyczny*. 1962. T. 69. Nr 3. S. 615–636.
608. Dąbkowski P. *Podział administracyjny wojewódstwa Ruskiego i Bełskiego w XV wieku*. *Zabytki dziejowe*. *Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego we Lwowie*. Lwów, 1939. T. V. 337 s.
609. Dąbrowski D. *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264)*. *Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. T. 1)*. Kraków: Avalon, 2012. 538 s.
610. Dąbrowski D. *Stan i charakter informacji Kroniki halicko-wołyńskiej o duchowieństwie ruskim czasów Daniela Romanowicza*. *Король Данило Романович: культурна і державнотворча спадщина його доби* / ред. М. Бевз, Ю. Лукомський. Львів: Растр-7, 2016. С. 66–75.
611. Dąbrowski D. *Stosunki polityczne Lwa Danilewicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264–1299/1300*. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня*

- народження Данила Галицького*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. С. 42–69.
612. Dobre C. *Mendicants in Moldavia: Mission in an Orthodox Land*. Daun, 2009. 112 p.
613. Engeln J. Ch. *Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosaken wie auch von Galizien und Lodomerien*. Halle, 1796. 407 s.
614. Fennell J. *The Crisis of Medieval Russia 1200–1304*. London, New York: Ljngman, 1983. 220 p.
615. Fennell J. L. I. *The Tale of Baty's Invasion of North-East Rus' and its Reflexion in the Chronicles of the Thirteenth-Fifteenth Centuries*. *Russia Mediaevalis*, Munchen: W. Fink, 1977. T. III. S. 41–78.
616. Gąsiorowski A. *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku. Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośredniowiecznej* / *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Prace Komisji Historycznej* T. XXI. Zesz. 2. Poznań, 1965. 115 s.
617. Gebhard L. A. *Geschichte der Königreiches Galizien, Lodomerien und Rotreussen*. Pest, 1778;
618. Gieysztor A. *Polska w "El Libro del Conoscimiento" z połowy XIV wieku*. *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1965. T. 56. R. 3. S. 397–412.
619. Halecki O. *Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka*. Kraków, 1915.
620. Hettner A. *Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden*. Breslau. 1927; Hettner A. *Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden*. Breslau. 1927.
621. Hładyłowicz J. *Zmiany krajobrazu w ziemi lwowskiej od połowy XV do początku XX wieku*. *Kwartalnik historyczny. Studja z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. Dr. Franciszkowi Bujakowi*. Lwów, 1931. S. 101–132.
622. Hładyłowicz K. *Zmiany krajobrazu w ziemi Lwówskiej od połowy XV do początku XX w.* *Studia z historii społecznej i gospodarczej*. Lwów, 1931. S. 101–134.

623. Hoppe Y. A. *Geschichte des Königreiches Galizien und Lodomerien*. Wien, 1792;
624. Horn M. Epidemie chorób zakaźnych na Rusi Czerwonej w latach 1600–1647. *Studia Historyczne*. Kraków, 1968 R. XI. Zesz. 1 (40).
625. Horn M. Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej w latach 1501–1648. *Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Historia*. Opole, 1975. T. XIII. S. 54–58.
626. Janeczek A. System grodowo-terytorialny Rusi halickiej w źródłach późnego średniowiecza. *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*. Wrocław, 1993. S. 145–154;
627. Janeczek A. Granice a procesy osadnicze. Średniowieczna Ruś Halicka w polu interferencji. *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. Materiały z konferencji — Rzeszów 9–11 V 1995. Red. M. Parczewski i. Rzeszów 1996. S. 291–295. Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. *Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.* Wrocław 1991, s. 23–24, 29, 37;
628. Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. *Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII wieku*. Warszawa, 1993.
629. Janeczek A.. Terytoria i grody Rusi Halickiej w świetle źródeł różnośredniowiecznych. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції*. Тези доповідей та повідомлень Міжнародної наукової конференції. Львів, 1993. С. 105–108.
630. Janusz B. *Z pradziejów ziemi lwowskiej*. Lwów, 1913. 92 s.
631. Janusz B. *Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej*. Lwów, 1918. 310 s.
632. Jusupović A. “Перемышль, Червень и иные грады” и их территориальная принадлежность в конце X – начале XI в. *Средневековая Русь*. 2016. Т. XII. С. 27–62.
633. Jusupović A. *Miasto stołeczne Daniela Romanowicza. Dzieje Chełma do połowy XIV wieku. Przywrócona pamięci. Ikona Matki Boskiej Chełmskiej: ikonografia – kult – kontekst społeczny* / red. A. Gil, M. Kalinowski, I. Skoczylas. Lublin, Lwów, 2016.

S. 161–186;

634. Jusupović A. Przynależność polityczna Drohiczyzna w XII i pierwszej połowie XIII w. *Дрогоичин 1253: матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ої річниці коронації Данила Романовича*. Івано-Франківськ, 2008. С. 159–170;

635. Jusupović A. Wyprawa na Sandomierz i Łysiec z perspektywy polityki Rusi Halicko-Wołyńskiej w końcu pięćdziesiątych lat XIII wieku. *Debaty Świętokrzyskie*. Kielce, 2016. T. II. S. 59–72;

636. Jusupović A. Галицкие “выгнаньцы” или “выгонци”?, *Rossica Antiqua*. 2012. № 2. S. 114–133;

637. Kolberg O. *Dzieła wszystkie*. Wrocław, Poznań: PTL, 1976. T. 56: Ruś Czerwona. Cz. I. 422 s.

638. Korduba M. Stosunki polsko-ukraińskie w wieku X–XIII. *Sprawy Narodowościowe*. 1933. №. 7. S. 758.

639. Kurtyka J. Poludniowy odcinek granicy posko-ruskiej we wczesnym średniowieczu (przed 1340 r.) w świetle źródeł historycznych. *Początki Sąsiedztwa. Pogranicze etniczne Polsko-Rusko-Słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji*. Rzeszów, 1995. S. 183–204.

640. Leńczyk G. Grodzisko w Juśkowicach w pow. złoczowskim, woj. Tarnopolskie. *Z Otchłani Wieków*. 1930. Roczn. 5. Zesz. 6. S. 95–97.

641. Lowenthal D. *George Perkins Marsh: Prophet of Conservation*. Seattle: University of Washington Press, 2000. 605 p.

642. Malarczyk D. Skarb dirhamów z IX w. z miejscowości Josypiwka, Buski raj. – uwagi wstępne. *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність: матеріали конференції (Львів 14–15 травня 2004 р.)*. Львів: [б.в.], 2005. С. 21.

643. Marsh G. P. *Man and Nature. Physical geography fs modified by human action*. New-York, 1865. 298 p.

644. Maternicki J. Czuczynski A. Traktat książąt litewskich z Kazimierzem W. z r. 1366. *Kwartalnik historyczny*. Lwów, 1890. Roczn. IV. Zesz. III. S. 513–515.

645. Metchnicoff L. *La civilisation et les grands fleuves historiques*. Paris: Hachette, 1889. 320 p.
646. Myśliński K. Problemy terytorialne w stosunkach między Polską i księstwem halicko-wołyńskim w XIII w. *Nihil superfluum esse. Studia z dziejów średniowiecza* ofiarowane profesor Jadwidze Krzyżaniakowej. Poznań, 2000. S. 229–236.
647. Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Kraków: Akademia Umiejętności, 1914. 207 s.
648. Pociask-Karteczka J. “Płynie Wisła, płynie,” *Tu wszystko jest Polską...* Eseje krajoznawcze o Krakowie i Małopolsce. Kraków: Oddział Krakowski PTTK im. _Ks. Karola Wojtyły, Kraków,, 2009. S.41-80.
649. Jan Uruski. *Przyjaciel ludu: czyli tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości*. 1841. Nr 42.
650. Romer E. Rola rzek w historii i geografii narodów, *Przewodnik naukowy i literacki*, T. 29. Z. I. Lwów, nakładem autora. 1901. s. 58-68
651. Romer E. Ziemia i państwo. Kilka zagadnień geopolitycznych. Lwów, Warszawa: Książnica Atlas,, 1939. 384 s.
652. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa: Nakładem Filipa Sulimirskiego i Władysława Walewskiego, 1882. T. 3. 960 s.
653. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich. Warszawa: Nakładem Filipa Sulimirskiego i Władysława Walewskiego, 1887. T. 8. 950 s.
654. Smorąg-Różycka M. Ruś Halicko-Włodzimierska i Litwa w 13 w.: związki polityczne i artystyczne. *Sztuka kresów wschodnich*. Kraków: 1996. T. 2. S. 120-132 .
655. Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym. Lwów: Wł. Dzieduszycki, 1899. 496 s.
656. Sokalski B. Rys geograficzno-statystyczny złoczowskiego okręgu szkolnego wraz z dokładnym opisem poszczególnych miejscowości obu powiatów (złoczowski i brodzki). Złoczow: Towarzystwo pedagogicznego oddziału złoczowskiego, 1885. 338 s.

657. Spinei V. The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Middle of Thirteenth Century. Leiden, Boston, 2009. 545 p.
658. Stańczyk D. Pogranicze polsko-ruskie odcinka nadbużańskiego w świetle źródeł ruskich XII–XIV wieku i w historiografii. *Początki Sąsiedztwa. Pogranicze etniczne Polsko-Rusko-Słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji*. Rzeszów: Muzeum okręgowe w Rzeszowie, Instytut archeologii uniwersytetu jagiellońskiego w Krakowie., 1995. S. 205–215.
659. Stecki J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Lwów: druk i nakł. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1864. T. I. 385 s.
660. Stecki J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Lwów: druk i nakł. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1871. T. II. 528 s.
661. Stupnicki H. Galicya pod względem topograficzno-geograficzno-historycznym: z mapą Galicyi, łącznie z obwodem krakowskim i Bukowiną. Lwów: Nakł. autora, 1849. 176 s.
662. Sulimirski T. Kultura wysocka. Kraków: Polska Akademia Umiejętności. Wydawnictwa Komisji antropologii i prehistorii. Prace prehistoryczne, 1931. 202 s.
663. Sykulski L. Geopolityka akademicka w Polsce – zarys stanu badań i perspektyw rozwoju. *Przegląd geopolityczny*. Kraków: Pol. T-wo Geopolit., 2009, T. 1. S. 191–203.
664. Szaraniewicz I. Cmentarzysko przedhistoryczne we wsiach Czechy, Wysocko w powiecie Brodskim. *Teka konserwatorska*. Lwów: nakł. Koła c. k. Konserwatorów, 1896. Rocz. 11. S. 120–202.
665. Szelański A. Historyczne podstawy kwestii ruskiej na ziemiach polskich. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1910. 105 s.
666. Szelański A. Najstarsze drogi z Polski na Wschód: w okresie bizantyńsko-arabskim. Kraków: Akademia Umiejętności, 1909. 146 s.
667. Szyszka J. Kształtowanie się podziałów terytorialnych Rusi Czerwonej na przykładzie ziemi lwowskiej. *Średniowiecze Polskie i Powszechne*. Katowice: Uniwersytet Śląski, 2011. T. 3 (7). 120–140.

668. Tyszkiewicz J. Człowiek w środowisku geograficznym Polski średniowiecznej. Związki i uwarunkowania przyrodniczo-kulturowe. Warszawa: UW, 1981. 315 s.
669. Tyszkiewicz J. Geografia historyczna Polski w średniowieczu. Zbiór szkiców. Warszawa: DiG, 2003. 210 s., 11 map;
670. Tyszkiewicz J. Geografia historyczna: zarys problematyki. Warszawa: DiG, 2014. 356 s.
671. Tyszkiewicz J. Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. 289 s.
672. Tyszkiewicz J. Środowisko naturalne i antroporegiony dorzecza Narwi przed 1000 lat. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich - Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1975. 190 s., 9 map.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Список публікацій здобувача

Статті в українських та закордонних наукових фахових виданнях:

1. Гудима Ю. Підлиська гора у народних традиціях і віруваннях волинсько-подільського пограниччя рубежу I–II тис. н. е. і тепер. *Народозначі зошити*. 1999. № 4. С. 528–530.
2. Гудима Ю. Стародавня дорога Попідгридень. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 1999. Вип. 2. С. 35–39.
3. Гудима Ю. З історії археологічних досліджень північних схилів Вороняків у районі Олеська. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2000. Вип. 3. С. 278–282.
4. Гудима Ю. Напрямки досліджень історичної географії Галицько-Волинського князівства. *Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”*. Київ: НАУКМА, 2002. Спецвип. Т. 20. Ч. I. С. 222–227.
5. Гудима Ю. Про нову групу монет з Йосипівського скарбу. *Вісник Інституту археології*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2007. Вип. 2. С. 164–175.
6. Гудима Ю. В. Уроборос, або вибрана бібліографія до історії розвитку історичної науки у Львівському університеті. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. Вип. 50. С. 623–643.
7. Гудима Ю. В. Галицько-Волинське пограниччя у матеріалах і публікаціях про село Йосипівку Буського району Львівської області. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. Спецвип. С. 198–209.
8. Гудима Ю. В. Історична геоморфологія і територія Галицько-Волинської держави за свідченнями Галицько-Волинського літопису. *Княжа доба: історія і*

культура / [відп. ред. Володимир Александрович]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019. Вип. 12. С. 65–73.

9. Гудима Ю. Природне середовище у викладі холмського літопису короля Данила Романовича та його володимирського продовження: ліси й озера, *Княжа доба: історія і культура* / [відп. ред. Володимир Александрович]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019. Вип. 13. С. 120–127.

10. Hudyma J. Rola rzek w historii Księstwa Halicko-Wołyńskiego (na podstawie informacji z kronik XII–XIII w.). *Przegląd Geopolityczny*. Kraków: Polskie Towarzystwo Geopolityczne, 2019. T. 27. S. 93–113.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

11. Гудима Ю. В., Пелешишин М. А. Земля літописних бужан. *Літопис Червоної калини*. Львів, 1992. Ч. 10–12. С. 50–52.

12. Гудима Ю. Чи існувала підкарпатська дорога транзитної торгівлі між Сходом і Заходом у IX–X ст. *Бриджина*. Броди, 1993. Ч. 2. С. 12–13.

13. Гудима Ю. Переїзд святого Яцка Одровонжа через Галицьку Русь і найдавніші сакральні пам'ятки Львова. *Українське сакральне мистецтво: традиції, сучасність, перспективи (Українське сакральне мистецтво XIII–XIV століть)*: Матеріали III наукової конференції (Львів, 4–5 травня 1995 р.). Львів, 2001. С. 77–83.

14. Мацкевий Л., Гудима Ю., Матвіїв В. До питання найдавнішого заселення території сучасного Львова. *Науковий вісник Українського університету*. – Москва, 2001. Т. I. С. 146–148.

15. Гудима Ю. Село Йосипівка: штрихи до історії. *Історичні пам'ятки Галичини*: Матеріали II наукової краєзнавчої конференції (Львів, 21 листопада 2002 р.). Львів, 2003. С. 183–192.

16. Гудима Ю. Прикраси та народний одяг мешканців Олеська з околицями (від найдавніших часів до XIX ст.). *Історичні пам'ятки Галичини*: Матеріали

III наукової краєзнавчої конференції (Львів, 19 листопада 2004 р.). Львів, 2005. С. 278–289.

17. Гудима Ю. Скарб арабських дирхемів зі села Йосипівки. “*Ольжині читання*”: Матеріали конференції (Пліснеськ, 10 жовтня 2005 р.). Львів, 2005. С. 2–4.

18. Гудима Ю. Географія карбування арабських дирхемів VIII–IX ст. з Йосипівського скарбу. *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність*: Матеріали конференції (Львів 14–15 травня 2004 р.). Львів, 2005. С. 22–31.

19. Гудима Ю., Опайнич І. Корона в архітектурі Львова. *Вісник НТШ. Інформаційне видання Світової Ради Наукових товариств ім. Шевченка*. 2006. Ч. 37. Весна-літо. С. 15–17.

20. Гудима Ю.В. До питання про Олеську волость у XIV–XVI ст. II “*Ольжині читання*”: Матеріали конференції (Пліснеськ, Львів, 14–15 червня 2007 р.). Львів, 2007. С. 79–83.

21. Гудима Ю., Банах І. Здоров’я володарів Галицького престолу: Володимир Володаревич, Ярослав Осмомисл, Данило Романович (Спроба історико-медичного аналізу за літописними свідченнями). *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2007 р.). Львів, 2007. С. 166–175.

22. Гудима Ю. В. Йосипівський скарб: стан і перспективи досліджень. *Бродівщина – край на межі Галичини і Волині*. Броди, 2008. Вип. 1: Матеріали II краєзнавчої конференції, 18 квітня 2008 р. С. 12–16.

23. Гудима Ю., Павлишин О. Кордуба Мирон. *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: у 2-х т.* Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. Т. I: А–К. С. 647.

Додаток 2.

Відомості про апробацію результатів дослідження

1. “Українське сакральне мистецтво XIII–XIV століть” (III наукова конференція, Львів, 4–5 травня 1995 р.), доповідь “Переїзд св. Яцка Одровонжа через Галицьку Русь і найдавніші сакральні пам’ятки Львова”;
2. “Історичні пам’ятки Галичини” (II наукова краєзнавча конференція, Львів, 21 листопада 2002 р.), доповідь “Село Йосипівка: штрихи до історії”;
3. “Історичні пам’ятки Галичини” (III наукова краєзнавча конференція, Львів, 19 листопада 2004 р.), доповідь “Прикраси та народний одяг мешканців Олеська з околицями (від найдавніших часів до XIX ст.)”;
4. “Ольжині читання” (Пліснеськ-Підгірці, 10 жовтня 2005 р.), доповідь “Скарб арабських дирхемів зі села Йосипівки”;
5. “Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність” (міжнародна наукова конференція, Львів, 14–15 травня 2004 р.), доповідь “Географія карбування арабських дирхемів VIII–IX ст. з Йосипівського скарбу”;
6. “Ольжині читання” (Пліснеськ-Підгірці, 14–15 червня 2007 р.), доповідь “До питання про Олеську волость у XIV–XVI ст.”;
7. “Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі” (міжнародна наукова конференція, Львів, 29–30 листопада 2007 р.), доповідь “Здоров’я володарів Галицького престолу: Володимр Володаревич, Ярослав Осмомисл, Данило Романович (Спроба історико-медичного аналізу за літописними свідченнями)”;
8. “Бродівщина – край на межі Галичини і Волині” (Броди, 18 квітня 2008 р.), доповідь “Йосипівський скарб: стан і перспективи дослід.”;
9. “Маєтки України XVIII–XIX ст.” (міжнародна науково-практична конференція, Самчики, 24–26 вересня 2015 р.), доповідь “Архітектурно-мистецька спадщина і заслуги власників маєтку XVIII–XIX ст. у селі Йосипівка біля Олеська”;

- 10 “Любартівські читання” (наукова конференція, Луцьк, 26 травня 2017 р.), доповідь “Львівське Свято-Успенське братство та його школа у дискусіях про тяглість університетської традиції у Львові”;
- 11 “Культурна спадщина західноукраїнського регіону” (наукова конференція, присвячена пам’яті Володимира Вуйцика, Львів, 18 грудня 2018 р.) доповідь “Історична мистецька географія околиці Пліснеська: дрібна металева пластика княжої доби, віднайдена на території Олеська”;
12. “Кременецькі читання з історії Волині” (Кременець, 26-27 вересня 2019 р.), доповідь “Історична географія галицько-волинського пограниччя в регіоні літописного Пліснеська”;
- 13 “Культурна спадщина західноукраїнських земель 2019. Пам’яті Володимира Вуйцика” Львів, 18 грудня 2019 р.), доповідь “Картографічні матеріали про розмежування галицьких і волинських земель в околицях літописного Пліснеська”.

Додаток 3.

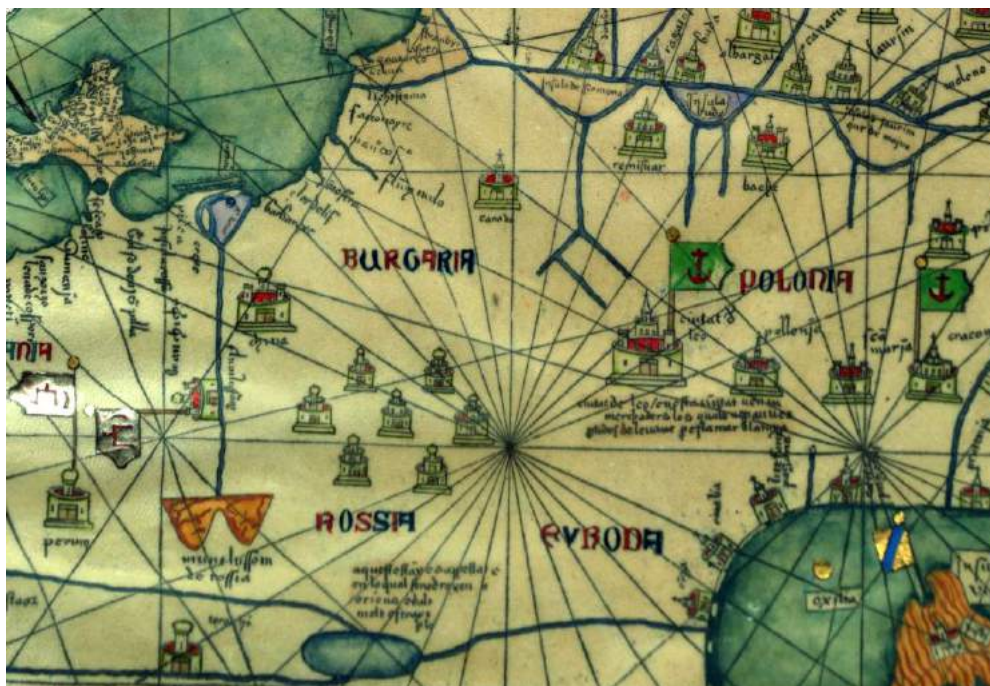

Рис. 1. Східна Європа. Фрагмент мапи (портолана) XIV ст.⁸¹⁴

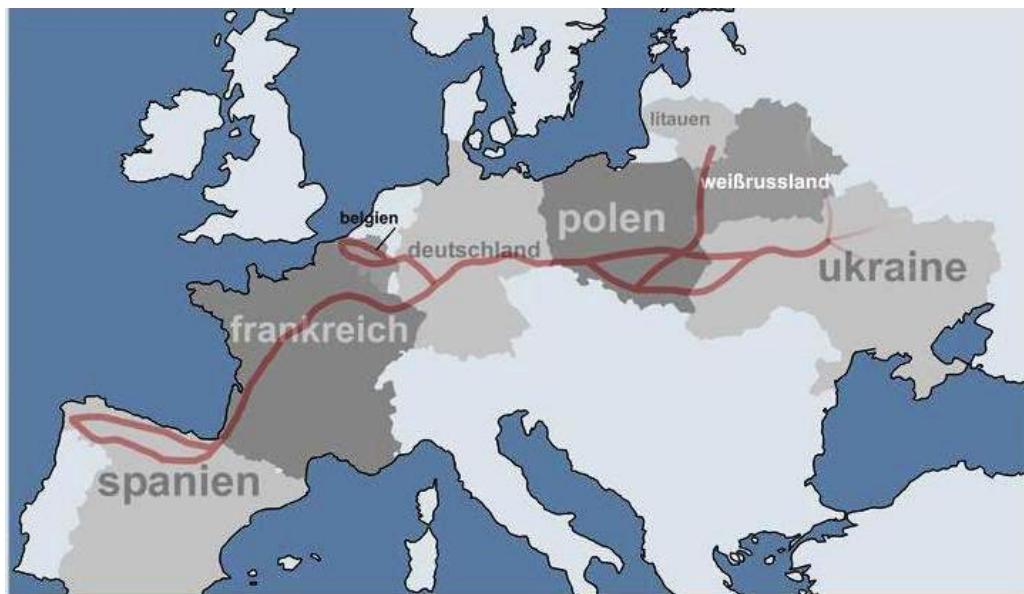
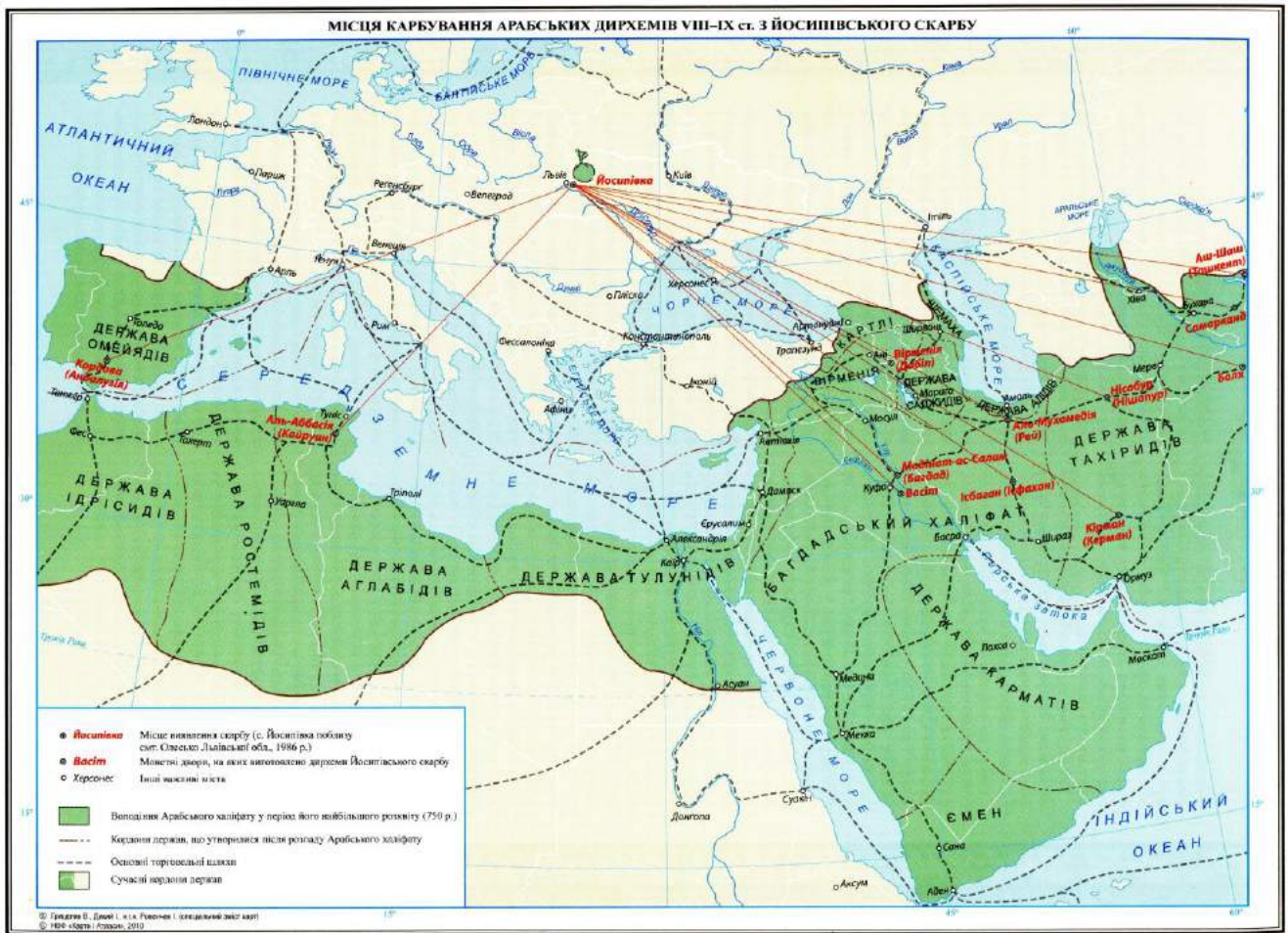

Рис. 2. Королівська дорога (Via Regia) – культурний шлях Ради Європи.⁸¹⁵

⁸¹⁴ Map of eastern Europe, view from the south. Catalan Atlas. By Abraham Cresques (died 1387) with his son Jehuda. 1375. Електронний ресурс. Режим доступу: http://history-maps.ru/pictures/all_1/r_203_1/max_681/ (20.01.2020).

⁸¹⁵ Режим доступу: <https://www.via-regia.org/ukr/viaregiageschichte/flashwegeverlauf/wegeverlauf.php> (20.01.2020).

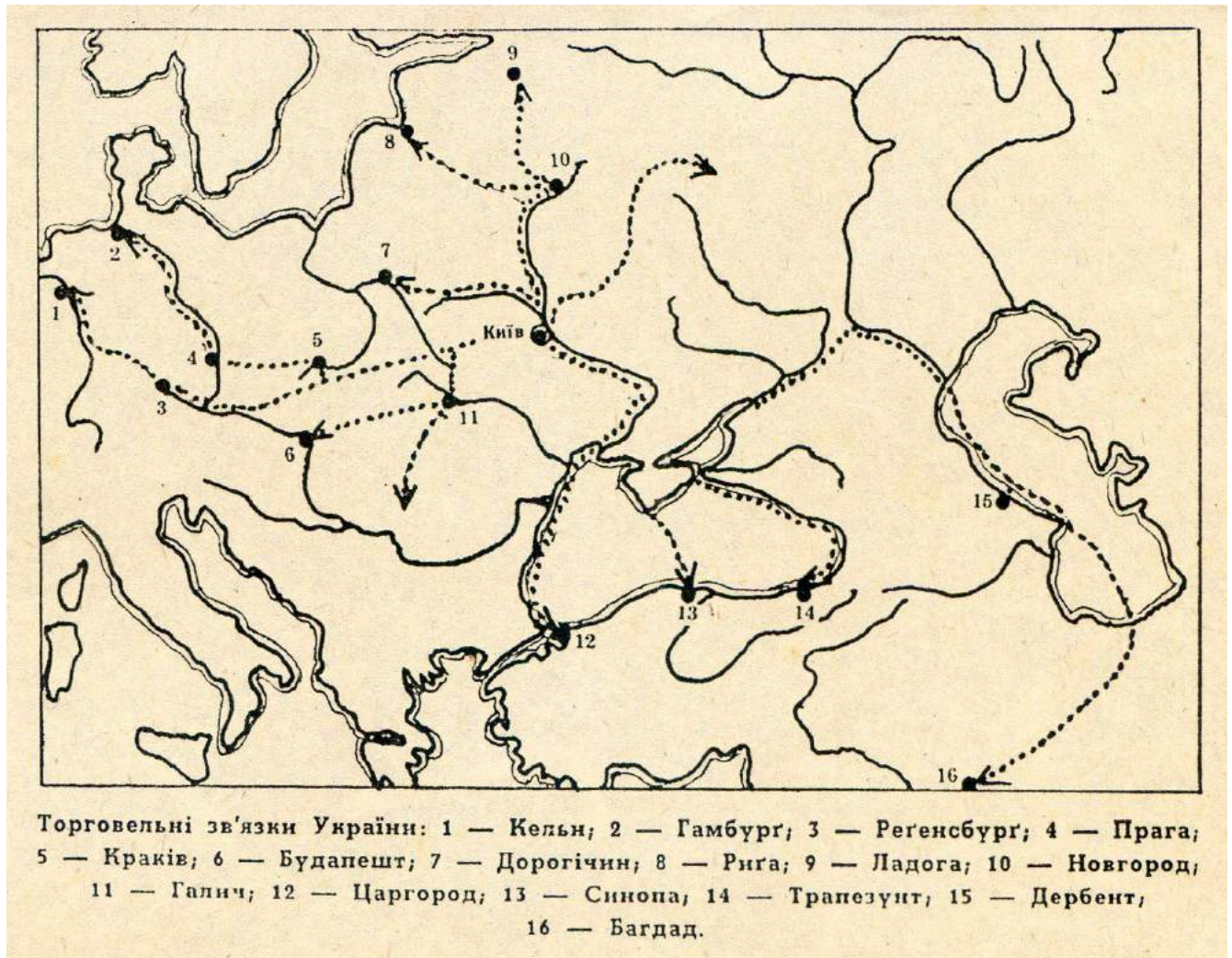
Додаток 4.

Місця карбування арабських дирхемів VIII–IX ст.
з Йосипівського скарбу⁸¹⁶

⁸¹⁶ Мапа складена автором. Уперше опублікована: Гудима Ю. Географія карбування арабських дирхемів VIII–IX ст. з Йосипівського скарбу / Юрій Гудима // Мат. конф. «Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність». Львів 14–15 травня 2004 р. – Львів, 2005. – С. 22–31. Вдруге опублікована: Гроші України / Р. М. Шуст, А. Л. Крижанівський, О. П. Целуйко, В. Є. Швець, О. Д. Вовчак, З. М. Комаринська; Національний банк України. Київ: УБС НБУ; Харків: ТОВ Видавництво «Фоліо», 2011. 502 с.

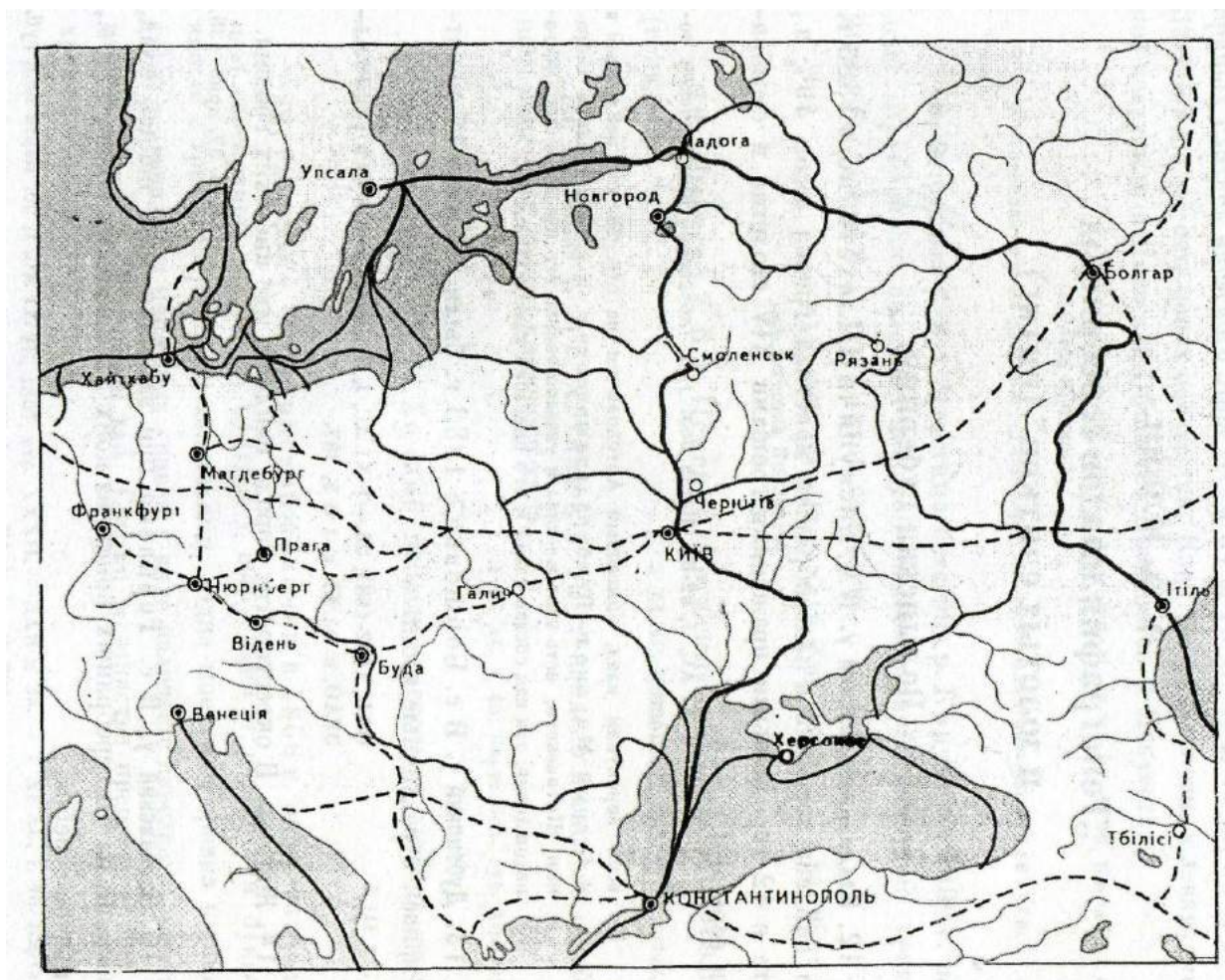
Додаток 5.

Торгівельні зв'язки України.⁸¹⁷

⁸¹⁷ Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. Торонто: НТШ, 1961. С. 573.

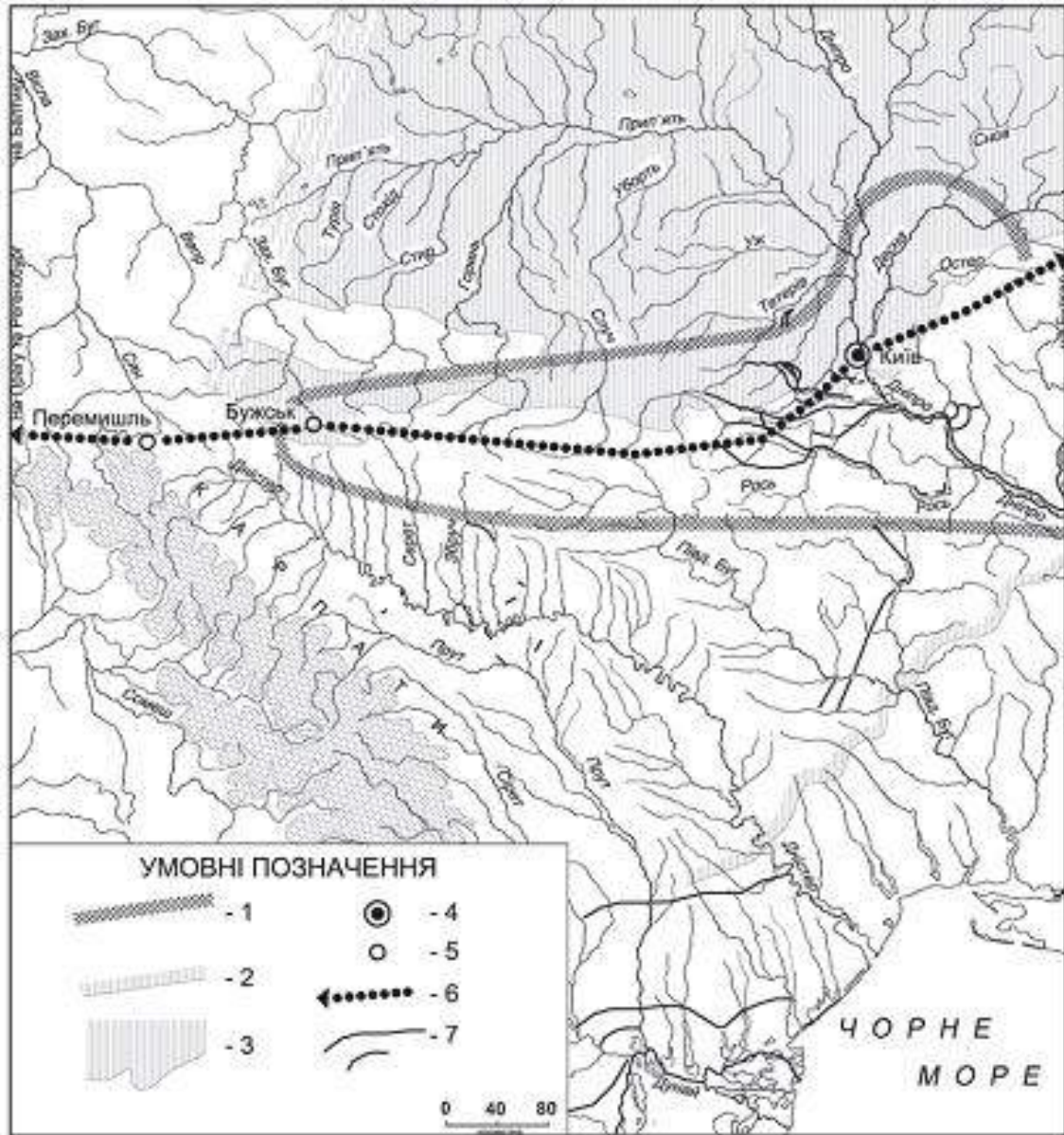
Додаток 6.

Міжнародні торгівельні шляхи Київської Русі.⁸¹⁸

⁸¹⁸ Давня історія України: в 3 т. Ред. кол. П. П. Толочко [та ін.]; НАН України, Ін-т археол. К.: Наукова думка, 1997. Т. 3: Слов'яно- Руська доба; ред. П. П. Толочко. - [Б. м.]: [б.в.], 2000. 695 с. (С. 430). Електронний ресурс. Режим доступу: <https://coollib.com/b/418073/read> (20.01.2020).

Додаток 7.

Руська земля ІХ ст. у системі природних та антропогенних бар'єрів.⁸¹⁹

- 1 – обриси Руської землі; 2 – межа степу та лісостепу; 3 – зона лісів;
 4 – Київ; 5 – інші городи на торговельному маршруті Київ–Регенсбург;
 6 – торговельний широтний шлях Булгар–Київ–Регенсбург; 7 – “Змійові вали”

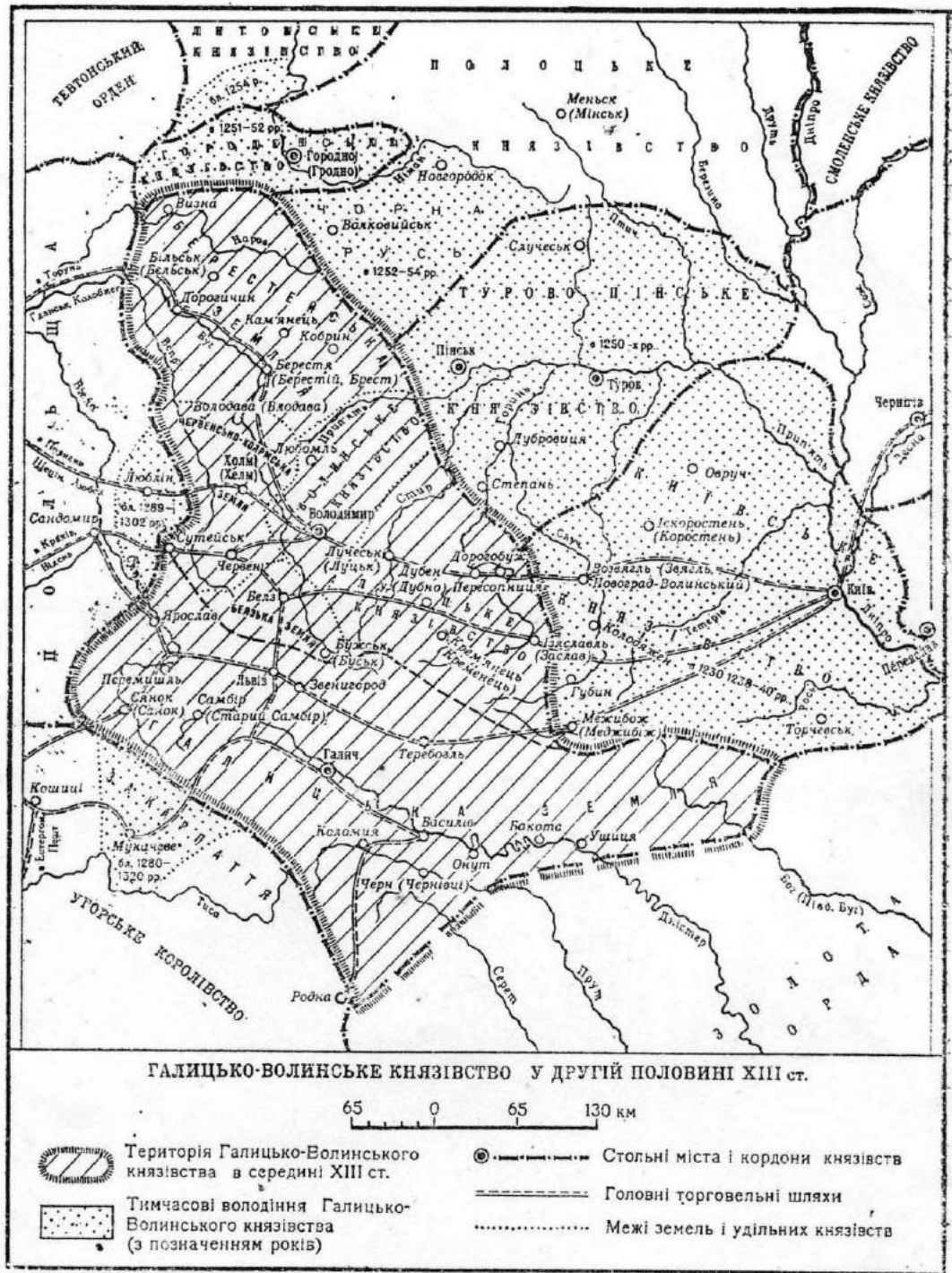
⁸¹⁹ Діба Ю. Географія початкової русі за східними джерелами. *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. В. Александрович. Львів, 2016. Вип. 10: Святий Володимир Великий 1015–2015. С. 43.

Додаток 8.

Західня Україна в XI-XIII віках.⁸²⁰

⁸²⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 томах, 12 книгах. / редколегія: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1992. Т. II. С. 600-601.

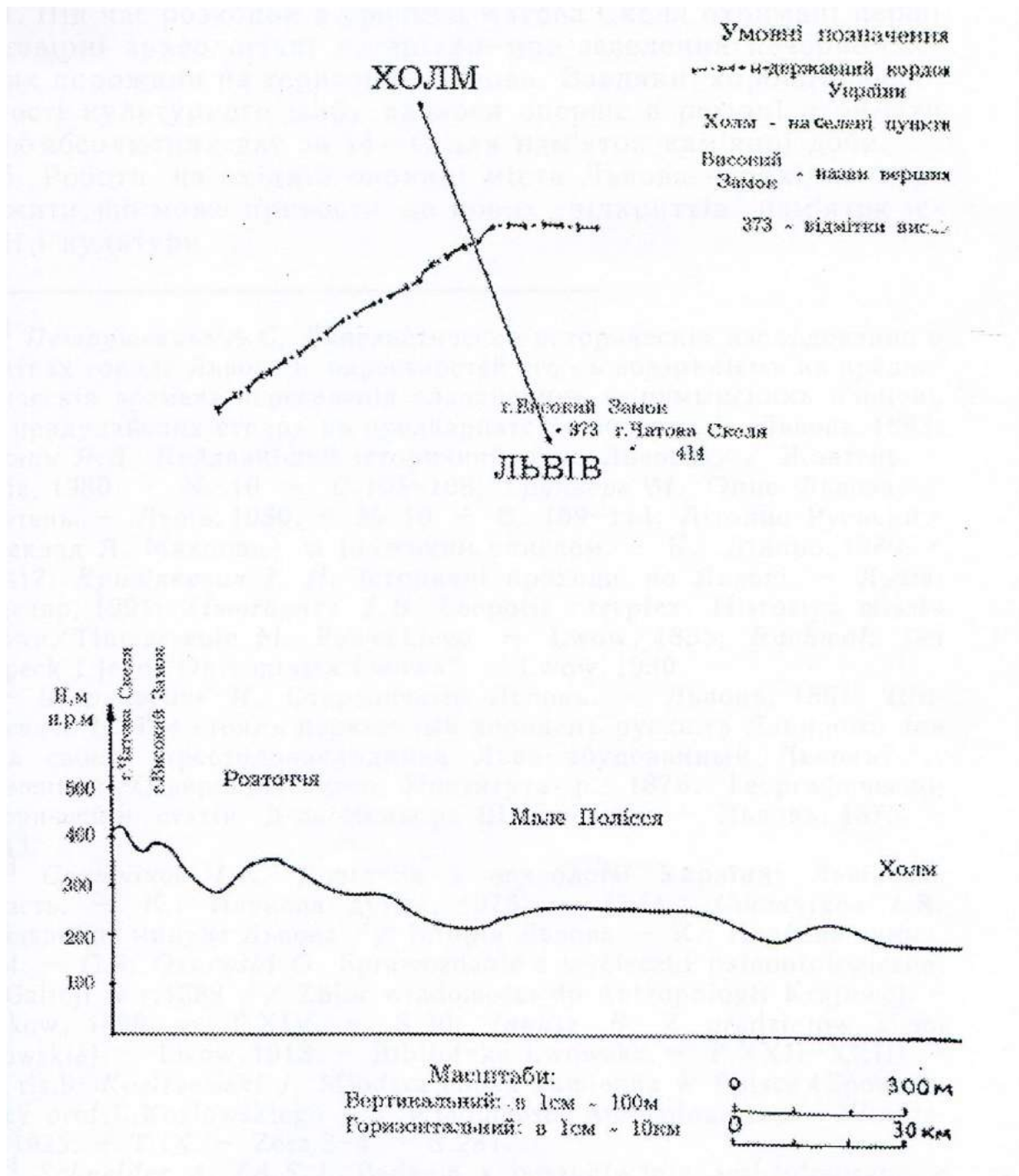
Додаток 10.

Галицько-Волинське князівство у другій половині XIII ст.⁸²²

⁸²² Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. 2-е видання, із змінами і доповненнями / відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 1999. С. 23.

Додаток 11.

Гіпсометричний профіль по лінії Львів-Холм⁸²³

⁸²³ Креслення виконано за участі автора й опубліковано в: Мацкевий Л., Гудима Ю., Матвій В. До питання найдавнішого заселення території сучасного Львова. *Науковий вісник Українського університету*. – Москва, 2001. Т. I. С. 146–148.

Додаток 12.

Рис. 1. Городище “Окописько” X-XII ст. Фото, 1917 р.⁸²⁴

Рис. 2. Городище “Окописько” X-XII ст. Рисунок, 1930 р.⁸²⁵

⁸²⁴ Національний архів Чеської республіки. Фонд 1676. Колекція Першої світової війни (Sb.První sv.válka). Фото 1349. Olesko – pohled na starý židovský hřbitov. 1917 p. <http://www.badatelna.eu/fond/181125/zaznam/791011>.

⁸²⁵ Leńczyk G. Grodzisko w Juśkowicach w pow.złoczowskim, woj. Tarnopolskie. *Z Otchłani Wieków*. 1930. Roczn. 5. Zesz. 6. S. 95–97.

Додаток 13.

Рис. 1. Городище “Окописько”
X–XII ст. Фото, 1957 р.⁸²⁶

Рис. 2. Городище “Окописько” X–XII ст.
Сучасний вигляд.

Додаток 14.

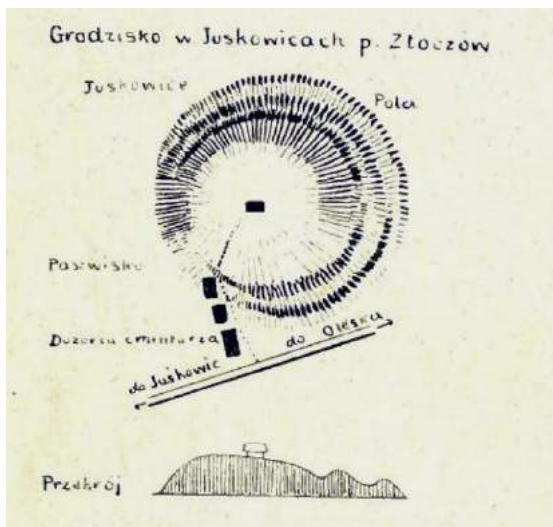

Рис. 1. Городище “Окописько”
X–XII ст. Рисунок, 1930 р.⁸²⁷

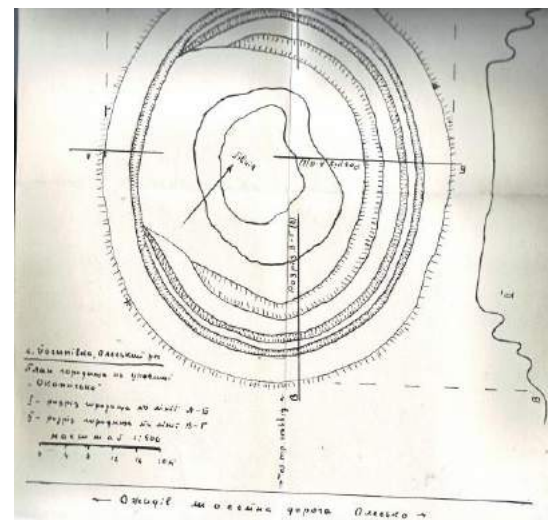

Рис. 2. Городище “Окописько”
X–XII ст. План-схема, 1957 р.⁸²⁸

⁸²⁶ ДАЛО. Ф. Р-2076. Оп.1.Спр. 82. Паспорти пам’ятників живопису, графіки, прикладного мистецтва. Т. 1. Арк. 90 зв.

⁸²⁷ Leńczyk G. Grodzisko w Juśkowicach w pow.złoczowskim, woj. Tarnopolskie. *Z Otchłani Wieków*. 1930. Roc. 5. Zesz. 6. S. 95–97.

⁸²⁸ ДАЛО. Ф. Р-2076. Оп. 1. Спр. 82. Паспорти пам’ятників живопису, графіки, прикладного мистецтва. Т. 1. Арк. 91.

Додаток 15.

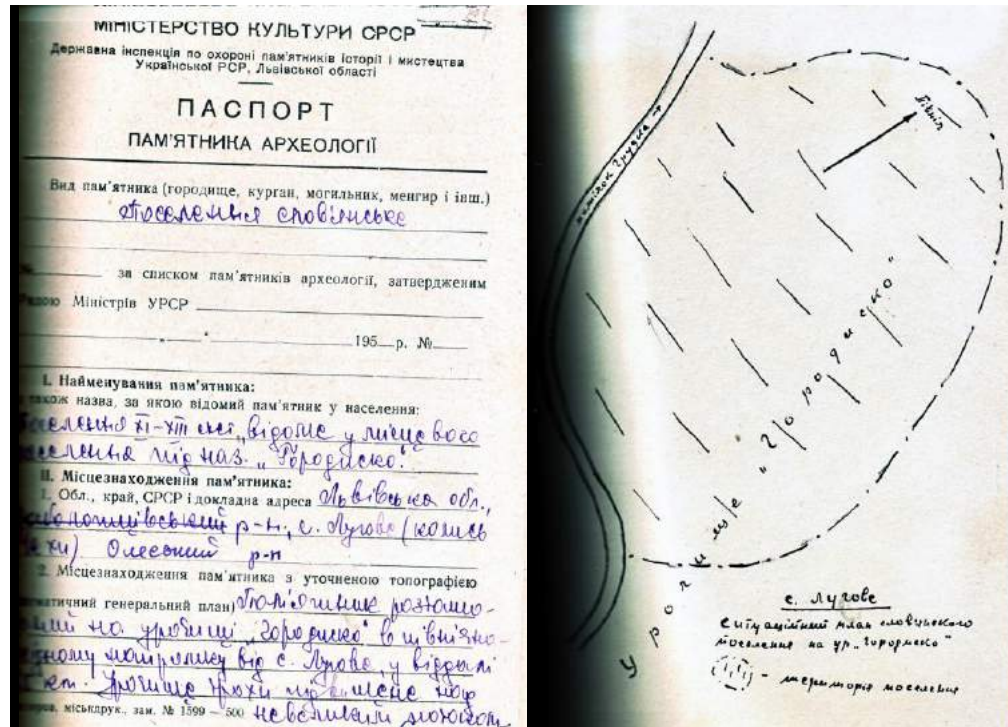

Рис. 1. Поселення “Городисько” (XI–XII ст.) в с. Лугове.⁸²⁹

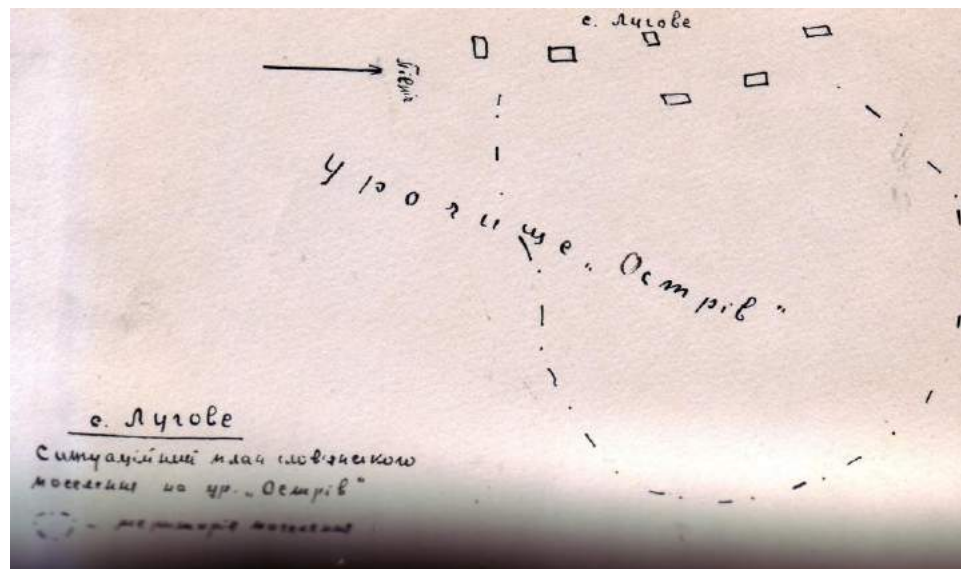

Рис. 2. Поселення “Острів” X–XII ст. в с. Лугове.⁸³⁰

⁸²⁹ ДАЛО. Ф. Р-2076. Оп. 1. Спр. 82. Паспорти пам’ятників живопису, графіки, прикладного мистецтва. Т. 1. Арк. 21, 24.

⁸³⁰ ДАЛО. Ф. Р-2076. Оп. 1. Спр. 82. Паспорти пам’ятників живопису, графіки, прикладного мистецтва. Т. 1. Арк. 29, 32.

Додаток 16.

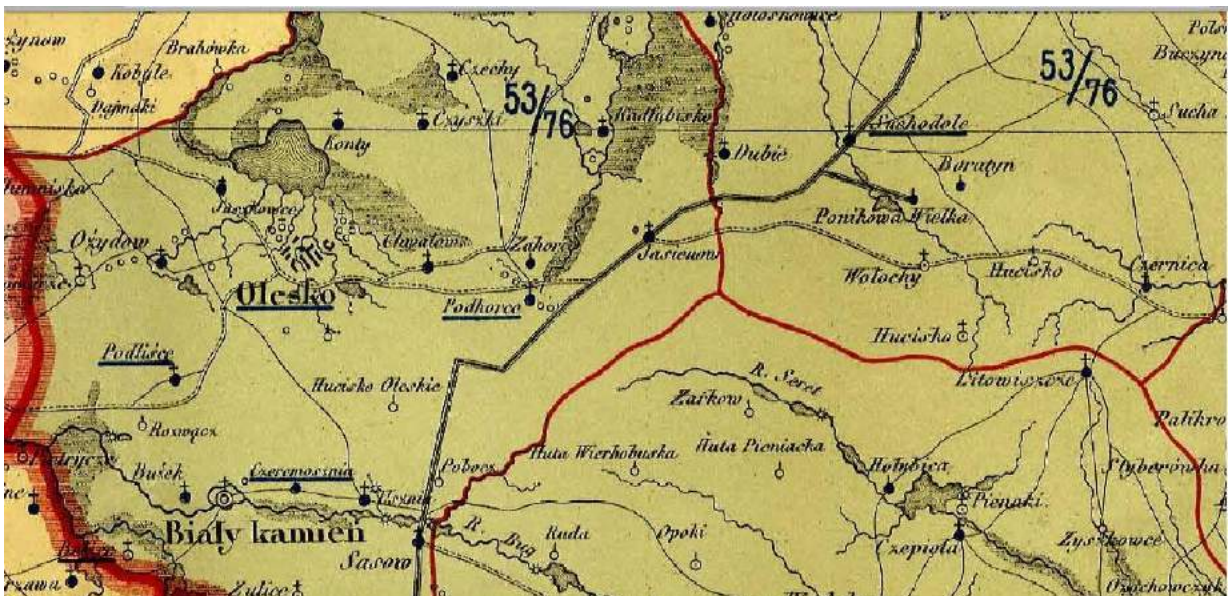
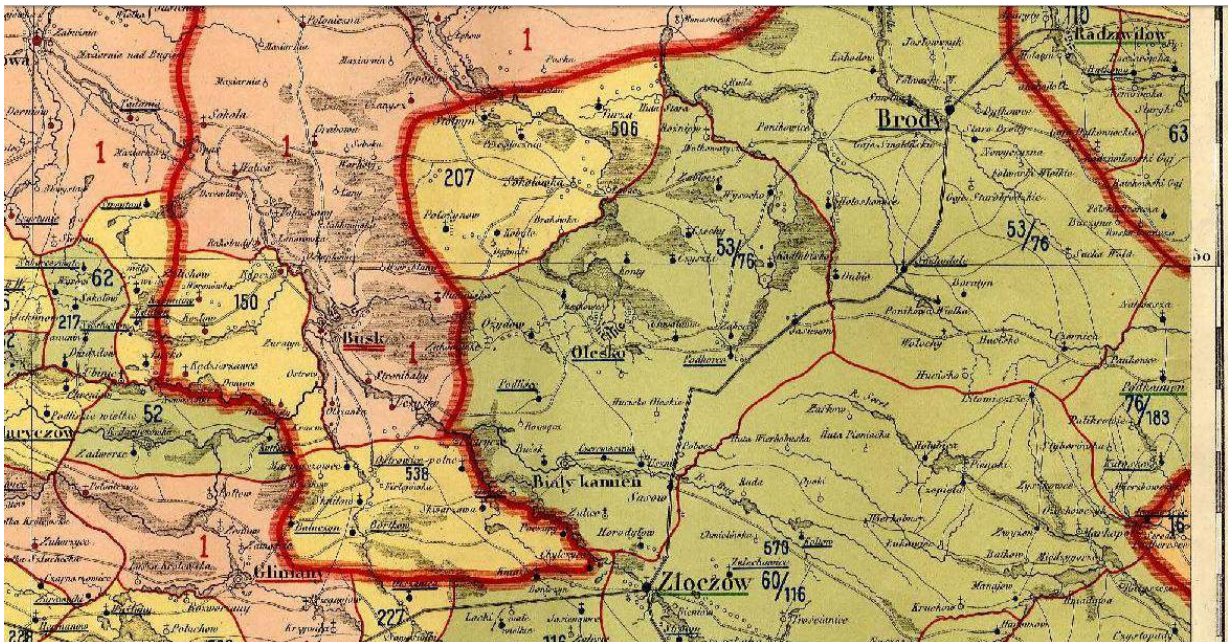
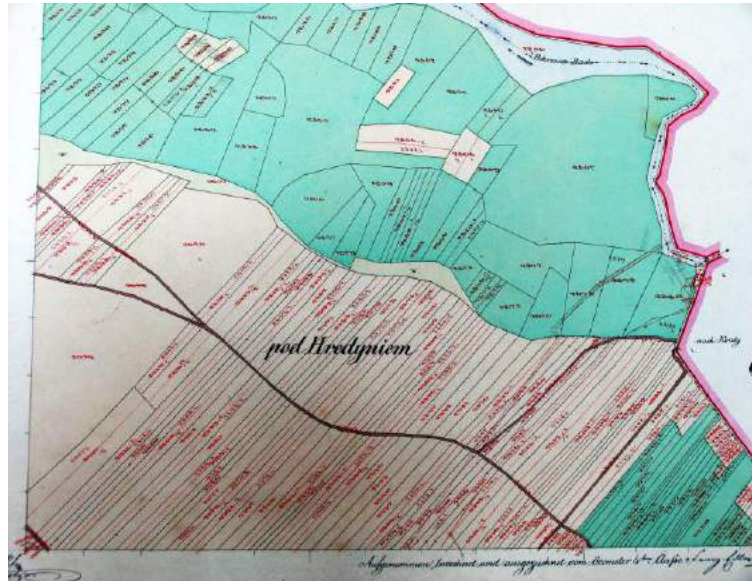

Рис. 1-2. Адміністративно-територіальний поділ земель (з головними дорогами) в околицях Підгірців (Пілісеська) і Олеська на зламі XVI – XVII ст. Фрагменти мапи, 1899-1904 pp.⁸³¹

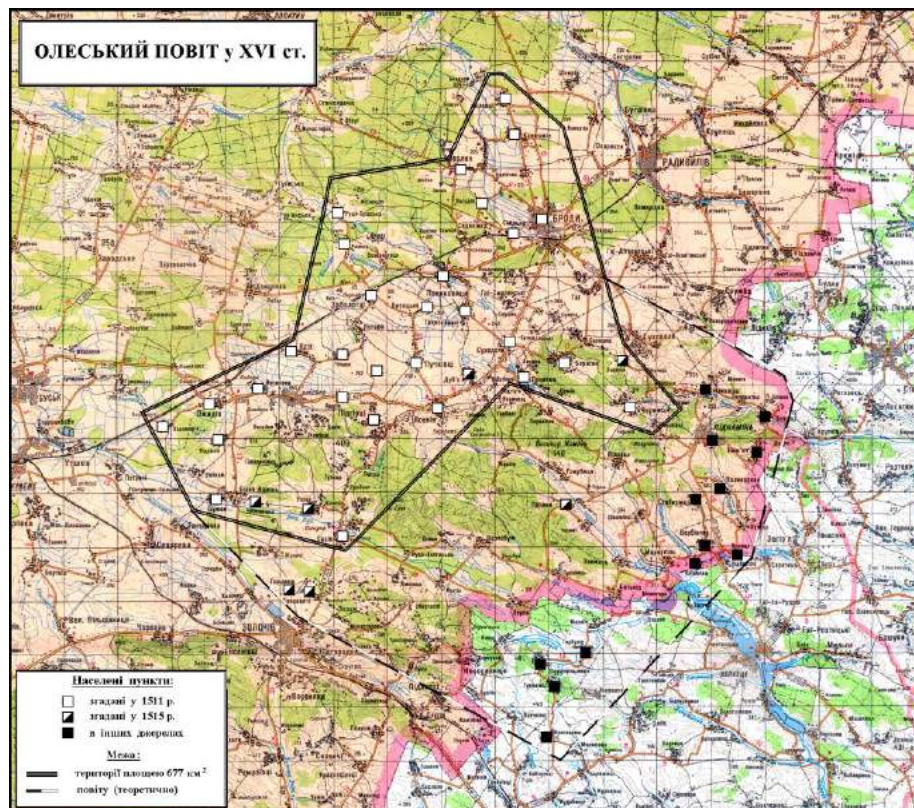
⁸³¹ Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-ty. Dział II-gi: "Ziemie ruskie" Rzeczypospolitej / opracował i wydał Aleksander Jabłonowski. Warszawa, Wiedeń, 1899–1904. Karta (arkusz) 2.

Додаток 17.

Стародавня дорога “Попідгрядень” (“Pod Hredyniem”). Фрагменти мапи, 1844 р.⁸³²

Додаток 18.

Олеський повіт у XVI ст.⁸³³

⁸³² ЦДІАУЛ. Ф. 186: Крайова земельна податкова комісія. Оп. 6. Од. зб. 1478. Ділов. № 100. Арк. III, IV, VI.

⁸³³ Мапу складено автором. Опубліковано в: Гудима Ю. В. До питання про Олеську волость у XIV–XVI ст. *Другі “Ольжині читання”*. Плісеськ, Львів, 2007. С. 79–83.

Додаток 19.

Таблиця 1. Поселення в околицях Плісеська-Одеська, відомі з XV ст.⁸³⁴

№ з/п	Місцевість	Географічне розташування	Рік писемної згадки, джерело
1	Berlin	пн. Броди	1471 - AGZ XV 128
2	Bieniów	сх. Золочів	1453 - AGZ XIV 383
3	Boratyn	пд. Броди	1443 - AGZ XIV 383
4	Chilczyce	пн. Золочів	1449 - AGZ XIV 281
5	Czechy	зх. Броди	1494 - AGZ XV 572
6	Czepiele	пд. Броди	1454 - AGZ XIV 426
7	Czeremosznia	пд. Олесько	1443 - AGZ XIV 82
8	Czyżów	пд. Золочів	1442 - AGZ XIV 56
9	Dubie	пд. Броди	1449 - AGZ XIV 269
10	Hołubica	пд. Броди	1494 - AGZ XV 325
11	Horodyłów	пн. Золочів	1449 - AGZ XIV 281
12	Jasinów	пд. Броди	1494 - AGZ XV 319
13	Jelechowice	пн. Золочів	1447 - AGZ XIV 247
14	Kałużbiska	пд. Броди	1441 - AGZ XIV 37
15	Koltów	сх. Золочів	1467 - AGZ XV 75
16	Litowisko	пд. Броди	1494 - AGZ XV 325
17	Olesko	пн. Золочів	1390 - AGZ III 86
18	Perepelniki	зх. Заложці	1442 - AGZ XIV 43
19	Podhorce	сх. Олесько	1443 - AGZ XV 79
20	Podlesie	пд. Ожидів	1440 - AGZ XIV 18
21	Ponikowica	зх. Броди	1490 - AGZ XV 544
22	Raźniów	зх. Броди	1488 - AGZ XV 571
23	Reniów	пд. Заложці	1452 - AGZ XIV 389
24	Smólno	зх. Броди	1493 - AGZ XV 312
25	Sokolówka	пн. Олесько	1456 - AGZ XIV 492
26	Strutyn	сх. Золочів	1441 - AGZ XIV 36
27	Turze	зх. Броди	1488 - AGZ XV 488
28	Usznia	пд. Олесько	1453 - AGZ XIV 375
29	Zabłotce	зх. Броди	1488 - AGZ XV 5
30	Zahorce	сх. Олесько	1490 - AGZ XV 537
31	Założce Stary	пд. Броди	1483 - AGZ XV 212
32	Złoczów	сх. Львів	1441 - AGZ II 107
33	Żylice	зх. Сасів	1451 - AGZ XIV 317

Таблиця 2. Топографічні назви лісів, річок, місцевостей і гір в околицях Плісеська-Одеська у XV ст.

№ з/п	Місцевість	Географічне розташування	Рік писемної згадки, джерело
1	Droga z m. Gołogór	До Олеська на Хильчиці і Городилів	1488 – AGZ XV 57
2	Krasny pothok, silva	Між Тур'єм, Чехами і Переволочною	1494 – AGZ XV 572
3	Kuropusch campus	ad Podhorce (пн., Золочів)	1445 – AGZ XIV 192
4	Pyekulovelaszki silva	Між Тур'єм, Чехами і Переволочною	1494 – AGZ XV 572
5	Rog merica	Між Тур'єм, Чехами і Переволочною	1494 – AGZ XV 572
6	Silwa, borrek, campum, pratum, merica	На межі сіл Городилів і Хильчиці	1488 – AGZ XV 571
7	Smertyszczca, merica	Між Тур'єм, Переволочною і Чехами	1494 – AGZ XV 572

⁸³⁴ Таблиці складені автором на підставі: Hładyłowicz K. Zmiany krajobrazu w ziemi Lwówskiej od połowy XV do początku XX w. *Studia z historii społecznej i gospodarczej*. Lwów, 1931. S. 114–132; Dąbkowski P. Podział administracyjny wojewódstwa Ruskiego i Bełskiego w XV wieku. *Zabytki dziejowe. Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego we Lwowie*. Lwów, 1939. T. V. S. 92–93. Скорочення в таблицях: AGZ – Acta grodzkie i ziemskie; ŁCh. Zł. – Charewiczowa L. Dzieje miasta Złoczowa; ŹDz. – Źródła dziejowe. Римські цифри означають том, арабські – сторінку.

Таблиця 3. Поселення, в околицях Плісеська-Одеська, які виступають лише з XVI ст.

№ з/п	Місцевість	Географічне розташування	Рік писемної згадки, джерело
1	Białykamień	пд. Олесько	1595 - ŁCh. Zł. 61
2	Bołożynów	пн. Ожидів	1578 - ŻDz. XVIII 1
3	Bużek	пд. Ожидів	1515 - ŻDz. XVIII 1
4	Chwatów	сх. Олесько	1515 - ŻDz. XVIII 1
5	Czernica	пд. Броди	1515 - ŻDz. XVIII 1
6	Czyszki	пн. Золочів	1515 - ŻDz. XVIII 1
7	Hołoskowica	пд. Броди	1515 - ŻDz. XVIII 1
8	Huta Werchobuska	сх. Сасів.	1532 - ŁCh. Zł. 27
9	Juśkowice	зх. Олесько	1515 - ŻDz. XVIII 1
10	Kobyle	пн. Ожидів	1578 - ŻDz. XVIII 1
11	Koniuszków	пн. Броди	1515 - ŻDz. XVIII 1
12	Konty	пн. Олесько	1515 - ŻDz. XVIII 1
13	Łabacz	зх. Броди	1578 - ŻDz. XVIII 1
14	Nakwasza	пд. Броди	1515 - ŻDz. XVIII 1
15	Opaki	сх. Сасів	1532 - ŁCh. Zł. 123
16	Ożydów	пн. Золочів	1515 - ŻDz. XVIII 1
17	Pieniaki	пд. Броди	1515 - ŻDz. XVIII 1
18	Płuhów	пд. Золочів	1515 - ŻDz. XVIII 1
19	Pobocz	пн. Сасів	1515 - ŻDz. XVIII 1
20	Ponikwa	пд. Броди	1515 - ŻDz. XVIII 1
21	Popowce	пд. Броди	1515 - ŻDz. XVIII 1
22	Rozważ	пд. Ожидів	1578 - ŻDz. XVIII 1
23	Ruda Koltowska	сх. Сасів	1515 - ŻDz. XVIII 1
24	Sassów	пн. Золочів	1595 - ŻDz. XVIII 1
25	Stośni k. Czech	пд. Броди	1515 - ŻDz. XVIII 1
26	Styberówka	пд. Броди	1578 - ŻDz. XVIII 1
27	Suchodoły	пд. Броди	1515 - ŻDz. XVIII 1
28	Werchobuż	сх. Сасів	1523 - ŁCh. Zł. 123
29	Wysocko	зх. Броди	1515 - ŻDz. XVIII 1
30	Zakomarże	пд. Ожидів	1515 - ŻDz. XVIII 1
31	Złoczówka	сх. Конохи	1515 - ŻDz. XVIII 1

Таблиця 4. Поселення в околицях Плісеська-Одеська, які зникли, але існували ще у XVI ст.

№ з/п	Місцевість	Географічне розташування	Рік писемної згадки, джерело
1	Brzozów	Біля Золочева	1532 - ŁCh. Zł. 123
2	Czolazyn	Біля Золочева	1532 - ŁCh. Zł. 123
3	Dobrzelice	Біля Золочева	1532 - ŁCh. Zł. 123
4	Godubieniec	Біля Золочева	1532 - ŁCh. Zł. 123
5	Hrajków	Під Олеськом	1515 - ŻDz. XVIII 1
6	Jazenica	Під Золочевом	1532 - ŁCh. Zł. 27
7	Komarów	Під Олеськом	1515 - ŻDz. XVIII 1